

POD REDAKCJĄ NAUKOWĄ

WIESŁAWA PŁYWACZEWSKIEGO

JOANNY NARODOWSKIEJ

MACIEJA DUDY

Profilaktyka zachowań patologicznych wśród młodzieży

Difin

Profilaktyka zachowań patologicznych wśród młodzieży

POD REDAKCJĄ NAUKOWĄ

WIESŁAWA PŁYWACZEWSKIEGO

JOANNY NARODOWSKIEJ

MACIEJA DUDY

Profilaktyka zachowań patologicznych wśród młodzieży

Difin

Copyright © by Difin Sp. z o.o.
Warszawa 2023

Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie, przedrukowywanie i rozpowszechnianie całości lub fragmentów niniejszej pracy bez zgody wydawcy zabronione.

Książka ta jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, abyś przestrzegał praw, jakie im przysługują. Jej zawartość możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło, a kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty. Szanujmy cudzą własność i prawo.

Publikacja została przygotowana i opublikowana w ramach realizacji projektu pn. „Kryminalne zagadki Olsztyna. Podniesienie kompetencji społecznych, poznawczych i komunikacyjnych dzieci szkół podstawowych województwa warmińsko-mazurskiego poprzez edurozrywkę/eduzabawę” współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój. Priorytet: III. Szkolnictwo wyższe dla gospodarki i rozwoju. Działanie: 3.1 Kompetencje w szkolnictwie wyższym. Projekt realizowany na podstawie umowy nr WND-POWR.03.01.00-00-U203/17-00.

Wydanie pierwsze

Recenzenci
Dr hab. Denis Solodov, prof. UWM
Dr hab. Marta Romańczuk-Grącka

Redaktor prowadząca
Joanna Serafin

Korekta
Magdalena Kowalska

Projekt okładki
Magdalena Giera

Zdjęcie na okładce
www.123rf.com

ISBN 978-83-8270-273-6

Difin Sp. z o.o.
Warszawa 2023
00-768 Warszawa, ul. F. Kostrzewskiego 1
tel. 22 851 45 61, 22 851 45 62
Księgarnia internetowa Difin: www.ksiegarnia.difin.pl
Skład i łamanie: Edit Sp. z o.o., www.edit.net.pl
Wydrukowano w Polsce
Liczba arkuszy wydawniczych: 10,5

Spis treści

Wstęp od redaktorów	7
Wprowadzenie do problematyki patologii społecznych Maciej Duda	10
Przeciwdziałanie przejawom patologii społecznych w środowisku szkolnym poprzez kształtowanie postaw proekologicznych (rozważania na tle potencjału profilaktycznego i terapeutycznego zielonej kryminologii) Wiesław Pływaczewski	21
Odpowiedzialność prawna nieletnich na rynku dopalaczy Joanna Narodowska	34
Narkomania wśród nieletnich w Polsce Aneta Łyżwa	51
Technologiczne nadużycia, nowe potrzeby organów ścigania, nowe rozwiązania kryminalistyczne – czyli o wybranych implikacjach postępu technologicznego Magdalena Zubańska	68
Patostreaming – współczesna patologia Aleksandra Nowak	84
Szwajcaria jako przykład wzrostu zainteresowania nieletnich cyberprzestępstwami – wybrane aspekty kryminologiczne Aleksandra Stachelska	93

Społeczeństwo informacyjne – szanse i zagrożenia korzystania z cyberprzestrzeni Łukasz Lenartowicz	109
Problematyka cyberprzemocy wśród nieletnich Eryk Zabuski	122
Zjawisko zaginięć nieletnich. Perspektywa kryminologiczna i prawna Weronika Libuda	133
Rola i znaczenie nadzoru kuratora jako środka wychowawczego w postępowaniu z nieletnimi Monika Kotowska	150
Opinia biegłych psychiatrów oraz psychologów a profilaktyka zachowania nieletniego Katarzyna Pruszkiewicz-Słowińska	163
Programy edukacyjne Policji na rzecz bezpieczeństwa młodzieży Natalia Dąbkowska	174
Trzecia misja uczelni i pułapka ewaluacji – wybrane zagadnienia Szymon Buczyński	185
EFS w kontekście realizacji działań badawczych w ramach projektów edukacyjno-formacyjnych – doświadczenia z realizacji projektu POWR.03.01.00-00-U203/17 Szymon Buczyński	195
<i>Vis maior</i> i klauzula <i>rebus sic stantibus</i> a realizacja projektu POWR – studium przypadku Szymon Buczyński	204
Bibliografia	218

Wstęp od redaktorów

W latach 2018–2022 Katedra Kryminologii i Kryminalistyki Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie realizowała grant Narodowego Centrum Badań i Rozwoju pt. „Kryminalne zagadki Olsztyna. Podniesienie kompetencji społecznych, poznawczych i komunikacyjnych dzieci szkół podstawowych województwa warmińsko-mazurskiego poprzez edurozrywkę/eduzabawę” (POWR.03.01.00-00-U203/17), współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Budżet projektu wyniósł 246 975,00 zł w tym 208 150,53 zł dofinansowania ze środków Unii Europejskiej.

Kierownikiem grantu był prof. dr hab. Wiesław Pływaczewski. Wykonawcami zaś: dr Joanna Narodowska, dr Maciej Duda, mgr Natalia Dąbkowska, mgr Adrianna Tymieniecka-Cichoń, mgr Szymon Buczyński oraz studenci Wydziału Prawa i Administracji zrzeszeni w działającym przy Katedrze Kryminologii i Kryminalistyki Studenckim Kole Naukowym Kryminologii „Vestigium”.

W projekcie wzięło udział 440 dzieci z województwa warmińsko-mazurskiego oraz 192 rodziców. W realizacji projektu współpracowały szkoły z gmin: Olsztyn, Nidzica, Działdowo, Kurzętnik, Małdyty, Lubomino, Godkowo, Grunwald, Janowo, Świątki, Milejewo. Przy doborze uczestników kierowano się takimi kryteriami, jak: pochodzenie z terenów wiejskich, zagrożenie wykluczeniem cyfrowym, niskie wyniki edukacyjne oraz niepełnosprawność. Zajęcia projektowe odbywały się zarówno na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, jak i w szkołach współpracujących.

Celem projektu było wykorzystanie w edukacji potencjału ośrodka akademickiego, realizowanie dodatkowych zajęć pozalekcyjnych, zwiększenie oferty edukacyjnej w przełamywaniu stereotypu pochodzenia, niwelowanie luk kompetencyjnych w celu zaspokojenia potrzeb rozwojowych, a przez to zapobieganie patologiom społecznym wśród młodzieży szkolnej. Uczestnicy projektu nabyli

wiedzę, umiejętności i kompetencje społeczne między innymi z zakresu prawa karnego, procesu karnego, kryminologii, kryminalistyki, cyberprzestępczości i problematyki patologii społecznych.

W toku realizacji zajęć projektowych pracownicy Katedry prowadzili również badania naukowe dotyczące problematyki patologii społecznych. Wzięli w nich udział zarówno uczniowie biorący udział w projekcie, jak i ich nauczyciele oraz rodzice. Pozwoliło to uzyskać szerokie spektrum spojrzenia na przedmiotową problematykę. Niniejsza książka jest pokłosiem powyższych badań. Składają się na nią opracowania przygotowane przez członków zespołu realizującego projekt, pozostałych pracowników Katedry oraz zaproszonych gości.

Książka podejmuje ważną i aktualną problematykę patologii występujących w środowisku szkolnym i młodzieżowym. Poszczególni autorzy w opracowanych przez siebie rozdziałach prezentują wybrane patologie występujące wśród nieletnich oraz wskazują metody przeciwdziałania im. Bez wątpienia atutem monografii jest jej interdyscyplinarny charakter. Prezentowane treści poszczególnych rozdziałów poruszają nowe zjawiska destrukcyjne wymierzone w nieletnich postrzegane z perspektywy prawa, kryminologii, kryminalistyki, wiktymologii, suicydologii, pedagogiki, socjologii i psychologii. Obrazują one genezę, etiologię, skalę i dynamikę zjawiska oraz świadomość społeczną na temat zachowań dewiantycznych wśród młodzieży. Przedstawione rezultaty badań wskazują również kierunki działań profilaktycznych, które służyć mają eliminowaniu patologii wśród nieletnich. Monografia stanowi również cenne źródło informacji dla podmiotów aplikujących lub realizujących projekty badawcze finansowane ze środków publicznych. Książka zawiera bowiem informacje o metodologii tworzenia wniosku grantowego, poszczególnych etapach realizacji projektu, napotkanych przeszkodach oraz społecznym znaczeniu projektu. Opracowanie stanowić może zatem swoisty przewodnik dla grantowych zespołów badawczych.

Opracowanie składa się z 16 rozdziałów poświęconych takim kwestiom, jak: definicje i klasyfikacje patologii społecznych (Maciej Duda), przeciwdziałanie patologiom poprzez kształtowanie postaw proekologicznych (Wiesław Pływaczewski), odpowiedzialność karna nieletnich za posiadanie dopalaczy i innych środków psychoaktywnych (Joanna Narodowska), narkomania wśród nieletnich (Aneta Łyżwa), konsekwencje postępu technologicznego postrzegane z perspektywy kryminalistyki (Magdalena Zubańska), patostreaming (Aleksandra Nowak), cyberprzestępstwa w Szwajcarii (Aleksandra Stachelska), zagrożenia w cyberprzestrzeni (Łukasz Lenartowicz), cyberprzemoc wśród nieletnich (Eryk Zabuski), zaginięcia nieletnich (Weronika Libuda), rola kuratora jako środka wychowawczego (Monika Kotowska), opinia psychologa i psychiatry w profilaktyce

patologii (Katarzyna Pruskiewicz-Słowińska), rola Policji w przeciwdziałaniu patologiom (Natalia Dąbkowska). Ponadto trzy ostatnie rozdziały zawierają analizę procedury wnioskowania o granty, realizacji i ewaluacji projektów oraz występujących w toku tych procesów zagrożeń (Szymon Buczyński).

Przekazywana do rąk Czytelnika pozycja stanowić może wartościowy materiał naukowy, edukacyjny i metodologiczny skierowany do szerokiego grona odbiorców. Wśród nich powinni się znaleźć m.in. przedstawiciele nauki (prawnicy, kryminolodzy, wiktymolodzy, suicydolog, pedagogi, socjolog, środowiska szkolnego (nauczyciele, wychowawcy, pedagogi szkolni, psychologowie szkolni), rodzice zainteresowani współczesnymi zagrożeniami patologiami społecznymi wśród młodzieży oraz wszyscy, którym leży na sercu kształtowanie prawidłowych postaw przyszłych pokoleń zgodnie z cytatem przypisywanym kanclerzowi Janowi Zamojskiemu, iż „takie będą Rzeczypospolite, jakie ich młodzieży chowanie”.

Wiesław Pływaczewski
Joanna Narodowska
Maciej Duda

Wprowadzenie do problematyki patologii społecznych

Pojęcie patologii społecznych

Zjawisko patologii społecznych jest jednym z przedmiotów zainteresowania kryminologii, jednakże pozostającym wraz z wykroczeniami nieco w cieniu badań nad przestępczością ujmowaną *sensu stricto*. W ujęciu przedmiotowym nauka ta bada etiologię (przyczyny), fenomenologię (przejawy) oraz profilaktykę (możliwości przeciwdziałania) tego problemu społecznego. Natomiast w ujęciu podmiotowym badania kryminologiczne w tym obszarze skupiają się na osobach i grupach społecznych bezpośrednio i pośrednio dotkniętych tym zjawiskiem. Szczególnym obszarem zainteresowań badawczych kryminologów w odniesieniu do patologii społecznych jest relacja pomiędzy przestępczością a patologiami społecznymi¹. Problematyka patologii społecznych ma charakter interdyscyplinarny, poruszana jest więc również przez przedstawicieli innych nauk społecznych (np. socjologii, psychologii, pedagogiki, suycydologii, wiktymologii)². Badanie zjawiska patologii społecznych następuje jednak wielu problemów definicyjnych, ontologicznych i metodologicznych.

¹ W. Filipkowski, E.M. Guzik-Makaruk, *Zagadnienia podstawowe kryminologii jako nauki*, [w:] E.W. Pływaczewski *et al.*, *Kryminologia. Stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2019, s. 47.

² We wczesnym okresie komunizmu badania kryminologiczne nad patologiami społecznymi były przez długi czas zakazane z przyczyn ideologicznych. Dominował bowiem pogląd, iż w społeczeństwie socjalistycznym takie zjawiska nie występują. Por. E.W. Pływaczewski, *Polska kryminologia i nauki penalne w pierwszej dekadzie po zakończeniu II wojny światowej*, „Archiwum Kryminologii” 2019, t. XLI, nr 2, s. 381–402. Dopiero w późniejszym okresie w państwach komunistycznych

Etymologicznie słowo „patologia” wywodzi się od grackich słów *pathos* – cierpienie oraz *logos* – nauka. Patologia w sensie językowym oznacza zatem naukę o cierpieniu. Takie ujęcie spowodowało, iż początkowo było ona stosowane w naukach medycznych i dopiero w XIX wieku pojawiło się w obszarze nauk społecznych³.

Ponieważ brak jest zarówno legalnej definicji patologii społecznej, jak i oficjalnych katalogów patologii, które miałyby walor wykładni autentycznej, opisując to zjawisko, odnosić się można jedynie do koncepcji stworzonych w doktrynie. Zauważyć jednocześnie należy, iż w literaturze pojawiają się również głosy za odejściem od definiowania i w ogóle używania pojęcia „patologia” z uwagi na jego niejasny, nieprecyzyjny, złożony i eklektyczny charakter⁴.

Zdaniem A. Podgóreckiego patologią społeczną jest „ten rodzaj zachowania, ten typ instytucji, ten typ funkcjonowania jakiegoś systemu społecznego czy ten rodzaj struktury, który pozostaje w zasadniczej, niedającej się pogodzić sprzeczności ze światopoglądowymi wartościami, które są w danej społeczności akceptowane”⁵. Autor ten definiuje zatem patologię społeczną jako specyficzne zjawisko społeczne.

Natomiast I. Pospiszyl za patologię społeczną uważa „negatywne zachowania prezentowane przez jednostkę bądź grupę spełniające warunki, jakimi są: naruszanie norm i wartości, destruktywność zachowania mierzona skalą potępienia społecznego, występowanie w większej zbiorowości lub w skali masowej, konieczność wykorzystania zbiorowej siły w celu przeciwstawienia się tego rodzaju problemom”⁶.

Odmienne ujęcie tego problemu prezentuje E. Durkheim wskazując, że patologia to „nauka o takich formach aktywności ludzkiej, które są postrzegane jako społeczne zło, zaburzenie ładu społecznego i które są społecznie nieakceptowane”⁷. Autor ten definiuje zatem patologię jako odrębną dyscyplinę naukową.

Stanowisko niejako pośrednie zajmuje A. Gaberle, który ujmuje patologię społeczną jako „dyscyplinę naukową, której głównym zadaniem jest zajmowanie się zjawiskami społecznie patologicznymi”. Za zjawiska społecznie patologiczne uznaje natomiast „zachowania działające destruktywnie na społeczeństwo

zaczęto przyznawać się do istnienia zjawisk patologicznych, wciąż jednak podkreślając ich nadwyżkę w krajach kapitalistycznych. Zob. L. Bavcon, *Ogólne problemy patologii społecznej*, [w:] B. Holiyst (red.), *Kryminologia w krajach socjalistycznych*, Warszawa 1976, s. 182.

³ M. Kuć, *Leksykon kryminologii. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2015, s. 113.

⁴ M. Kotowska, *Zjawisko patologii społecznej w ujęciu kryminologicznym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 9, s. 510–511.

⁵ A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego*, Warszawa 1969, s. 24.

⁶ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa 2008, s. 12.

⁷ E. Durkheim, *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa 2000, s. 89–90.

(lub jego elementy), a przy tym niezgodne z wartościami powszechnie uznawanymi w danym kręgu kulturowym”⁸.

W świetle powyższych poglądów można zatem przyjąć, iż pod pojęciem patologii społecznej można rozumieć zarówno negatywne zjawiska społeczne, jak i naukę zajmującą się jej badaniem. Błędem, często spotykanym jednak w języku politycznym, publicystycznym i młodzieżowym, jest używanie określenia „patologia” wobec poszczególnych osób lub grup społecznych.

Od pojęcia patologii społecznej odróżnić należy pojęcie dewiacji (z łaciny *deviatio* – schodzenie z drogi, odchylenie, zboczenie). Pod pojęciem tym A. Gaberle rozumie „zachowanie niezgodne z przyjętą normą, pojmowaną jako wskazówka zachowania (prawną, moralną, obyczajową)”⁹.

Jednakże jak zauważa Z. Kwaśniewski, dewiacja może mieć charakter pozytywny lub negatywny. Pierwsza ma na celu nie szkodenie, lecz podniesienie dobrostanu, pomyślności, rozwoju. Jest przejawem altruizmu, innowacyjności, moralnego perfekcjonizmu, twórczego niepokoju, pozytywnego nieprzystosowania. Druga jest natomiast szkodliwa i destruktywna zarówno w motywacji, jak i konsekwencjach¹⁰.

Podobny podział na zboczeńców nadnormalnych i zboczeńców podnormalnych zaproponował F. Znaniecki. Pierwsi to jednostki wybitnie przystosowane do życia w społeczeństwie, kreatywne, wyróżniające się. Drugi to jednostki niedostosowane do życia w społeczeństwie¹¹.

Wydaje się zatem, iż pojęcia dewiacji używać należy w odniesieniu do zachowań i postaw jednostek. Za patologię społeczną uznać natomiast należy zachowania, które cechują się pewną masowością¹².

Najbardziej skrajnym i niebezpiecznym przejawem patologii społecznej jest przestępczość. Zachowania o charakterze kryminalnym stanowią bowiem odstępstwo nie tylko od norm moralnych, lecz również prawnych, od tych norm społecznych, które przybrały postać norm prawa karnego¹³.

Podkreślić jednak należy, iż nie można utożsamiać pojęć patologii i przestępczości – nie są to synonimy. Wprawdzie istnieją zachowania patologiczne, które

⁸ A. Gaberle, *Patologia społeczna*, Warszawa 1993, s. 18.

⁹ *Ibidem*, s. 7–10.

¹⁰ Z. Kwaśniewski, *Tak zwana patologia społeczna a społeczne oceny*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 8, s. 101.

¹¹ F. Znaniecki, *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 2001, s. 120–122.

¹² J. Sztumski, *Wybrane zagadnienia socjologii dewiacji*, [w:] S. Kawula, H. Machel (red.), *Młódzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne*, Toruń 2001, s. 9–13.

¹³ E. Tronina, *Przestępczość jako rodzaj patologii społecznej*, „Prace Naukowe. Akademia Ekonomiczna” 2007, s. 197–204.

są jednocześnie karalne (np. kradzież, pobicie, zgwałcenie, zabójstwo), lecz pozostaje również szerokie spektrum patologii, które nie spełniają znamion czynów karalnych (np. prostytutka, bezdomność, samobójstwo, lekomania). Prawdziwe pod względem logicznym jest więc stwierdzenie, iż każde przestępstwo jest patologią, lecz nie każda patologia to przestępstwo.

Patologiami społecznymi są zatem te zachowania społeczne jednostek, które mają charakter dewiacji negatywnej, a jednocześnie ich skala i społeczny odbiór uzasadniają konieczność przeciwdziałania im. Niewątpliwie patologie społeczne są problemem społecznym, ale jednocześnie ich występowanie jest immanentną cechą funkcjonowania systemów społecznych. Nie ma na świecie państwa, w którym zjawiska patologiczne nie występują. Mogą się jedynie różnić w ujęciu ilościowym i jakościowym. Patologie społeczne mają również niewątpliwy potencjał kryminogeny i wiktymogeny¹⁴.

W literaturze przedmiotu pojęcie patologii zastępowanie bywa niekiedy bliskoźnacznymi określeniami, takimi jak: dewiacja, anomia, dysfunkcja społeczna, dezorganizacja społeczna, dezorientacja społeczna, zjawiska aspołeczne, nieprzystosowanie społeczne¹⁵.

Typologie (klasyfikacje) patologii społecznych

Istotną trudność w konstruowaniu jakichkolwiek katalogów patologii społecznych stanowi konieczność określenia, co w danym społeczeństwie i w danym momencie dziejowym jest normą, a co odstępstwem od niej. Dopiero w dalszej kolejności następuje bowiem ustalenie zgodności lub niezgodności danych zachowań z normami i wzorcami postępowania akceptowanymi w danym kręgu kulturowym. Kluczowe jest zatem ustalenie granicy pomiędzy normą społeczną a patologią społeczną. Jednym z czynników wpływających na zmianę postrzegania i oceny zjawisk społecznych jako normalne lub patologiczne jest natomiast zmienność procesów i postaw społecznych¹⁶.

Fundamentalnym pytaniem w odniesieniu do zjawiska patologii społecznych jest to, czy patologia jest faktem obiektywnym (empirycznie sprawdzalnym,

¹⁴ Zob. szerzej w: M. Kuć, *Wiktymologia*, Warszawa 2010.

¹⁵ J. Kopka, *Patologie współczesnego społeczeństwa w perspektywie socjologicznych koncepcji etiologii dewiacji społecznych*, [w:] G. Ignatowski, Ł. Sułkowski, Z. Dobrowolski (red.), *Oblicza patologii zawodowych i społecznych*, Warszawa 2015, s. 15–28.

¹⁶ M. Kuć, *Kryminologia*, Warszawa 2015, s. 2.

naukowo dowiedzionym), czy subiektywnym (umownym, uznaniowym). Zjawisko to ma niewątpliwie charakter ocenny¹⁷. Na oceny te wpływają takie uwarunkowania, jak: kulturowe, religijne, polityczne, moralne czy permissywność społeczeństwa. Jednocześnie problematyczne jest, kto jest uprawniony do uznania danego zachowania za dewiacyjne. Niezwykle trudne jest uzyskanie społecznego konsensusu dla oceny niektórych problemów społecznych. Przykładem mogą być takie zjawiska, jak: aborcja, eutanazja, prostytutka, narkomania.

Problemem są również kryteria, jakie należy przyjąć, aby dane zachowanie uznać za patologiczne. Wydaje się, iż można się w tym zakresie odwołać do trzech warunków. Po pierwsze, określone zachowania i postawy są sprzeczne z powszechnie przyjętymi wartościami i regułami zachowań. Po drugie, ilość takich zachowań i ich natężenie uznane zostają za zagrożenie dla istniejącego porządku społecznego. Po trzecie, istnienie takiej sytuacji wywołuje silne społeczne potępienie i żądanie reakcji naprawczej¹⁸. Patologie są to zatem zachowania dewiacyjne, masowe, społecznie niebezpieczne.

Zdaniem U. Świętochowskiej patologie społeczne można podzielić na: patologie indywidualne, patologie rodziny oraz patologie struktur organizacyjnych¹⁹. Pogląd ten podzielają M. Jagodzińska, K. Przybyszewska, A. Strumińska-Doktór, wymieniając wśród patologii indywidualnych np. alkoholizm, narkomanię, lekomanię, samobójstwo, prostytutkę. Jako przykłady patologii rodziny autorki te podają np. rozpad rodziny, przemoc w rodzinie, osłabienie funkcji wychowawczej rodziny. Za patologie struktur organizacyjnych uznają np. bezrobocie, biurokrację, korupcję, ubóstwo²⁰.

Kształtowanie jakichkolwiek katalogów, typologii, klasyfikacji patologii społecznych może mieć jedynie charakter kazuistyczny z uwagi na szerokie spektrum tego typu zjawisk, jak i charakter temporalny ze względu na dynamikę zmian zjawisk patologicznych²¹. Niewątpliwie zatem niemożliwe jest stworzenie stałego i zamkniętego katalogu patologii społecznych (*numerus clausus*).

¹⁷ M. Kotowska, „Sponsoring” – forma prostitucji czy patologii społecznej? *Próba oceny zjawiska*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2009, nr 6, s. 240.

¹⁸ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa 2008, s. 11–12.

¹⁹ U. Świętochowska, *Systemowe rozwiązania w zakresie zapobiegania i ograniczania patologii społecznej*, Gdańsk 1995, s. 19.

²⁰ M. Jagodzińska, K. Przybyszewska, A. Strumińska-Doktór, *Patologie społeczne. Rys terminologiczny, teoretyczny i praktyczny*, Płock 2014, s. 24.

²¹ Przykładowo zjawisko tatuażu jeszcze do końca XX wieku kojarzone było przede wszystkim z subkulturą więzienną i pobytem w zakładzie karnym, a więc oceniane jako patologiczne, podczas gdy współcześnie jest uważane za artystyczną formę ekspresji swojej osobowości czy zainteresowań.

Patologie społeczne można klasyfikować według różnorodnych kryteriów. Jednym z nich może być moment pojawienia się w społeczeństwie na przestrzeni lat. Analizując relacje pomiędzy zjawiskami patologicznymi a zmianami w społeczeństwie i państwie, można mówić o patologiach, które można określić jako stare, klasyczne, tradycyjne, sięgające korzeniami co najmniej XX wieku, oraz patologiami nowych, współczesnych, pojawiających się dopiero w XXI wieku. Do pierwszej grupy można zaliczyć np. alkoholizm, nikotynizm, narkomanię, prostytutkę, samobójstwa, bezdomność. Do drugiej np. galerianki, sponsoring, camming, seksting, surogatki, sprzedaż dziewictwa, seksoholizm, netoholizm, zakupoholizm, dopalacze²².

Istotny jest również podział odwołujący się do kryminalnej oceny danego zjawiska patologicznego. W tym zakresie można wskazać na patologie, które nie stanowią przestępstwa, patologie powiązane z przestępczością oraz patologie, które same w sobie stanowią jednocześnie przestępstwo. W pierwszym zbiorze znajdują się np. samobójstwa, bezdomność, bezrobocie, alkoholizm, netoholizm, zakupoholizm, seksoholizm, lekomania, anoreksja, bulimia, otyłość, sponsoring. W drugim zbiorze odnotować można np. prostytutkę, narkomanię, hazard, mowę nienawiści. W trzecim zbiorze znajdują się wszelkie formy szeroko rozumianej przestępczości (zbrodnie, występki, wykroczenia), a w szczególności przestępczości nieletnich²³.

Etiologia patologii społecznych

Zgodzić należy się z poglądem J. Jasińskiego, iż patologia społeczna jest określeniem zbitkowym, gdyż obejmuje wiele różnych kategorii zachowań o różnej po części etiologii, o różnym stopniu rozprzestrzeniania, odnoszących się do różnych aspektów życia jednostki i społeczeństwa²⁴. Ponieważ jest to zjawisko tak różnorodne i wieloaspektowe, nie jest możliwe holistyczne wyjaśnienie jego etiologii.

²² W pewnym sensie można mówić również o patologiami najnowszych, które pojawiają się praktycznie każdego roku. Tytułem przykładu można podać patologie wskazane przez studentów kierunku „Kryminologia” na WPiA UWM w ramach prac zaliczeniowych z prowadzonego przez autora przedmiotu akademickiego „Patologie społeczne” (np. *onlyfans*, *freak fight*, *body shaming*, *cancel culture*, foliarstwo, *fast fashion*, *flexing*, *outing*, *doxing*, relacje typu FWB, *cat calling*, *slut shaming*, *zoombombing*, *sugardating*, feederyzm, asfiksjozofilia).

²³ M. Kotowska, *Pojęcie przestępczości nieletnich. Aspekty prawne i kryminologiczne*, [w:] W. Pływaczewski (red.), *Wybrane zagadnienia kryminologii*, Olsztyn 2007, s. 7–18.

²⁴ J. Jasiński, *Patologia społeczna w Polsce (Zarys koncepcji)*, „Państwo i Prawo” 1987, nr 8, s. 19.

Wyjaśniając genezę patologii społecznych, odwołać się można do licznych koncepcji sformułowanych przez kryminologów, socjologów, psychologów, pedagogów. Wśród najbardziej relevantnych wyróżnić można: teorię anomii (Emile Durkheim, Robert Merton), teorię stygmatyzacji (Edwin Lemert, Howard Becker), teorię zróżnicowanych powiązań (Edwin Sutherland), teorię społecznego uczenia się (Albert Bandura), teorię kontroli społecznej (Travis Hirschi), techniki neutralizacji (Gresham Sykes, David Matza) czy koncepcję interakcjonizmu symbolicznego (George Mead)²⁵.

Problematykę etiologii patologii społecznych podjął również jeden z prekursorów polskiej myśli socjologicznej i kryminologicznej – F. Znaniecki. Wśród przyczyn zjawiska wymienił: istnienie pozostających w konflikcie norm i wartości, rozluźnienie więzi grupowych, rozwój techniki, spadek znaczenia instytucji religijnych, wzrost postaw roszczeniowych w zakresie praw i wolności, wzrost nałogów, unikanie kontroli społecznej, wzrost indywidualizmu, zanik konformizmu, wzrost preferencji hedonistycznych, popularność filozofii sukcesu materialnego, wzrost postaw rywalizacyjnych²⁶. Pomimo iż poglądy te sformułowane zostały sto lat temu, wciąż zachowują aktualność.

Współcześnie, zdaniem K. Laskowskiej, przyczyn pojawiania się nowych patologii społecznych upatrywać należy w występujących w Polsce od lat zmianach systemowych, które rzutują na takie sfery życia, jak: rodzinne, szkolne, osobowościowe, społeczne²⁷.

Jedną z przyczyn zachowań patologicznych jest wadliwa socjalizacja, zarówno pierwotna, jak i wtórna. Rodzina, która powinna być nośnikiem prawidłowych postaw społecznych (konformistycznych), często nie realizuje swoich funkcji. Skupia się na realizacji potrzeb materialnych, a nie na problemach jej członków. Więzy mają często charakter ekonomiczny, a nie emocjonalny. Młody człowiek nierzadko nie ma w trudnych sytuacjach wsparcia rodziców, którzy skupieni są na karierze lub biznesie²⁸.

Również szkoła nie zawsze spełnia swoje funkcje wychowawcze, koncentrując się na kwestiach dydaktycznych. Na skutek roszczeniowej postawy rodziców, niskich wynagrodzeń oraz coraz słabszego przygotowania merytorycznego, upada

²⁵ A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993, *passim*.

²⁶ W.I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976, s. 86.

²⁷ K. Laskowska, *Patologie społeczne powiązane z przestępczością*, [w:] E.W. Pływaczewski *et al.*, *Kryminologia. Stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2019, s. 815.

²⁸ M.I. Słomczyńska, *Patologie społeczne w kontekście kryzysu współczesnej rodziny*, „Polish Journal of Social Rehabilitation” 2014, nr 8, s. 67–80.

autorytet nauczyciela. Niepowodzenia szkolne, konflikty z rówieśnikami, burzliwy okres dojrzewania w połączeniu z brakiem wsparcia psychologicznego przekładają się na przyjmowanie przez młodzież postaw nonkonformistycznych²⁹.

Także środowisko rówieśnicze wywiera silną presję na jednostkę. Nierzadko wpływ ten może mieć charakter kontrsocjalizujący (socjalizacja dewiacyjna). Współczesne środowisko młodzieżowe kształtowane jest przez wzorce czerpane z Internetu, gdzie dominuje przemoc (fizyczna, psychiczna, seksualna, werbalna), wczesna i intensywna seksualizacja, konsumpcjonizm, promowanie łatwego i wygodnego stylu życia, brak odpowiedzialności za własne czyny i słowa. Niedowartościowane lub wyalienowane z grupy jednostki poszukują zrozumienia w subkulturach i sektach lub popadają w uzależnienia³⁰.

Obecnie powszechnie przyjmowaną miarą wartości jednostki jest jej sukces życiowy mierzony statusem ekonomicznym (praca, dom, samochód), liczbą znajomych, ekskluzywnym sposobem spędzania czasu czy atrakcyjnym wyglądem. Nie każdy jednak tak rozumiany sukces osiąga. Powoduje to pojawianie się zachowań suicydalnych, depresji, osamotnienia. Rozwiązania problemów zawodowych, rodzinnych, towarzyskich jednostki szukają nierzadko w alkoholu lub narkotykach³¹.

Przyczyną pojawiania się patologii mogą być również zmiany struktury społecznej i ekonomicznej. Wśród nich można wyróżnić takie niekorzystne zjawiska społeczne, jak bieda, bezrobocie, dysproporcje pomiędzy rozbudzonymi potrzebami konsumpcyjnymi a możliwościami ich zaspokojenia, migracje do dużych ośrodków miejskich powodujące podatność na nieprzestrzeganie dotychczasowych norm i wartości, bierność zawodowa spowodowana coraz bardziej rozbudowanym systemem opieki socjalnej³².

Przemiany społeczne, polityczne i gospodarcze na przełomie XX i XXI wieku w Polsce spowodowały również wystąpienie stanu anomii. Nastąpiło zatarcie różnic pomiędzy zjawiskami patologicznymi a normalnymi. Rygoryzm moralny (etyczny) zastąpił relatywizm. Pojawiła się równoprawność wielu systemów normatywnych, usprawiedliwia się łamanie norm lub wykorzystuje się je

²⁹ A. Bałandynowicz, *Uczeń, szkoła i przestępczość nieletnich*, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Kraków 2001, s. 259–274.

³⁰ A. Bałandynowicz, *Rodzina, sąsiedztwo i dewiacja młodzieży*, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Kraków 2001, s. 241–259.

³¹ K. Laskowska, *Rola prawa karnego w ograniczaniu patologii jako poważnego zagrożenia dla społeczeństwa XXI wieku*, „Archiwum Kryminologii” 2009, nr 31, s. 152.

³² R. Dyoniziak, *Społeczeństwo w procesie zmian. Zarys socjologii ogólnej*, Zielona Góra 1995, s. 257.

instrumentalnie, coraz częstsze odstępstwa od norm prowadzą do ich całkowitego zakwestionowania. W efekcie tych procesów coraz trudniej uzyskać konsensus społeczny co do uznania danego zachowania za społecznie akceptowane lub nieakceptowane. Patologie społeczne wydają się zatem być nieuniknioną ceną, jaką współczesne społeczeństwo płaci za burzliwe przemiany społeczne i upadek systemu wartości.

Fenomenologia patologii społecznych

Ocena realnej skali, struktury i dynamiki zjawiska patologii społecznych nie jest w pełni możliwa. W odróżnieniu od zjawiska przestępczości, patologie społeczne nie podlegają odnotowaniu w statystykach kryminalnych (policyjnych, prokuratorskich, sądowych, penitencjarnych). Obraz tego typu zjawisk można zatem budować przede wszystkim na podstawie statystyki kryminologicznej, czyli wyników badań prowadzonych przez kryminologów. Analogicznie do przestępczości również w przypadku patologii społecznych można mówić o zjawisku *sui generis* ciemniej liczby. Wiele zachowań patologicznych jest ukrywanych przez jednostki, ich rodziny, społeczność lokalną. Brak zarejestrowania takich faktów przez szpitale, poradnie psychologiczne i psychiatryczne czy pomoc społeczną powoduje, iż niemożliwa jest dokładna ocena zjawiska w ujęciu ilościowym. Natomiast rosnąca z każdą dekadą liczba nowych form patologii społecznych, powodująca coraz bardziej wyrafinowane i różnorodne wyniszczenie jednostki, generująca coraz poważniejsze szkody fizjologiczne, psychiczne, społeczne, ekonomiczne, pozwala stwierdzić, iż w ujęciu jakościowym patologie społeczne są coraz większym zagrożeniem zarówno dla porządku i bezpieczeństwa publicznego, jak i dobra jednostki.

Z uwagi na obiektywne trudności w określeniu fenomenologii zjawisk patologicznych w ujęciu ilościowym, skupić należy się na jakościowym obrazie zjawiska. Możliwe jest to przede wszystkim w obszarze struktury zjawiska (podziału całości na podgrupy). Poniżej wymienione zostaną najbardziej reprezentatywne przykłady patologii, pogrupowane według autorskiej koncepcji ich podziału.

Patologie związane ze sferą płciową i seksualną – prostytutka, sponsoring, galerianki, pornografia, *camming*, *seksting*, surogatki, dewiacje seksualne, sprzedaż używanej bielizny, kreowanie nowych orientacji seksualnych, nieprzemyślana zmiana płci, homofobia.

Patologie związane z domem i rodziną – rozwody, zdrady małżeńskie, ucieczki z domu, włóczęgostwo, przemoc domowa, kazirodztwo, pedofilia, demoralizacja, rozpijanie nieletnich, dzieci ulicy.

Patologie związane z Internetem – cyberprzemoc, cyberstalking, kradzież tożsamości, mowa nienawiści, cyberchondria, cyberseks.

Patologie związane ze statusem ekonomicznym – bezdomność, bezrobocie, bieda, żebractwo, eurosieroctwo, pasożytnictwo społeczne, korzystanie z zasiłków socjalnych zamiast pracy.

Patologie związane z przekazem informacji – foliarstwo, antycovidyzm, fake newsy, patoinflencerzy, seksualizacja, dyskryminacja.

Patologie związane z odżywianiem i ciałem – otyłość, anoreksja, bulimia, fitoreksja, bigoreksja, tanoreksja, lekomania, samookaleczenia, samobójstwa.

Patologie o charakterze uzależnień – seksoholizm, netoholizm, fonoholizm, zakupoholizm, pracoholizm, hazard, narkomania, dopalacze.

Patologie o charakterze grupowym – sekty, subkultury, gangi, chuligaństwo, wandalizm, zorganizowane grupy przestępcze.

Patologie struktur organizacyjnych – korupcja, nepotyzm, faworytyzm, klientelizm, kumoterstwo, lobbings, mobbing, molestowanie, biurokracja.

Podkreślić jednak należy, iż nie jest to podział rozłączny. Niektóre patologie mogą bowiem wpisywać się zakres kilku powyższych grup³³.

Przeciwdziałanie patologiom społecznym

Działania na rzecz eliminowania, a przynajmniej ograniczania patologii społecznych mogą mieć charakter uprzedzający (zapobieganie, profilaktyka, prewencja) lub następczy (zwalczania, reakcja). Mogą być więc podejmowane przed wystąpieniem zjawiska (*ante delictum*) lub już po jego wystąpieniu (*post delictum*)³⁴.

Działania wymierzone w patologie społeczne podejmować powinno zarówno państwo (rozwiązania prawne i rozwiązania instytucjonalne), jak i samo społeczeństwo. Niestety społeczeństwo wydaje się nie dostrzegać powagi pojawiających się problemów lub wręcz je lekceważyć. Natomiast oddziaływanie przez państwo jedynie za pomocą tworzenia norm prawnych i powoływania do życia kolejnych instytucji, służb i organów jest niewystarczające. W szczególności rozwiązania prawne i instytucjonalne nie będą skuteczne, jeśli nie będą one miały akceptacji i szerokiego poparcia społecznego.

³³ Przykładem może być uzależnienie od pornografii oglądanej w Internecie, które jest zarówno uzależnieniem, ma charakter seksualny i jest związane z Internetem.

³⁴ L. Tyszkiewicz, *Kryminologia. Zarys systemu*, Katowice 1983, s. 269.

Wydaje się, iż najważniejszą rolę w przeciwdziałaniu patologiom społecznym powinno więc pełnić kształtowanie pozytywnych, proprawnych, konformistycznych postaw społecznych. Lepszym narzędziem do osiągnięcia tego celu niż polityka kryminalna jest niewątpliwie rozsądna, spójna, konsekwentna polityka społeczna. Korzystniejsze jest również uzyskanie chociaż częściowych, lecz trwałych pozytywnych rezultatów. Ponadto w dłuższej perspektywie zapobieganie wystąpieniu patologii społecznych jest opłacalniejsze niż usuwanie ich skutków³⁵.

Największym natomiast zagrożeniem dla internalizacji postaw konformistycznych jest zacieranie się w społecznym postrzeganiu granic pomiędzy normą a dewiacją³⁶. Tego typu relatywizm moralny jest jednak charakterystyczny dla liberalnego społeczeństwa XXI wieku. Całkowite usunięcie zjawiska patologii z życia społecznego uznać należy za postulat utopijny. Program minimum powinien natomiast obejmować działania na rzecz przynajmniej ich ograniczania do dającego się zaakceptować poziomu.

Konkludując, stwierdzić należy, iż zjawiska społeczne charakteryzować można poprzez definiowanie (opisanie znamion) lub egzemplifikację (wymienienie przejawów). W przypadku patologii społecznych zarówno stworzenie precyzyjnej definicji, jak i wyczerpującego katalogu wydaje się niemożliwe. Samo jednak badanie przyczyn, przejawów i możliwości przeciwdziałania zjawisku, z uwagi na jego potencjał kryminogenny i wiktymogenny oraz rosnącą skalę i dynamikę, jest z perspektywy kryminologicznej konieczne.

³⁵ M. Kotowska, *Zjawisko patologii społecznej...*, *op. cit.*, s. 514.

³⁶ Przykładem może być zjawisko homoseksualizmu, które jeszcze do 1990 r. było uznawane przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) za zaburzenie psychologiczne. W Niemczech homoseksualizm był karalny do 1994 r. (§ 175 Strafgesetzbuch).

Prof. dr hab. Wiesław Pływaczewski
Katedra Kryminologii i Kryminalistyki
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: 0000-0001-6172-5644
e-mail: wieslaw.plywaczewski@wp.pl

Przeciwdziałanie przejawom patologii społecznych w środowisku szkolnym poprzez kształtowanie postaw proekologicznych (rozważania na tle potencjału profilaktycznego i terapeutycznego zielonej kryminologii)

Wprowadzenie

Pośród licznych metod i narzędzi wpisujących się w obszar oddziaływania profilaktycznego, zorientowanych na przeciwdziałanie poszczególnym przejawom patologii społecznych, coraz większą wagę przywiązuje się do tych przedsięwzięć zapobiegawczych, których potencjał tkwi w bezpośrednim kontakcie człowieka z otaczającą go przyrodą³⁷. Skuteczność zielonych strategii i terapii,

³⁷ Problematyka kształtowania oczekiwanych postaw społecznych, w tym proekologicznych, w środowisku szkolnym, była m.in. szeroko prezentowana w trakcie realizacji przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie projektu „Kryminalne zagadki Olsztyna. Podniesienie kompetencji społecznych, poznawczych i komunikacyjnych dzieci szkół podstawowych województwa warmińsko-mazurskiego poprzez edurozrywkę/eduzabawę” (POWR.03.01.00-00-U203/17). Niniejsze przedsięwzięcie było współfinansowane ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Zob. http://www.uwm.edu.pl/kryminologia/?page_id=2587 (dostęp: 12.08.2022 r.). Zagadnienia związane z ochroną narodowego dziedzictwa przyrodniczego poruszano także w trakcie konferencji naukowej „Mini festiwal nauki i sztuki – Zachowania patologiczne wśród dzieci i młodzieży województwa warmińsko-mazurskiego”, zorganizowanej 4.07.2022 r. na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. Konferencja stanowiła merytoryczne

wykorzystywanych m.in. przez psychologów i terapeutów w pracy z tzw. trudną młodzieżą, w pełni potwierdza atrakcyjność nowatorskich form niekonwencjonalnego oddziaływania na nieletnich, w szczególności tych, którzy skonfliktowali się z prawem lub ostentacyjnie kontestują powszechnie obowiązujące normy społeczne³⁸. Należy zauważyć, że w wielu krajach wspomniane terapie, w tym terapie leśne, funkcjonują już od dłuższego czasu i przynoszą wymierne rezultaty. Na przykład w Finlandii są one wykorzystywane w leczeniu osób z wysokim wskaźnikiem depresji. Nie mniej satysfakcjonujące wyniki „zieloni” terapeuci odnotowują w pracy z osobami uzależnionymi od alkoholu i samobójcami. Jak wykazała L. Tyrvaäinen, poziom stresu u osób relaksujących się na łonie przyrody był niższy aniżeli u tych uczestników eksperymentu, którzy odpoczywali w mieście. Terapeutka zaleca co najmniej pięciogodzinny kontakt z naturą w miesiącu dla zapobiegania stanom depresji³⁹. Należy zauważyć, że Skandynawowie (Szwedzi, Duńczycy, Norwegowie) stykają się z zielonymi formami odpoczynku i relaksacji od najmłodszych lat. Uczniowie w tych krajach mają najdłuższe przerwy międzylekcyjne na świecie i w tym czasie są zobowiązani, niezależnie od warunków pogodowych, do przebywania na zewnątrz szkoły⁴⁰. Skandynawscy pedagodzy w trakcie międzylekcyjnych przerw umożliwiają swoim podopiecznym realizację różnego rodzaju indywidualnych zainteresowań. Są one tak zaprogramowane, aby w formie relaksacyjnej niwelować poziom stresu i agresji, tym samym przeciwdziałać zjawisku przemocy, która w skrajnych przypadkach objawia się w formie szkolnego gangsteryzmu⁴¹.

podsumowanie wyżej wymienionego projektu (zob. m.in. N. Dąbkowska, *Wycieczka jako metoda aktywizująca młodzież szkolną* – program konferencji – <https://www.facebook.com/Katedra-Kryminologii-i-Kryminalistyki-WPiA-UWM>, dostęp: 12.08.2022 r.). Jej integralną część stanowiła wystawa prac konkursowych wykonanych przez uczniów – uczestników projektu w ramach zadania „Paszport Młodego Odkrywcę”. Także w ramach tej formy aktywizacji dzieci i młodzieży szkolnej konkursowicze poruszali problemy ochrony środowiska naturalnego. Na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego zob. także: M. Duda, Sz. Buczyński (red.), *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony dziedzictwa kultury pogranicza*, Warszawa 2021, s. 91–105 oraz s. 106–124.

³⁸ M. Greczuk, J. Kośmider, *Edukacja przyrodniczo-leśna – odpowiedzialność leśników oraz nauczycieli wobec kształtowania postaw uczniów szkół podstawowych i średnich*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie” 2013, z. 34(1), s. 286 i n.

³⁹ L. Tyrvaäinen (red.), *The influence of urban green environments on stress relief measures: A field experiment*, „Journal of Environmental Psychology” 2014, no. 38, s. 1–9.

⁴⁰ P. Skubała, *Mamy cudowny lek na wyciągnięcie ręki*, „Dziki Życie” 2018, nr 9(291), s. 30.

⁴¹ Por. A.K. Cohen, *Delinquent Boys. The Culture of the Gang*, Free Press, London 1955; R. Garrot, *Who You Claim: Performing Gang Identity in School and on the Streets*, *Alternative Criminology*, New York 2010; P. Beirne, *The Chicago School of Criminology 1914–1945. Volume III. The Gang: Frederic Thrasher*, Routledge 2006.

Należy odnotować, że katalog znanych już od dawna zagrożeń, sygnalizowanych m.in. przez kryminologów i pedagogów społecznych, a odnoszących się do realiów życia szkolnego, poszerzony został o nowe zjawiska, mające bezpośredni związek z rozwojem nowoczesnych technologii. Również dotychczas odnotowywane w statystykach kryminalnych tradycyjne przejawy przestępczości nieletnich, m.in. takie jak handel środkami odurzającymi i innymi używkami, przemoc werbalna, w tym pomówienia i rażące naruszenia dóbr osobistych, w szczególności dotyczące sfery prywatności lub intymności, przybierają coraz częściej wirtualną formę⁴². Poczucie anonimowości sprawców tych czynów, a także dotychczasowe formalnoprawne ograniczenia związane z ich ujawnianiem i ściganiem spowodowały, że tzw. przestępczość w sieci stała się współcześnie jednym z poważniejszych wyzwań nie tylko dla szkół, ale także dla organów ścigania oraz placówek resocjalizacyjnych. Powołanie w polskiej policji odrębnego pionu do walki z cyberprzestępczością (Centralne Biuro Zwalczania Cyberprzestępczości) daje nadzieję, że formacja ta zintensyfikuje swoją aktywność także w obszarze przeciwdziałania wirtualnej „przestępczości szkolnej”⁴³.

Należy przypomnieć, że istotą działań profilaktycznych jest przeciwdziałanie sygnalizowanym wyżej zagrożeniom. Z tego względu ważnym obszarem oddziaływania uprzedzającego jest szukanie takich alternatywnych form rozwijania zainteresowań nieletnich, które stanowić mogą swoistą barierę uniemożliwiającą przenikanie do środowiska szkolnego wzorców stanowiących zaprzeczenie powszechnie obowiązujących norm społecznych⁴⁴. Natomiast w skrajnym przypadku, wówczas kiedy pojawiają się zagrożenia polegające na niewywiązywaniu się ucznia z obowiązku szkolnego (wagary), braniu środków odurzających (narkotyki, dopalacze) lub nadużywaniu alkoholu, angażowaniu się w inne pozaprawne formy działalności, stosowanie przemocy wobec rówieśników (gangi szkolne), uzależnieniu się od gier komputerowych, aktywne uczestnictwo w forach internetowych propagujących przemoc i inne formy destrukcji, niewątpliwie metody profilaktyczne – kojarzone z dorobkiem kryminologii – stanowić mogą skuteczne

⁴² Zob. J. Bednarek, *Przestępstwa teleinformatyczne dzieci i młodzieży w cyberprzestrzeni*, [w:] A. Massalski, K. Wiatr (red.), *Zagrożenia wychowawcze XXI wieku*, Warszawa 2009, s. 123; por. M. Szumiec, *Zagrożenia w środowisku szkolnym i działania ukierunkowane na poprawę stanu bezpieczeństwa*, „*Annales Universitatis Paedagogiae Cracoviensis – Studia de Securitate*” 2018, nr 8, folia 257.

⁴³ <https://cbzc.policja.gov.pl> (dostęp: 12.08.2022 r.).

⁴⁴ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 1999, s. 70 i n.

narzędzia resocjalizacyjne i terapeutyczne⁴⁵. Ocenę tę potwierdzają coraz częstsze przypadki wykorzystywania zwierząt (ptaki, konie, psy, koty, alpaki) do realizacji programów resocjalizacyjnych zorientowanych na pracę z tą młodzieżą, która ma problemy z dostosowaniem się do norm prawnych. Zdaniem C. Lanier, byłej szefowej policji waszyngtońskiej: „(...) Dzieciaki, które pakują się w kłopoty, robią to dlatego, że czegoś im w życiu brakuje. To sprowadza je na złą drogę. Pewnie nie we wszystkich przypadkach, ale w zdecydowanej większości to, czego im brakuje, można im dać z powrotem, angażując je w życie ptaków”⁴⁶. Wyrażona przez przedstawicielkę policji opinia odnosi się m.in. do przedsięwzięcia, które zostało zainicjowane przez amerykański Korpus Ochrony Przyrody w Dystrykcie Kolumbii. Eksperyment ten polegał na zaangażowaniu młodych ludzi z patologiczną lub wręcz gangsterską przeszłością do programu odtworzenia populacji orła bielika⁴⁷.

Kształtowanie postaw proekologicznych w świetle dorobku ornitologii kryminalnej

Nieograniczone możliwości kryminologii w zakresie przeciwdziałania różnego rodzaju zagrożeniom, w szczególności wyczerpującym ustawowe znamiona czynów karalnych lub polegającym na naruszaniu szkolnych reguł postępowania, z całą pewnością tkwią w specjalistycznym obszarze tej dziedziny, jakim niewątpliwie jest ornitologia kryminalna. Należy na wstępie wyjaśnić, że zadaniem zielonej kryminologii/ornitologii jest wskazywanie źródeł zagrożeń, które pojawiają się w świecie przyrody. Dotykają one zarówno zwierząt, jak również roślin, a także całych ekosystemów, stanowiących ostoję cennych gatunków fauny i flory. Zieloni kryminolodzy, stanowiący grupę badaczy zorientowanych na przeciwdziałanie przestępczości godzącej w światowe dziedzictwo przyrodnicze, z jednej strony wskazują przyczyny nielegalnej eksploracji wymierzonej we wspomniane dobra, z drugiej, co jest niezwykle ważne, definiują przejawy tzw. zielonych przestępstw. Ponadto, i to również należy mocno zaakcentować, proponują konkretne działania służące ochronie środowiska⁴⁸. W tym zakresie

⁴⁵ Por. M. Kotowska, W. Pływaczewski (red.), *Kryminologia wobec współczesnych zagrożeń ekologicznych*, Olsztyn 2011.

⁴⁶ J. Robbins, *Zadziwiający świat ptaków*, Łódź 2018, s. 397.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 352 i n.

⁴⁸ W. Pływaczewski, E. Zębek, J. Narodowska, *Odpowiedzialność za środowisko z perspektywy prawa, kryminologii i nauk przyrodniczych*, Warszawa 2020, s. 78 i n.

na bieżąco współpracują z przedstawicielami innych dziedzin i dyscyplin, takich jak nauki przyrodnicze i ekologia, klimatologia czy wspomniana już ornitologia⁴⁹. Ten ostatni kierunek nauki, będący integralną częścią zoologii, zajmuje się ptakami. W systematyce ornitologicznej ptaki tworzą niezwykle pojemną liczbowo i przy tym najbardziej zróżnicowaną gromadę spośród kręgowców lądowych. Należy uzupełnić, że zainteresowania ornitologii koncentrują się m.in. na biologii ptaków, ich zwyczajach, trasach przelotów, a także sposobach gniazdowania. Ważnym obszarem badań jest także życie społeczne ptaków, stąd obserwacje terenowe zwierząt – niezwykle ważne z perspektywy oddziaływania resocjalizacyjnego – także wpisują się w obszar zainteresowań ornitologicznych. Prezentowany dział zainteresowań naukowych to także zbiór wiadomości oraz informacji na tematy związane z obrączkowaniem ptaków, ich habitatami, upierzeniem itp. We wszystkich wskazanych obszarach zainteresowań ornitologii pojawiają się także problemy, które z punktu widzenia kryminologii stanowią inspirujące odniesienia dla badaczy reprezentujących tę naukę⁵⁰.

Coraz bardziej powszechną terapią zalecaną osobom z problemami o podłożu psychicznym są obserwacje dzikich zwierząt, w szczególności ptasich populacji⁵¹. Ten rodzaj kontaktu z przyrodą uważany jest w środowisku psychologów i psychiatrów za rodzaj skutecznej pomocy psychologicznej w przypadku załamania nerwowego. Spostrzeżenia te dzielają także specjaliści zajmujący się problematyką zamachów samobójczych⁵². Jak potwierdzają badania H.L. Brooks, a także innych suicydologów, w przypadku niedoszłych samobójców terapia w formie zaleconego przez lekarzy kontaktu ze zwierzętami przynosi nadsządziejanie pozytywne efekty⁵³. Potwierdzeniem skuteczności tego rodzaju metod leczenia pacjentów z problemami psychicznymi może być w opinia jednego z rehabilitantów pracujących w szkockim szpitalu, który stwierdził: „To ogromna satysfakcja obserwować interakcje pacjentów ze zwierzętami, zarówno tymi

⁴⁹ Por. Ch.M. Perrins (red.), *Encyclopedia of Birds*, Oxford 2003.

⁵⁰ Por. V.N. Sehgal, *Question Answers Criminology and Forensic Science*, Selective and Scientific Books 2016; C. Zuckerman, *This Scientist Fights Crimes Against Birds*, „National Geographic” 2018, nr 1.

⁵¹ W. Pływaczewski, *Ornitologia kryminalna*, Warszawa 2019, s. 58 i n.

⁵² Por. A. Bąbik, D. Olejniczak, *Uwarunkowania i profilaktyka samobójstwa wśród dzieci i młodzieży w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2014, vol. 13, nr 2.

⁵³ H.L. Brooks, K. Rushton, K. Lovell, P. Bee, L. Walker, L. Grant, A. Rogers, *The power of support from companion animals for people living with mental health problems. A systematic review and narrative synthesis of the evidence*, „BMC Psychiatry” 2018, vol. 18, s. 12; NHS Scotland, *Animals as Therapy in Mental Health. Guidance for establishing Animal Therapy in a Healthcare setting*, Carstairs 2007.

małymi, jak również dużymi, i dostrzegać ich kojący wpływ na podopiecznych oraz radość na ich twarzach”⁵⁴. Należy zauważyć, że spośród licznych gatunków ptaków, wykorzystywanych w różnych terapiach leczniczych, najlicniejszą grupę stanowią papugi. W środowisku obserwatorów awifauny szczególne miejsce zajmują także „ptasie śpiewy”. Okazuje się, co także potwierdzają psycholodzy, że dźwięki wydawane przez ptaki odbierane są przez ludzi niezwykle pozytywnie, można wręcz mówić o ich terapeutycznych właściwościach. Podkreśla się przy tym, że ten rodzaj kontaktu z dziką przyrodą może zmniejszać poziom stresu i jednocześnie podnosić ludzką wydajność. Tym bardziej musi niepokoić fakt, że spośród ofiar kłusowników w basenie Morza Śródziemnego najlicniejszą grupę stanowią ptaki śpiewające⁵⁵.

Reakcja środowisk szkolnych na zjawisko zabijania dzikich ptaków w celach rekreacyjnych – przypadek bociana białego

Na niechlubnej liście ofiar kłusowników znalazły się również bociany, ptaki które w Polsce uznawane są ważny element naszego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego i dlatego zwierzęta te podlegają ścisłej ochronie prawnej. Populacje bocianów białych (*Ciconia ciconia*) są zagrożone z powodu masowych odstrzałów w czasie migracji tych ptaków. W niektórych krajach basenu Morza Śródziemnego, a także na Bliskim Wschodzie, ten rodzaj myślistwa traktowany jest jednocześnie jako forma rozrywki. W okresie wiosennych migracji przeistacza się ona w masową zabawę, której skutki w postaci tysięcy zabitych ptaków są powszechnie widoczne⁵⁶.

Problem bocianów pojawił się w polskich mediach w związku z nagłośnieniem sprawy masowego strzelania przez myśliwych – obywateli Libanu do migrujących ptaków. Jak wiadomo, bociany otacza w Polsce powszechna troska i sympatia. Akty agresji wobec nich spotykają się z powszechnym potępieniem ze strony miłośników przyrody i reakcją organów ścigania. Zatem trudno się dziwić, że w tej sprawie rząd polski podjął zdecydowane działania dyplomatyczne. Między innymi polski ambasador w Libanie przekazał władzom libańskim

⁵⁴ *Ibidem*, s. 14.

⁵⁵ Zob. W. Pływaczewski, *Kulturowe uwarunkowania nielegalnego handlu ptakami śpiewającymi*, [w:] M. Ickiewicz-Sawicka (red.), *Kultura a medycyna ludowa. Społeczne, prawne i ekonomiczne uwarunkowania medycyny alternatywnej*, Czeremcha 2019, s. 46 i n.

⁵⁶ W. Pływaczewski, *Ornitologia kryminalna...*, *op. cit.*, s. 184 i n.

– w trakcie spotkania z ministrem środowiska Libanu – stanowisko rządu polskiego, w którym polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych zawarło krytyczną ocenę tego rodzaju niehumanitarnych praktyk.

Należy podkreślić, że kampania w obronie bocianów, podjęta zarówno przez czynniki państwowe, jak też przez organizację obrońców ptaków (Grupa EkoLogiczna, OTOP), przyniosła znaczące efekty. Przede wszystkim rząd Libanu przyjął 7 kwietnia 2014 r. dekret ustanawiający służbę ochrony przyrody. Przewidziano również utworzenie krajowego rejestru naruszeń, w którym będą odnotowywane przypadki naruszeń prawa w obszarze ochrony przyrody oraz ich sprawcy i orzeczone kary⁵⁷. Aby uczulić Libańczyków na problem zabijania bocianów i innych ptaków migrujących, wspomniana już Grupa EkoLogiczna przygotowała krótką, lecz niezwykle trafną pod względem edukacyjnym bajkę pt. „Reksio i bocian”. Opowiada ona historię bociana, który z powodu kontuzji skrzydła nie mógł odlecieć do Afryki. Opiekę nad nim roztoczył tytułowy pies Reksio, który karmił swojego chorego przyjaciela, chronił go przed różnymi niebezpieczeństwami, a wiosną pomógł nieszczęśnikowi zbudować gniazdo. Ta kilkuminutowa animacja, adresowana m.in. do najmłodszych, uświadamia potrzebę troski o skrzydlatych przyjaciół i jednocześnie stanowi jakże wymowny protest przeciwko krwawym praktykom zakorzenionym w tradycji Bliskiego Wschodu. Dodać należy, że wspomniany film w ilości tysiąca kopii trafił m.in. do uczniów libańskich szkół⁵⁸. Z całą pewnością ta forma przekazu ma szansę uwrażliwiania dzieci i młodzieży na cierpienie zwierząt i jednocześnie kształtowania u nich postaw proekologicznych.

Możliwości kształtowania postaw proekologicznej w środowisku szkolnym – przegląd wybranych programów edukacyjnych

Dorobek zielonej kryminologii i ornitologii jednoznacznie potwierdza, że zagłada jakiegokolwiek dzikiego gatunku ptactwa na świecie oznacza jednocześnie zawłaszczenie przez człowieka kolejnego „zielonego” fragmentu powierzchni ziemi, a tym samym zachwianie relacji między dwoma bliskimi sobie światami – ludzkim i ptasim. Dlatego ważnym narzędziem walki o środowisko naturalne

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ Zob. W. Pływaczewski, J. Narodowska, *Ornitologia kryminalna wobec zjawiska masowego zabijania i chwytania ptaków*, [w:] R. Górecki (red.), *Człowiek a środowisko*, Olsztyn 2020, s. 34 i n.

jest m.in. etyka środowiskowa. Podstawowy problem tej dyscypliny naukowej zawiera się w pytaniu o to, jak daleko może rozszerzać się obszar, któremu przyznaje się moralny status. W tradycyjnym ujęciu obszar ten obejmował jedynie świat istot ludzkich, tylko człowiekowi przysługiwał status celu wszelkich działań. W ujęciu antropocentrycznym cały pozaludzki świat jest w zasadzie dany istocie ludzkiej jako środek do celu. Zaprzeczeniem tego tradycyjnego sposobu postrzegania ziemskiego świata jest głęboka ekologia, która zdecydowanie dystansuje się od moralności tylko na użytek ludzi. Dlatego nie ulega wątpliwości, że współcześnie, mając także na uwadze dobro zwierząt, ludzkość wręcz zmuszona będzie do zrewidowania dotychczasowego sposobu postrzegania natury⁵⁹. Dokonanie głębokich przewartościowań w sposobie odbierania dzikiego świata przez przedstawicieli najmłodszego pokolenia jest możliwe przy zaangażowaniu wielu podmiotów. Niewątpliwie przedsięwzięcia edukacyjne podejmowane przez ekologiczne organizacje pozarządowe i ukierunkowane na pracę ze szkolną młodzieżą odgrywają w tym zakresie wiodącą rolę. Warto zatem poznać niektóre z tych programów edukacyjnych.

Przegląd krajowych organizacji realizujących w praktyce ideę ochrony środowiska przyrodniczego i zajmujących się kształtowaniem postaw proekologicznych młodzieży szkolnej wypada rozpocząć od jednej z najstarszych polskich organizacji ekologicznych – Ligi Ochrony Przyrody (LOP). Organizacja ta powołana została w 1927 r., a od 1946 r. działa jako stowarzyszenie. Na uwagę zasługują następujące działania i formy pracy LOP z młodzieżą: organizowanie obozów przyrodniczych oraz wojewódzkich sejmików młodych działaczy LOP, inicjowanie we wszystkich województwach młodzieżowych sesji popularnonaukowych, przeprowadzenie inwentaryzacji zieleni miejskiej. Ponadto młodzi miłośnicy przyrody zajmują się gromadzeniem informacji o cennych obiektach przyrodniczych oraz organizują konkursy na temat ochrony środowiska naturalnego. LOP może także występować z wnioskami o objęcie ochroną prawną cennych obiektów przyrodniczych, a także organizować wycieczki przyrodniczo-krajoznawcze. Ponadto ważne znaczenie mają prowadzone przez członków LOP akcje porządkowe w parkach narodowych, na terenach zieleni miejskiej oraz prace związane z oczyszczaniem brzegów rzek, potoków, wysypisk śmieci. Nie mniej znaczącym obszarem aktywności Ligi jest działalność klubów zrzeszających młodych miłośników przyrody, którzy w ramach specjalistycznych kół

⁵⁹ Zob. A. Naess, *Długofalowy ruch ekologii głębokiej i ruch ekologii płytkiej. Podsumowanie*, „Dziki Życie” 2010, nr 9, s. 14–15; A. Naess, *Self-realization. An Ecological Approach to Being in the World*, „The Trumpeter” 1989, no. 4(3), s. 35 i n.

prowadzą inwentaryzację cennych drzew, monitorują – jako społeczni strażnicy przyrody – parki miejskie i rezerwy oraz inne miejsca objęte ochroną prawną. Należy podkreślić, że LOP prowadzi szeroką i znaczącą działalność wydawniczą, znaną z wielu interesujących publikacji książkowych, plansz tematycznych, plakatów, kalendarzy, zakładek, a szczególnie miesięcznika „Przyroda Polska” z wkładką „Biuletyn EKO-edukacyjny”⁶⁰. We wszystkich wymienionych publikacjach i materiałach bogato jest eksponowana problematyka ochrony ptaków. Stałym przedsięwzięciami podejmowanymi przez LOP są organizowane w szkołach „Olimpiady Wiedzy Ekologicznej” oraz liczne konkursy, w tym dotyczące ochrony ptaków („Ptaki gatunków ginących”, „Mój ulubiony ptak”)⁶¹.

Przygotowane przez władze LOP założenia programowe są podejmowane i wdrażane w życie m.in. przez szkolne koła tej organizacji. Przykładem tego rodzaju aktywności może być program realizowany wspólnie z kołem ornitologicznym „Pokochać ptaki” z gminy Spytkowice, którego celem było uświadomienie uczniom znaczenia środowiska naturalnego w życiu człowieka. Jednocześnie miał on zachęcić ich do samodzielnego poznawania przyrody, dostrzeżenia jej wartości oraz wskazać sposoby ochrony środowiska najbliższej okolicy. Ponadto zajęcia w kole ornitologicznym miały – obok dostarczenia wiadomości o ptakach i ich siedliskach – nauczyć również współpracy w grupie, zasad zachowania się podczas wycieczek przyrodniczych, a także umożliwić przyjemne i pożyteczne spędzenie wolnego czasu. Nie bez znaczenia dla realizacji prezentowanego przedsięwzięcia był też fakt, że gmina Spytkowice pomimo znaczącej antropizacji środowiska zdołała zachować unikalne walory krajobrazowe i przyrodnicze. Na jej obszarze występują cenne gatunki roślin i zwierząt, drzewa – pomniki przyrody oraz zabytki architektury. Znajdujące się tu także stawy rybne, które zostały uznane za tereny o szczególnie ważnym znaczeniu dla ptaków wodno-błotnych w Polsce. Nie mniejsze znaczenie ornitologiczne posiadają również ukształtowane historycznie starorzecza Wisły. Doceniając te walory najbliższego środowiska, należy zdać sobie sprawę z konieczności działań proekologicznych. Najbardziej istotnym kierunkiem tych działań jest społeczna edukacja, którą należy rozpocząć wśród dzieci i młodzieży. Program koła ornitologicznego „Pokochać ptaki” miał na celu ukazać uczniom bogactwo środowiska naturalnego i rolę, jaką odgrywa ono w życiu ludzi. Dodatkowo miał też zachęcić ich do samodzielnego poznawania

⁶⁰ Zob. K. Świerkosz, S. Lubaczewska, *Strażnicy „Natury 2000”*, „Salamandra. Magazyn Przyrodniczy” 2010, nr 1(29), s. 28–29.

⁶¹ https://www.lop.org.pl/Konkurs_ornitologiczny_%22Ptaki_gatunkow_ginacych%22 (dostęp: 12.08.2022 r.).

przyrody, dostrzegania jej wartości oraz wskazywać sposoby ochrony środowiska kojarzonego z „małymi ojczyznami”. Pomysłodawcy prezentowanego programu uważają, że zajęcia w kole ornitologicznym obok dostarczenia uczniom wiadomości o ptakach i ich siedliskach, uczyły również współpracy w grupie, w szczególności zasad zachowania się podczas wycieczek przyrodniczych oraz stanowiły dobrą okazję do przyjemnego i pożytecznego spędzenia wolnego czasu⁶².

Podobnie jak Liga Ochrony Przyrody, bogatym dorobkiem w obszarze działalności ekologicznej, ukierunkowanej również na środowisko szkolne, poszczycić się może także Polskie Towarzystwo Ochrony Przyrody „Salamandra” (PTOP „Salamandra”). Celem działania PTO „Salamandra” jest konserwatorska ochrona przyrody, flory, fauny, ekosystemów i krajobrazów oraz szeroko pojęta edukacja przyrodniczo-ekologiczna. Przedsięwzięcia prowadzone przez PTO „Salamandra” można podzielić na trzy zasadnicze grupy, które często się przenikają. Należą do nich: praktyczna ochrona, działania związane z inicjatywami w zakresie prawa, edukacja. PTO „Salamandra” wydaje „Magazyn Przyrodniczy Salamandra” – na łamach tego pisma poruszane są m.in. problemy dotyczące przestępczości skierowanej przeciwko dzikiej awifaunie⁶³. W ramach programu „Monitoring Ptaków Polski” członkowie PTO „Salamandra” zajmowali się m.in. monitoringiem noclegowisk dzikich gęsi. Pośród licznych konkursów zainicjowanych przez PTO „Salamandra”, a adresowanych do uczniów, na uwagę zasługuje propozycja pod nazwą: „Kochajcie wróbelka”. Celem tej inicjatywy jest promocja ochrony ptaków w mieście. W ramach tego przedsięwzięcia zaplanowano przeprowadzenie konkursów w szkołach wybranych gmin Wielkopolski. Uczestnicy tych konkursów, uczniowie szkół, mają możliwość rozpoznawania poszczególnych gatunków ptaków oraz poznania sposobów polepszenia warunków ich bytowania⁶⁴.

Interesującym przykładem oddziaływania proekologicznego może być eksperyment edukacyjny, który został przeprowadzony w miejscowości Zbójna (województwo podlaskie). Jego pomysłodawcy przygotowali scenariusz oryginalnego przedsięwzięcia, które nazwali „Sądem Ornitologicznym”⁶⁵. Zaangażowani do

⁶² D. Wójcik-Zwydak, *Program Koła Ornitologicznego „Pokochać ptaki”*, <https://szkolnictwo.pl/index.php?id=PU7906> (dostęp: 3.08.2022 r.).

⁶³ <http://www.koo.org.pl/o-koo/statut> (dostęp: 3.08.2022 r.).

⁶⁴ <http://www.salamandra.org.pl/component/content/article/1189-kochajciewrobelka.html?directory=1> (dostęp: 12.08.2022 r.).

⁶⁵ Scenariusze lekcji ornitologicznych dla uczniów opracował m.in. D. Anderwald. Zob. D. Anderwald, *Sąd nad ptakami drapieżnymi*, Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w Rogowie, http://cepl.sggw.pl/edukacja/ptaki_sad_nad.htm (dostęp: 12.08.2022 r.).

tego przedsięwzięcia uczniowie wcielili się w role stron procesowych (sąd, oskarżyciele, obrońcy), prezentując różne stanowiska na temat pożytków bądź szkód kojarzonych z ptactwem. Należy podkreślić, że wypowiedzi, jakby nie było bardzo młodych ludzi, cechowała wyjątkowa dojrzałość i znajomość ptasiej problematyki. Młodzi obrońcy przyrody stwierdzili, że człowiek współczesny jeszcze nie wyzbył się określania niektórych zwierząt mianem szkodników. Kierując się własnym, zwykle wąskim interesem, hołduje podziałowi zwierząt na gatunki pożyteczne i szkodniki. Pierwsze traktuje protekcyjnie, drugie tępi. Nastawienie to, zdaniem sędziów, trzeba zmienić. Jest to sprawa konieczna i pilna w dobie współczesnego świata. Przywołany eksperyment ze Zbójnej ma niezaprzeczalny walor edukacyjny i ekologiczny⁶⁶, tym bardziej że w niezwykle ważnej społecznie dyskusji o wzajemnych relacjach dwóch światów: ludzkiego i ptasiego, wzięli udział przedstawiciele najmłodszej generacji, która w przyszłości będzie odpowiadać nie tylko za kształt tych stosunków, ale także za przyszłość Ziemi i jej mieszkańców⁶⁷.

Wręcz modelowym przykładem kształtowania postaw społecznych, patriotycznych – wpisującym się także w ramy szeroko definiowanej profilaktyki kryminologicznej – może być kolejny eksperyment. Pod nazwą programu wychowawczo-profilaktycznego został on wdrożony w Szkole Podstawowej im. H. Sienkiewicza w Gorenicach. Jego autorzy i zarazem realizatorzy, obok celów wychowawczych i ogólnospołecznych, uznali m.in. za celowe promowanie postaw prozdrowotnych i nawyków proekologicznych⁶⁸. Główne cele prezentowanego programu to m.in.:

- 1) wspieranie rozwoju osobowości młodego człowieka,
- 2) zdobycie przez ucznia wiedzy i umiejętności pozwalających na prowadzenie zdrowego stylu życia i podejmowanie wyzwań prozdrowotnych, kształtowanie postaw sprzyjających wzmocnieniu zdrowia własnego i innych ludzi,
- 3) kształtowanie środowiska sprzyjającego rozwojowi zdrowia, osiągnięcie właściwego stosunku do świata, poczucia siły, chęci do życia i witalności,
- 4) kształtowanie postawy otwartości w życiu społecznym,

⁶⁶ Zob. W. Pływaczewski, A. Narodowska, M. Duda, *Assessing the Viability of Environmental Projects for a Crime Prevention-Inspired Culture of Lawfulness*, [w:] H. Kury, S. Redo (red.), *Crime Prevention and Justice in 2030. The UN and the Universal Declaration of Human Rights*, Springer, Cham 2021, s. 275 i n.

⁶⁷ Por. P. Chlebowicz, *Kryminologiczne i prawnokarne aspekty ochrony ptaków w środowisku miejskim na przykładzie Jerzyka zwyczajnego*, „Internal Security” 2022 (w druku).

⁶⁸ https://sp.gorenice.pl/wp-content/uploads/2018/05/Program_Wychowawczo_Profilaktyczny-Gorenice-dyr-7.pdf (dostęp: 7.08.2022 r.).

- 5) kształtowanie hierarchii systemu wartości, w którym zdrowie należy do jednych z najważniejszych wartości w życiu,
- 6) wzmacnianie wśród uczniów więzi ze szkołą oraz społecznością lokalną, kształtowanie przyjaznego klimatu w szkole, budowanie prawidłowych relacji rówieśniczych oraz relacji uczniów i nauczycieli,
- 7) rozwijanie i wzmacnianie umiejętności psychologicznych i społecznych uczniów,
- 8) kształtowanie u uczniów i wychowanków umiejętności życiowych, w szczególności samokontroli, radzenia sobie ze stresem, rozpoznawania i wyrażania własnych emocji,
- 9) wyposażenie ucznia w umiejętności niezbędne do współdziałania w zespole,
- 10) przygotowanie do podejmowania i pełnienia ról społecznych oraz obywatelskich, kształtowanie postaw patriotycznych,
- 11) kształtowanie postaw i nawyków proekologicznych,
- 12) przygotowanie do podejmowania optymalnych decyzji życiowych, doskonalenie warunków bezpiecznego funkcjonowania ucznia w szkole i poza szkołą, wspieranie nabywania umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych, ryzykownych i konfliktowych, eliminowanie zagrożeń utraty zdrowia i szans rozwojowych przez uzależnienia⁶⁹.

Podsumowanie

Zaprezentowane programy potwierdzają, że popularyzowanie wśród uczniów wzorców prozdrowotnych i proekologicznych stanowi niezwykle ważne narzędzie kształtowania oczekiwanych przez ogół społeczeństwa postaw społecznych. Niewątpliwie przedstawiciele zielonych kierunków w kryminologii, m.in. ornitologii kryminalnej, nie tylko sygnalizują źródła zagrożeń środowiskowych, ale również – dzięki interdyscyplinarnemu postrzeganiu współczesnych zagrożeń cywilizacyjnych – są w stanie twórczo współpracować z pedagogami w obszarze działań zapobiegawczych, zarówno w wymiarze naukowym, jak również praktycznym. Przykładem tego rodzaju symbiozy mogą być policyjne programy profilaktyczne. Często są one przygotowywane i realizowane wspólnie z instytucjami edukacyjnymi⁷⁰. Bez mała regułą jest, że przedsięwzięcia te przed wdrożeniem

⁶⁹ Por. J. Fiebig, W. Pływaczewski, A. Tyburska, *Policyjne strategie działań zapobiegawczych*, Szczytno 2004.

⁷⁰ *Ibidem*.

konsultowane są z kryminologami, którzy posiadają niekwestionowaną wiedzę i doświadczenie z zakresu profilaktyki społecznej⁷¹. Dzięki tej formie współpracy policja jest uwrażliwiana i odpowiednio ukierunkowywana na problemy środowiska szkolnego. Z całą pewnością zagrożenia środowiskowe, m.in. związane ze zmianami klimatycznymi, stanowią współcześnie dla najmłodszej generacji priorytetowe wyzwanie, o czym zaświadczały sondaże społeczne oraz dynamicznie rozwijające się młodzieżowe ruchy ekologiczne⁷². Potwierdzeniem tej oceny jest również ogólnoswiatowy ruch protestu przeciwko zagrożeniom klimatycznym, dewastacji oraz niszczeniu środowiska naturalnego i przyrodniczego. Warto w tym miejsce przypomnieć, że zielona kryminologia, która jako samodzielny kierunek badawczy ukształtowała się na gruncie swoistego buntu wobec różnych form grabieży Ziemi, uznaje za jeden ze swoich priorytetów – w zakresie wskazywania sygnalizowanych zagrożeń środowiskowych – ścisłą współpracę z organizacjami i ruchami ekologicznymi⁷³. Stąd takie inicjatywy, jak masowy ruch młodzieżowy, kojarzony z działalnością szwedzkiej aktywistki ekologicznej Greta Thunberg, czy też program fundacji „Stop Ecocide International”, odgrywają szczególnie ważną rolę w kształtowaniu postaw proekologicznych młodego pokolenia⁷⁴. Programowe hasła wspomnianych przedsięwzięć, przejmowane później przez krajowe podmioty edukacyjne, kreujące na co dzień swoisty katalog wartości, mają istotny wpływ na kształtowanie się rzeczonych postaw.

⁷¹ Por. W. Pływaczewski, M. Duda, *Dlaczego zginęła Dian Fossey? Prawne oraz wiktymologiczne aspekty zwalczania przestępczości wymierzonej w obrońców przyrody*, [w:] M. Adamczyk, J. Karaźniak, K. Pruszkiewicz-Słowińska (red.), *Karnoprprawne aspekty ochrony środowiska – wyzwania dla teorii i praktyki*, Olsztyn 2017.

⁷² Por. W. Pływaczewski, M. Duda, J. Narodowska, *Criminal Climatology – New Tool for Identification of Civilization Threats in the Environmental Protection Areas. National, Regional and Global Perspective*, „Internal Security” 2020, vol. 12, issue 1.

⁷³ Por. M.J. Lynch, P.B. Stretesky, *The meaning of Green: Contrasting Criminological Perspectives*, „Theoretical Criminology” 2003, no. 7(2).

⁷⁴ <https://www.stopecocide.earth> (dostęp: 12.08.2022 r.).

Odpowiedzialność prawna nieletnich na rynku dopalaczy

Wprowadzenie

W Polsce powszechną nazwą używaną do zbiorczego określenia wszelkiego rodzaju nielegalnych środków i substancji, które nie są klasyfikowane jako „klasyczne narkotyki”, jest termin „dopalacze”. Pojęcie to zostało stworzone przez sprzedawców oraz ich użytkowników i na stałe zapisało się w literaturze przedmiotu. Przypuszczać należy, iż termin „dopalacze” zostało zaczerpnięte od nazwy spółki *World Wide Supplements Importer Ltd.*, która założyła internetową firmę *dopalacze.com* sprzedającą syntetyczne środki psychoaktywne⁷⁵. Obecnie termin ten jest używany zarówno w języku potocznym, jak również przez przedstawicieli nauki, organów ścigania i instytucji związanych z przeciwdziałaniem narkomanii. Zamienią nazwą terminu „dopalacze”, aczkolwiek rzadziej używaną, są „paranarkotyki”, „narkotyki projektowane”, gdyż ich zadaniem jest jak najwierniejsze odtworzenie w organizmie zażywającego narkotycznego efektu właściwego dla narkotyków konwencjonalnych⁷⁶. W Polsce dopalacze pojawiły się dopiero na początku XIX w., natomiast co ciekawe, samo zjawisko „dopalaczy” znane jest na świecie znacznie wcześniej. Patologia ta występowała na dużą skalę w latach 70-tych XX w., przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych, a w mniejszym stopniu w krajach Europy Zachodniej. W literaturze obcojęzycznej „dopalacze” nazywane są określeniami

⁷⁵ Zob. szerzej K. Warecki, *Dopalacze*, Radom 2010, s. 7; A. Malczewski, „Dopalacze” *A.D. 2014 – nowe otwarcie*, „Remedium” 2015, nr 1, s. 24.

⁷⁶ Szerzej w: J. Narodowska, M. Duda, *Dopalacze – nowa forma patologii społecznej*, „Przegląd Policyjny” 2012, nr 4(108), s. 181–184.

*legal high, smarts, designer drugs*⁷⁷. Zainteresowanie nowymi, legalnymi substancjami psychoaktywnymi spowodowane było przede wszystkim represyjnym modelem prawa karnego stosowanym względem uczestników na rynku „klasycznych narkotyków”. Tę alternatywę stanowiły właśnie „dopalacze”, które z uwagi na luki prawne były legalnie wprowadzane do obrotu prawnego.

Aktem prawnym regulującym problematykę związaną z szeroko rozumianym rynkiem „narkotyków” jest ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii⁷⁸. Od momentu wejścia w życie ustawa ta była wielokrotnie nowelizowana, co podyktowane było m.in. koniecznością dostosowania przepisów krajowych do prawa unijnego oraz wprowadzeniem regulacji prawnych, które pozwoliłyby na skuteczne przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom społecznym występującym w tym obszarze. Jednym z nowych wyzwań zarówno dla ustawodawcy, jak i organów ścigania było pojawienie się w Polsce w 2008 r. zjawiska „dopalaczy”, które z każdym rokiem przybierało na sile. Jednocześnie dotychczasowe rozwiązania prawne przewidziane w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii były niewystarczające, aby efektywnie wyeliminować patologie związane „dopalaczami”. Istotna zmiana przepisów karnych w odniesieniu do dopalaczy miała miejsce w 2018 r.⁷⁹. W ustawie nowelizującej wprowadzono m.in. zmiany definicji „nowej substancji psychoaktywnej” oraz dokonano kryminalizacji czynów związanych z obrotem, a nawet posiadaniem dopalaczy⁸⁰.

Po nowelizacji wykaz nowych substancji psychoaktywnych jest określany w drodze rozporządzenia przez ministra właściwego do spraw zdrowia. Umieszczenie substancji niedozwolonych w rozporządzeniu miało na celu przyśpieszenie i ułatwienie trybu legislacyjnego oraz rozszerzenia tego wykazu o nowo pojawiające się na rynku dopalacze⁸¹. Podkreślić należy, iż przepisy karne mają zastosowanie tylko względem produktów zawierających substancję, która znajduje się w przedmiotowym wykazie. Definicja legalna „nowej substancji psychoaktywnej” została ujęta w art. 4 pkt 11a u.p.n. Pod pojęciem tym rozumie się „każdą substancję lub

⁷⁷ Zob. B. Szczyrba-Maróń, M. Bąk-Sosnowska, *Dopalacze – charakterystyka zjawiska*, „Forum Zaburzeń Metabolicznych” 2013, tom 4, nr 3, s. 132–147.

⁷⁸ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz.U. 2023, poz. 172, t.j.), zwana dalej „ustawą o narkomanii” albo „u.p.n.”.

⁷⁹ Ustawa z dnia 18 lipca 2018 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii oraz ustawy o Państwowej Inspekcji Sanitarnej (Dz.U. 2018, poz. 1490).

⁸⁰ Zob. więcej T. Srogosz, *Kilka uwag na temat polskiej „wojny z narkotykami”*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2018, nr 12, s. 44–57.

⁸¹ A. Piaczyńska, *Odpowiedzialność karna za posiadanie nowych substancji psychoaktywnych*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 1, s. 98–120.

grupy substancji pochodzenia naturalnego lub syntetycznego w formie czystej lub w formie preparatu działającą na ośrodkowy układ nerwowy, inną niż substancja psychotropowa i środek odurzający, stwarzającą zgodnie z rekomendacją Zespołu do spraw oceny ryzyka zagrożeń dla zdrowia lub życia ludzi związanych z używaniem nowych substancji psychoaktywnych, o której mowa w art. 18b ust. 1 pkt 3, zagrożenia dla zdrowia lub zagrożenia społeczne porównywalne do zagrożeń stwarzanych przez substancję psychotropową lub środek odurzający, lub które naśladują działanie tych substancji, określoną w przepisach wydanych na podstawie art. 44f pkt 3”.

Substancje, które nie zostały wymienione w wykazie ministra właściwego do spraw zdrowia jako nowe substancje psychoaktywne, a wykazują działanie na ośrodkowy układ nerwowy, potraktowane mogą zostać jako „środki zastępcze”, co do których zastosowanie mają przepisy o odpowiedzialności administracyjnej⁸². Pojęcie „środek zastępczy” zostało zdefiniowane w art. 4 pkt 27 u.p.n., przez który rozumie się „produkt zawierający substancję o działaniu na ośrodkowy układ nerwowy, który może być użyty w takich samych celach jak środek odurzający, substancja psychotropowa lub nowa substancja psychoaktywna, których wytwarzanie i wprowadzanie do obrotu nie jest regulowane na podstawie przepisów odrębnych; do środków zastępczych nie stosuje się przepisów o ogólnym bezpieczeństwie produktów”.

Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii nie posługuje się terminem „narkotyki”. W literaturze kryminologicznej pojęcie to jest rozumiane natomiast szeroko i obejmuje swoim zakresem substancje naturalne oraz substancje sztuczne wpływające na organizm ludzki poprzez zmianę percepcji, nastrojów i procesów życiowych, których przyjmowanie ma na celu osiągnięcie odmiennych stanów świadomości⁸³. Tak rozumiana definicja „narkotyku” bez wątplenia obejmuje swym zakresem również dopalacze.

Odpowiedzialność karna na rynku dopalaczy

W obowiązującym stanie prawnym, ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii przewiduje dwa typy reperkusji prawnych wobec podmiotów („uczestników”) na rynku substancji i środków niedozwolonych, w tym dopalaczy.

⁸² Zob. szerzej kryteria uznania za „środek zastępczy” w: C. Kłak, *Nowa definicja środka zastępczego w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii – czy jest potrzebna*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 96, s. 129–153.

⁸³ Zob. M. Paprocki, *Uzależnienie wśród młodzieży gimnazjalnej w świetle wybranych regulacji prawonarkowych oraz ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, „Probacja” 2015, nr 2, s. 87.

Sankcje administracyjne w postaci kar pieniężnych wymierzane są za naruszenie norm prawnych ujętych w rozdziale 6a u.p.n. (art. 52a–52e). Naruszenie przepisów tego rozdziału skutkuje pociągnięciem sprawcy do odpowiedzialności administracyjnej, która oparta jest na zasadzie ryzyka, a nie winy, jak ma to miejsce w przypadku prawa karnego⁸⁴. Najwyższa kara pieniężna przewidziana jest w art. 52a u.p.n. za wytwarzanie lub wprowadzanie do obrotu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej środka zastępczego wbrew przepisom ustawy i wynosi od 20 000 zł do 1 000 000 zł. „Wprowadzenie do obrotu” środków zastępczych oznacza „każde udostępnienie ich w formie odpłatnej lub nieodpłatnej osobom trzecim zarówno niebędącymi, jak i będącymi ich konsumentami, tj. nabywającymi je w celu własnego spożycia”⁸⁵. To samo stanowisko reprezentowane jest przez doktrynę, zdaniem której krąg podmiotów podnoszących odpowiedzialność administracyjną za „wprowadzenie do obrotu”, w przeciwieństwie do prawa karnego, obejmuje również konsumenta „dopalaczy”, na którego może zostać nałożona kara pieniężna⁸⁶.

Przepisy karne związane z nielegalnym rynkiem środków i substancji niedozwolonych zostały zawarte w rozdziale 7 u.p.n. (art. 53–74). W kontekście problematyki dopalaczy, znaczenie mają te normy prawne, w których użyto terminu „nowe substancje psychoaktywne”.

W art. 53 u.p.n. ustawodawca przewidział odpowiedzialność karną za nielegalne wytwarzanie, przetwarzanie albo przerabianie środków odurzających lub substancji psychotropowych albo przetwarzanie słomy makowej (ust. 1). Czyny te zagrożone są karą do 3 lat pozbawienia wolności. Jeżeli wyżej wymienione czynności sprawcze dotyczą nowych substancji psychoaktywnej (ust. 1a), karą jest grzywna, ograniczenie wolności albo pozbawienie wolności do lat 3. Jeżeli przedmiotem czynu z ust. 1 i 1a jest znaczna ilość niedozwolonych substancji lub środków lub słomy makowej, lub czyn ten został popełniony w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej, ustawa przewiduje wyższą sankcję karną, którą jest kumulatywna kara grzywny i kara pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 (ust. 2). Zauważyć należy, iż użyte przez ustawodawcę pojęcie „znaczna ilość” jest nieostre i powoduje

⁸⁴ Zob. szerzej H. Kisilowska, G. Zieliński, *Administracyjne kary pieniężne – funkcja prewencyjna i represyjna*, „Prawo w działaniu. Sprawy karne” 2020, nr 43, s. 160–171.

⁸⁵ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 kwietnia 2022 r. (sygn. akt II OSK 1310/19); tak też: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 24 lutego 2022 r. (sygn. akt II OSK 693/19).

⁸⁶ B. Kurzępa, *Glosa do wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 29 maja 2018 r.*, sygn. III SA/Kr 7/18, „Prokuratura i Prawo” 2018, nr 9, s. 156–159.

trudności interpretacyjne zarówno wśród judykatury⁸⁷, jak i doktryny⁸⁸. Kryteria, które są brane pod uwagę przy ustalaniu, czy ilość wyżej wymienionych środków lub substancji jest „znaczna”, to m.in. kryterium ilościowe (waga produktu), kryterium jakościowe (rodzaj środka lub substancji), kryterium jakościowo-ilościowe (wielkość dawki wystarczająca do jednorazowego odurzenia się co najmniej kilkudziesięciu osób), kryterium wartości rynkowej (cena produktu)⁸⁹.

Zgodnie z art. 54 u.p.n. kryminalizowane jest wyrabianie, posiadanie, zbywanie lub nabywanie przyrządów, jeżeli z okoliczności wynika, że służą lub są przeznaczone do niedozwolonego wytwarzania, przetwarzania lub przerobu środków odurzających, substancji psychotropowych lub nowych substancji psychoaktywnych. Kara za te czyny to grzywna, ograniczenie wolności albo pozbawienie wolności do lat 2. (ust. 1). Identyczna sankcja karna przewidziana jest wobec sprawcy, który przystosowuje do niedozwolonego wytwarzania, przetwarzania, przerobu lub konsumpcji środków odurzających, substancji psychotropowych lub nowych substancji psychoaktywnych naczynia i przyrządy, choćby były wytworzone w innym celu (ust. 2 pkt 1) oraz wobec sprawcy, który wchodzi w porozumienie z inną osobą w celu popełnienia przestępstwa określonego w art. 53 ust. 2 u.p.n. (ust. 2 pkt 2)⁹⁰.

Kwestie związane z międzynarodowym oraz unijnym obrotem niedozwolonymi środkami i substancjami uregulowane zostały w art. 55 u.p.n. Przestępstwo to zaliczane jest do tzw. przestępstw konwencyjnych (*delictum iuris gentium*)⁹¹. Usankcjonowanie karne czynności sprawczych ujętych w komentowanym przepisie wynika z art. 3 Konwencji z 1994 r. o zwalczaniu nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi, której stroną jest Polska⁹².

⁸⁷ Postanowienie Sądu Najwyższego – Izba Karna z dnia 23 lutego 2017 r. (sygn. akt IV KK 19/17), Legalis.

⁸⁸ Zob. szerzej T. Kozioł, *Znamię „znaczna ilość” a konstytucyjne zasady odpowiedzialności karnej. Glosa do wyroku TK z dnia 14 lutego 2012 r.*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 5, s. 131–137.

⁸⁹ W. Kotowski, B. Kurzępa A. Ważny, *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii. Komentarz (Komentarz do art. 53)*, Warszawa 2022, LEX.

⁹⁰ Zdaniem Sądu Najwyższego określenie „przyrządy służące” nie muszą być przyrządami specjalistycznymi, natomiast przez „przyrządy przeznaczone” należy rozumieć przyrządy, które mogą potencjalnie zostać przez sprawcę wykorzystane do wyżej wymienionych czynności zabronionych; zob. Postanowienie Sądu Najwyższego – Izba Karna z dnia 8 maja 2015 r. (sygn. akt III KK 333/14).

⁹¹ T. Srogosz, *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii. Komentarz (Komentarz do art. 55)*, Warszawa 2008, Legalis.

⁹² Konwencja Narodów Zjednoczonych z dnia 30 kwietnia 1994 r. o zwalczaniu nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi (Dz.U. 1995, Nr 15, poz. 69).

Na gruncie tego przepisu penalizowane są takie zachowania, jak: nielegalny przywóz, wywóz, przewóz, wewnątrzspółnotowe nabycie lub wewnątrzspółnotowa dostawa środków odurzających, substancji psychotropowych, nowych substancji psychoaktywnych lub słomy makowej. Czyny te zagrożone są kumulatywną karą grzywny i pozbawienia wolności do lat 5 (ust. 1). W przypadku mniejszej wagi karą jest grzywna, kara ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku (ust. 2). Jeżeli przedmiotem czynu z ust. 1 jest znaczna ilość wyżej wymienionych środków, substancji, słomy makowej, lub czyn ten został popełniony w celu osiągnięcia korzyści majątkowej albo osobistej, ustawa przewiduje wyższą sankcję karną, którą jest grzywna i kara pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 (ust. 3).

Kolejna jednostka redakcyjna, art. 56 u.p.n., sankcjonuje wprowadzenie do obrotu i uczestniczenie w obrocie środkami odurzającymi, substancjami psychotropowymi, słomą makową lub nowymi substancjami psychoaktywnymi z naruszeniem przepisów art. 33–35, art. 37, art. 40 i art. 40a u.p.n. Ustawodawca za naruszenie dyspozycji art. 56 u.p.n. przewidział kumulatywną karę grzywny i karę pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8 (ust. 1). W przypadku mniejszej wagi sprawcy grozi kara grzywny, kara ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku (ust. 2)⁹³.

W art. 57 u.p.n. wprowadzono karalność przygotowania do popełnienia przestępstw enumeratywnie wymienionych w omawianym przepisie. W ust. 1 ustawodawca przewidział karę grzywny, karę ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 za przygotowanie do przestępstw określonych w art. 55 ust. 1 lub art. 56 ust. 1 u.p.n. Z kolei przygotowanie do przestępstw wskazanych w ust. 2, tj. art. 55 ust. 3 lub art. 56 ust. 3 u.p.n., zagrożone jest karą pozbawienia wolności do lat 3. Zdaniem doktryny nie jest kryminalizowane czynienie przygotowań w ramach art. 57 ust 1 lub ust. 2 przez sprawcę, który jest konsumentem zmierzającym do indywidualnego użycia w przyszłości nabytych przez siebie niedozwolonych środków, substancji lub słomy⁹⁴.

⁹³ Art. 56 ma przede wszystkim zapewnić ochronę monopolu przedsiębiorców, którzy posiadają wymagane przepisami prawa zezwolenia na obrót środkami odurzającymi, substancjami psychotropowymi, nowymi substancjami psychoaktywnymi lub słomą makową. Zob. więcej E. Hryniewicz, *Część II. Przestępstwa gospodarcze. Rozdział 8. Przestępstwa prowadzenia nieuprawnionej działalności*, [w:] R. Zawłocki (red.), *Prawo karne gospodarcze. Tom 10, System Prawa Handlowego*, Warszawa 2012, Legalis.

⁹⁴ M. Małecki, *Komentarz do wybranych przepisów ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, [w:] W. Górowski, D. Zając (red.), *Przestępstwa narkotykowe i dopalacze. Komentarz*, Warszawa 2019, LEX.

Artykuł 58 u.p.n. stanowi, iż zabronione jest, wbrew przepisom ustawy, udzielanie innej osobie środka odurzającego, substancji psychotropowej lub nowej substancji psychoaktywnej oraz ułatwianie albo umożliwianie ich użycia albo nakłanianie do użycia takiego środka lub substancji. Zagrożenie karne za wyżej wymienione czyny wynosi do lat 3 pozbawienia wolności (ust. 1). Wyższa sankcja karna grozi sprawcy czynu określonego w ust. 1, jeżeli udziela wyżej wymienionych substancji lub środka małoletniemu albo udziela ich w znacznej ilości innej osobie. Sankcja karna w tym przypadku wynosi od 6 miesięcy do lat 8 (ust. 2). Zakaz wyrażony w omawianym przepisie ma na celu ochronę konkretnej osoby oraz jej życia i zdrowia. Podkreśla się bowiem, że nawet jednorazowe udzielenie środka lub substancji niedozwolonych prowadzić może do popadnięcia przez osobę, która ją zażyje, w nałóg⁹⁵.

Zgodnie z art. 59 u.p.n. sprawca, który w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej udziela innej osobie środka odurzającego, substancji psychotropowej lub nowej substancji psychoaktywnej, ułatwia użycie albo nakłania go do użycia takiego środka lub substancji, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10 (ust. 1). Jeżeli sprawca czynu określonego w ust. 1 kieruje czynności sprawcze wobec małoletniego, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 (ust. 2). W wypadku mniejszej wagi sankcją karną jest grzywna, ograniczenie wolności albo pozbawienie wolności do lat 2 (ust. 3). Znamieniem kwalifikującym przestępstwa z art. 59 u.p.n. jest działanie sprawcy w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej (*dolus directus coloratus*)⁹⁶.

W art. 60 u.p.n. ustawodawca nałożył na określony krąg podmiotów obowiązek zawiadomienia organów ścigania o popełnieniu wskazanych w jego dyspozycji przestępstw, którego niedopełnienie zagrożone jest sankcją karną. Na gruncie komentowanego przepisu penalizowane jest niezawiadomienie organów ścigania przez właściciela, zarządcy, kierownika zakładu gastronomicznego, lokalu rozrywkowego lub prowadząc inną działalność usługową, mając wiarygodną wiadomość, o popełnieniu przestępstwa określonego w art. 56, 58 lub 59 u.p.n. Za ten czyn grozi kara grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Zachowanie sprawcy polega na zamierzonym zaniechaniu

⁹⁵ Zob. szerzej A. Piaczyńska, *Przestępstwo udzielania środków odurzających lub substancji psychotropowych*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 11, s. 139–153.

⁹⁶ Zob. M. Kulik, *Komentarz do niektórych przepisów ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko zdrowiu. Komentarz*, Warszawa 2017, LEX.

działania, które jest wymagane przez prawo. Artykuł 60 u.p.n. jest wyjątkiem od ogólnej zasady wyrażonej w 304 § 1 k.p.k.⁹⁷, który dotyczy jedynie społecznego obowiązku zawiadomienia o popełnionym przestępstwie⁹⁸.

W myśl art. 61 u.p.n. sprawca, który wbrew przepisom ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii, rozporządzenia 273/2004⁹⁹ lub rozporządzenia 111/2005¹⁰⁰, w celu niedozwolonego wytworzenia środka odurzającego, substancji psychotropowej lub nowej substancji psychoaktywnej wytwarza, przetwarza, przerabia, dokonuje przywozu, wywozu, wewnątrzwspólnotowego nabycia, wewnątrzwspólnotowej dostawy, przewozi przez terytorium Rzeczypospolitej Polskiej lub terytorium innego państwa, nabywa, posiada, przechowuje lub wprowadza do obrotu prekursorzy lub nową substancję psychoaktywną, podlega grzywnie i karze pozbawienia wolności do lat 5. Przystępstwo to ma charakter wieloodmianowy o alternatywnie określonej czynności sprawczej, zatem wystarczy podjęcie chociażby jednego z wymienionych działań, aby pociągnąć sprawcę do odpowiedzialności karnej.

Na gruncie art. 62 u.p.n. kryminalizowane jest, wbrew przepisom ustawy, posiadanie środków odurzających lub substancji psychotropowych. Sankcją karną za ten czyn jest kara pozbawienia wolności do lat 3 (ust. 1). Jeżeli sprawca posiada znaczną ilość środków odurzających lub substancji psychotropowych, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10 (ust. 2). W wypadku mniejszej wagi czynu karą jest grzywna, ograniczenie wolności albo pozbawienie wolności do roku (ust. 3). Ustawa przewiduje umorzenie postępowania wobec sprawcy w oparciu o art. 62a u.p.n. Przepis ten ma zastosowanie wobec sprawcy, który posiada nieznaczną ilość środków odurzających lub substancji psychotropowych (art. 62 ust. 1 u.p.n.) oraz w przypadku mniejszej wagi (art. 62 ust. 3 u.p.n.). Możliwe jest wówczas umorzenie postępowania również przed wydaniem postanowienia o wszczęciu śledztwa lub dochodzenia, jeżeli orzeczenie wobec sprawcy kary byłoby niecelowe ze względu na okoliczności popełnienia czynu, a także stopień jego społecznej szkodliwości.

⁹⁷ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. 2022, poz. 1375, t.j. ze zm.).

⁹⁸ W. Kotowski *et al.*, *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii...*, *op. cit.*

⁹⁹ Rozporządzenie (WE) Nr 273/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 lutego 2004 r. w sprawie prekursorów narkotykowych (Dz.Urz. UE L 2004, Nr 47, s. 1).

¹⁰⁰ Rozporządzenie Rady (WE) Nr 111/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. określające zasady nadzorowania handlu prekursorami narkotyków pomiędzy Unią a państwami trzecimi (Dz.Urz. UE L 2005, Nr 22, s. 1).

Kwestie związane z posiadaniem dopalaczy zostały natomiast uregulowane w art. 62b u.p.n. Ustawodawca przewidział sankcję karną w postaci kary grzywny wobec sprawców posiadających nowe substancje psychoaktywne (ust. 1). Surowsza odpowiedzialność karna, tj. kara grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 3, przewidziana jest w przypadku, gdy przedmiotem czynu, o którym mowa w ust. 1, jest znaczna ilość nowych substancji psychoaktywnych (ust. 2). Z kolei łagodniejsza sankcja karna ma zastosowanie, jeżeli przedmiotem czynu, o którym mowa w ust. 1, jest nowa substancja psychoaktywna w ilości nieznacznej, przeznaczonej na własny użytek sprawcy. Wówczas możliwie jest umorzenie postępowania również przed wydaniem postanowienia o wszczęciu śledztwa lub dochodzenia, jeżeli orzeczenie wobec sprawcy kary byłoby niecelowe ze względu na okoliczności popełnienia czynu, a także stopień jego społecznej szkodliwości (ust. 3).

Artykuł 64 u.p.n. kryminalizuje zabór w celu przywłaszczenia środków odurzających, substancji psychotropowych, nowych substancji psychoaktywnych, mleczka makowego lub słomy makowej. Sankcją karną za ten czyn jest kara pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 (ust. 1). Jeżeli ilość wyżej wymienionych środków, substancji, mleczka makowego, słomy makowej jest znaczna, karą jest pozbawienie wolności od roku do lat 10 (ust. 2). Ta sama kara grozi sprawcy kradzieży z włamaniem wyżej wymienionych przedmiotów (ust. 3). W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo karze pozbawienia wolności do roku (ust. 4). W literaturze przedmiotu wskazuje się, że przepis ten stanowi *lex specialis* względem art. 278 § 1 i 3 k.k., art. 279 k.k., art. 294 § 1 k.k. oraz art. 119 k.w.¹⁰¹. Dyskusyjną kwestią jest natomiast to, czy przedmiotem wykonawczym tego przestępstwa mogą być włącznie wyżej wymienione środki i substancje, które znajdują się w legalnym obrocie. W tym przedmiocie głosy doktryny są podzielone¹⁰².

Zgodnie z art. 68 u.p.n. kryminalizowane jest prowadzenie lub promocja, wbrew zakazom określonym w art. 20 ust. 1 lub 3 u.p.n., substancji psychotropowych, środków odurzających, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych. Ustawa dopuszcza natomiast reklamę produktów leczniczych zawierających substancje psychotropowe lub środki odurzające na podstawie

¹⁰¹ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń (Dz.U. 2023, poz. 2119, t.j.). Tak: T. Srogosz, *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii...*, *op. cit.*

¹⁰² Zob. K. Siwek, *środki odurzające posiadane nielegalnie jako przedmiot wykonawczy rozboju*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 7–8, s. 32–59. Odmiennie B. Gadecki, *Karne prawo – odpowiedzialność karna za zabór w celu przywłaszczenia środków odurzających lub substancji psychotropowych. Glosa do wyroku s.apel. z dnia 4 listopada 2015 r., II AKa 275/15*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2017, nr 3, s. 137–148.

zasad określonych w ustawie prawo farmaceutyczne¹⁰³. Przepis ten jest realizacją postanowień Konwencji o zwalczaniu nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi, podpisanej w Wiedniu w 1988 r.¹⁰⁴. Ponadto wskazać należy, iż w art. 20 ust. 3 u.p.n. wprowadzono zakaz reklamy i promocji środków spożywczych lub innych produktów przez sugerowanie, że posiadają one działanie takie, jak substancje psychotropowe, środki odurzające, środki zastępcze lub nowe substancje psychoaktywne, a także sugerowanie, że ich użycie, nawet niezgodne z przeznaczeniem, może powodować skutki takie, jak skutki działania substancji psychotropowych, środków odurzających, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych¹⁰⁵. Celem tego przepisu jest utrudnienie działań marketingowych (promocji, reklamy) podmiotom prowadzącym sprzedaż dopalaczy, które wprowadzane były na rynek jako produkty kolekcjonerskie, ozdobne, dekoratorskie etc. Na opakowaniach tych produktów widniały informacje, że nie nadają się one do spożycia, jednocześnie informacje te wyraźnie sugerowały, że ich „użycie” powodować może efekty zbliżone do „narkotyków”.

Postępowanie względem nieletnich na rynku dopalaczy

Zgodnie z pryncypiami prawa karnego materialnego, odpowiedzialności karnej na zasadach określonych w Kodeksie karnym podlega sprawca, który w momencie popełnienia czynu zabronionego ukończył lat 17. Wiek odpowiedzialności karnej wynika z art. 10 § 1 k.k. Ustawodawca przewidział jednak wyjątki od tej reguły, które pozwalają sądzić sprawców młodszych niż ukończone lat 17 na podstawie przepisów określonych w Kodeksie karnym. Wyjątek ten dotyczy nieletnich, którzy popełnili jeden z czynów zabronionych, enumeratywnie określonych w § 2 lub § 3 komentowanego przepisu (*numerus clausus*), a ponadto wystąpiły wskazane w przepisie przesłanki natury podmiotowej oraz przedmiotowej. W warunkach § 2 wiek odpowiedzialności karnej został obniżony do ukończonych lat 15, natomiast w warunkach § 3 do ukończonych lat 14¹⁰⁶. W art. 10 § 4 k.k. przewidziano,

¹⁰³ Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne (Dz.U. 2022, poz. 2301, t.j.).

¹⁰⁴ Konwencja Narodów Zjednoczonych o zwalczaniu nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi z dnia 30 kwietnia 1994 r. (Dz.U. 1995, Nr 15, poz. 69).

¹⁰⁵ Zob. szerzej M. Ożóg, *Zakaz marketingu tzw. dopalaczy. Uwagi na tle ostatnich zmian legislacyjnych*, [w:] M. Namysłowska (red.), *Reklama. Aspekty prawne*, Warszawa 2012, LEX.

¹⁰⁶ Zob. szerzej B. Gadecki (red.), *Kodeks karny. Art. 1–316. Komentarz (Komentarz do art. 10 k.k.)*, Warszawa 2023, LEX.

że wobec sprawcy, który popełnił występki po ukończeniu lat 17, lecz przed ukończeniem lat 18, sąd zamiast kary stosuje środki wychowawcze, lecznicze albo poprawcze przewidziane dla nieletnich, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają.

W katalogu przestępstw wymienionych w art. 10 § 2 i 3 k.k. nie ujęto żadnego z czynów, który związany jest z „uczestnictwem” na rynku narkotyków. Wobec nieletnich, którzy popełnią czyny zabronione określone w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii, zastosowanie mają zatem przepisy uregulowane w akcie prawnym dedykowanym tej grupie sprawców.

Zauważyć należy również, iż ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii w przepisach prawnokarnych przewiduje wiele odmian kwalifikowanych przestępstw narkotykowych, w których „małoletniość” osoby będącej podmiotem przestępczego czynu stanowi znamię obostrzające sankcję karną wobec sprawcy. Pojęcie „małoletni” nie zostało wyjaśnione przez ustawodawcę, natomiast jego wykładnia wynika z przepisów Kodeksu cywilnego¹⁰⁷, który określa okoliczności uzyskania „pełnoletniości” (art. 10 k.c.). Przyjmuje się, że „małoletnim” jest osoba, która nie ukończyła lat 18 oraz osoba młodsza – tylko kobiety, która zawarła związek małżeński za zgodą sądu opiekuńczego po ukończeniu lat 16 (art. 10 k.r.o.¹⁰⁸). Jednakże w literaturze przedmiotu wyrażono pogląd, że w rozumieniu przepisów karnych, w tym norm ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii, „małoletni” to każda osoba, która nie ukończyła lat 18 bez względu na jej status matrymonialny¹⁰⁹.

Z dniem 1 września 2022 r. utraciła moc prawną obowiązująca przez cztery dekady ustawa z 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich¹¹⁰, która została zastąpiona nowym aktem prawnym. Obecnie problematyka dotycząca tej grupy osób regulowana jest ustawą o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich z 2022 r.¹¹¹.

Artykuł 1 ust. 1 u.w.r.n. stanowi, że przepisy niniejszej ustawy stosuje się w zakresie: 1) postępowania w sprawach o demoralizację – wobec osób, które

¹⁰⁷ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. 2023, poz. 1610, t.j. ze zm.), dalej przytaczana jako „k.c.”.

¹⁰⁸ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 2020, poz. 1359, t.j. ze zm.), dalej przytaczana jako „k.r.o.”.

¹⁰⁹ T. Kozioł, *„Małoletni” jako znamię przestępstw narkotykowych*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 6, s. 91–99.

¹¹⁰ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1700, t.j.).

¹¹¹ Ustawa z dnia 9 września 2022 o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1700), dalej przytaczana jako „ustawa o resocjalizacji nieletnich” lub „u.w.r.n.”.

ukończyły 10 lat i nie są pełnoletnie; 2) postępowania w sprawach o czyny karalne – wobec osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat; 3) wykonywania środków wychowawczych, środka leczniczego lub środka poprawczego – wobec osób, względem których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby 21 lat, chyba że niniejsza ustawa stanowi inaczej. Zgodnie z art. 1 ust. 2 pkt 1 u.w.r.n., nieletnim jest osoba, o której mowa w art. 1 ust. 1 niniejszej ustawy. W art. 1 ust. 2 pkt 2 u.w.r.n. wyjaśniono natomiast pojęcie czynu karnego, przez które rozumie się czyn zabroniony przez ustawę jako: a) przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo b) wykroczenie lub wykroczenie skarbowe.

W nowej ustawie wprowadzono dolną granicę wieku nieletniego, wobec którego można prowadzić postępowanie w sprawach o demoralizację tj. lat 10, oraz wskazano górną granicę wieku poprzez użycie określenia „nie są pełnoletnie”¹¹². Pojęcie „demoralizacja” na gruncie ustawy o resocjalizacji nieletnich, podobnie jak w poprzedniej ustawie, nie zostało zdefiniowane, jednakże wymienione zostały zachowania, które mogą świadczyć o demoralizacji nieletniego. W art. 4 ust. 1 u.w.r.n. wskazano, że przejawem demoralizacji nieletniego są w szczególności takie zachowania, jak: dopuszczenie się czynu zabronionego, naruszanie zasad współżycia społecznego, uchylanie się od obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, używanie alkoholu, środków odurzających, substancji psychotropowych, ich prekursorów, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych, zwanych dalej „substancją psychoaktywną”, uprawianie nierządu. W przepisie tym zawarto również społeczny obowiązek przeciwdziałania demoralizacji nieletniego, polegający na zawiadomieniu o demoralizacji nieletniego jego rodziców lub opiekuna, szkoły, sądu rodzinnego, Policji lub innego właściwego organu. Katalog środków służących przeciwdziałaniu demoralizacji nieletniego został określony w art. 6 u.w.r.n. i obejmuje środki wychowawcze, środek leczniczy oraz środek poprawczy.

Podkreślić należy, iż w zakresie okresu wykonywania środków wychowawczych, środka leczniczego lub środka poprawczego status nieletniego posiada osoba aż do ukończenia 21 lat. Wśród środków wychowawczych zawartych w art. 7 u.w.r.n. znajduje się m.in. zobowiązanie nieletniego do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze terapeutycznym, w szczególności terapii uzależnień, psychoterapii, psychoedukacji, lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach,

¹¹² Zob. szerzej P. Drembkowski, G. Kowalski, *Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Komentarz (Komentarz do art. 1)*, Warszawa 2023, Legalis.

do powstrzymania się od kontaktowania się z pokrzywdzonym lub innymi osobami w określony sposób lub do zaniechania używania substancji psychoaktywnej. Zgodnie z art. 8 u.w.r.n. środkiem leczniczym jest umieszczenie w zakładzie leczniczym, w którym są udzielane nieletnim świadczenia zdrowotne z zakresu opieki psychiatrycznej lub leczenia uzależnień. Na podstawie art. 17 u.w.r.n. sąd rodzinny może zastosować środek leczniczy w przypadku stwierdzenia u nieletniego choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych, lub uzależnienia. Wykonywanie środka leczniczego ma przede wszystkim na celu poprawę stanu zdrowia nieletniego, pozwalający mu na powrót do życia w społeczeństwie, a następnie podjęcie dalszego leczenia w warunkach niestacjonarnych¹¹³. Środek poprawczy, na gruncie ustawy o resocjalizacji nieletnich, w myśl art. 9, oznacza umieszczenie w zakładzie poprawczym.

Postępowanie z nieletnimi uzależnionymi od dopalaczy

Kluczowymi pojęciami w zakresie postępowania względem osób uzależnionych są terminy zdefiniowane w art. 4 ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii, m.in.: leczenie (pkt 6)¹¹⁴, narkomania (pkt 11)¹¹⁵, osoba uzależniona (pkt 14)¹¹⁶, osoba zagrożona uzależnieniem (pkt 15)¹¹⁷, rehabilitacja (pkt 22)¹¹⁸,

¹¹³ V. Konarska-Wrzošek (red.), *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz (Komentarz do art. 8)*, Warszawa 2023, LEX.

¹¹⁴ Leczenie zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania spowodowanych używaniem środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych.

¹¹⁵ Stałe lub okresowe używanie w celach innych niż medyczne środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych, w wyniku czego może powstać lub powstało uzależnienie od nich.

¹¹⁶ Osoba, u której zespół zjawisk psychicznych i oddziaływań środowiskowych stwarza duże prawdopodobieństwo powstania uzależnienia od środków odurzających lub substancji psychotropowych, albo osobę sporadycznie używającą środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych.

¹¹⁷ Osoba, która w wyniku używania środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych albo używania ich w celach medycznych znajduje się w stanie uzależnienia od tych środków lub substancji.

¹¹⁸ Proces dążący do zapewnienia osobie z zaburzeniami psychicznymi spowodowanymi przez przyjmowanie środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych osiągnięcia optymalnego stanu zdrowia oraz funkcjonowania psychicznego i społecznego.

uzależnienie (pkt 29)¹¹⁹, używanie szkodliwe (pkt 30)¹²⁰, używanie (pkt 31)¹²¹. Definicje legalne wyżej wymienionych pojęć zakreślają granice czynności prawnych, jakie mogą być podejmowane względem osób „sięgających” po środki i substancje niedozwolone.

„Użytkownicy” niedozwolonych środków i substancji zostali podzieleni na dwie kategorie, tj. osoby uzależnione i osoby zagrożone uzależnieniem. Kryterium rozróżniającym te podmioty jest częstotliwość używania niedozwolonych środków i substancji. W literaturze przedmiotu spotkać się można natomiast z podziałem nawet na trzy kategorie użytkowników niedozwolonych środków i substancji. Są to użytkownicy eksperymentujący (osoby, które chociaż raz w życiu miały jakiś kontakt z narkotykami w celach rekreacyjnych), użytkownicy okazjonalni (osoby używające narkotyków od z pewną regularnością) i użytkownicy uzależnieni (osoby uzależnione w medycznym rozumieniu tego pojęcia)¹²².

Zauważyć należy, iż ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii nie posługuje się terminem „narkoman”, natomiast jego definicję można sformułować w oparciu o termin „narkomania”, który został objaśniony przez ustawodawcę. Bazując na tym terminie, wnioskować można, że „narkoman” to osoba używająca stale bądź okresowo środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych środków psychoaktywnych w celach niemedycznych, w wyniku czego może powstać lub powstało uzależnienie od nich. W literaturze przedmiotu wyróżnia się również pojęcie „nieletniego narkomana” oraz „małoletniego narkomana”. Pierwsze z nich powiązane jest z art. 1 ust. 1 pkt 1–4 ustawy o resocjalizacji nieletnich, który kategoryzuje grupy osób uznawanych za osoby nieletnie i określa zakres stosowania tejże ustawy względem poszczególnych grup osób. Drugie pojęcie wiąże się z przepisami Kodeksu cywilnego i dotyczy osób, które nie osiągnęły pełnoletniości. Jest to istotne

¹¹⁹ Zespół zjawisk psychicznych lub somatycznych wynikających z działania środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych na organizm ludzki, charakteryzujący się zmianą zachowania lub innymi reakcjami psychofizycznymi i koniecznością używania stale lub okresowo tych środków lub substancji w celu doznania ich wpływu na psychikę lub dla uniknięcia następstw wywołanych ich brakiem.

¹²⁰ Używanie substancji psychoaktywnej powodujące szkody somatyczne lub psychiczne, włączając upośledzenie sądenia lub dysfunkcyjne zachowanie, które może prowadzić do niesprawności lub mieć niepożądane następstwa dla związków z innymi ludźmi.

¹²¹ Wprowadzanie do organizmu człowieka środka odurzającego, substancji psychotropowej, środka zastępczego lub nowej substancji psychoaktywnej, niezależnie od drogi podania.

¹²² L.K. Paprzycki (red.), *Środki zabezpieczające. System Prawa Karnego. Tom 7 (Komentarz do art. 4)*, Warszawa 2015, Legalis.

w zakresie stosowania art. 30 o przeciwdziałaniu narkomanii, dotyczącego przymusowego leczenia uzależnionych osób niepełnoletnich¹²³.

Podstawową zasadą wynikającą z art. 25 ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii jest dobrowolne podjęcie leczenia, rehabilitacji lub reintegracji osób uzależnionych, jeżeli ustawa nie stanowi inaczej. Wyjątki od tej zasady przewidziane są wobec niepełnoletnich osób uzależnionych (art. 30 u.p.n.) oraz uzależnionych skazanych za przestępstwo pozostające w związku z używaniem środków odurzającego, substancji psychotropowej lub nowej substancji psychoaktywnej (art. 71 u.p.n.). Czynności lecznicze lub rehabilitacyjne względem osób uzależnionych od narkotyków są takie same jak względem użytkowników dopalaczy.

Zgodnie z art. 30 u.p.n. na wniosek przedstawiciela ustawowego, krewnych w linii prostej, rodzeństwa lub faktycznego opiekuna albo z urzędu sąd rodzinny może skierować niepełnoletnią osobę uzależnioną na przymusowe leczenie i rehabilitację. Czas przymusowego leczenia i rehabilitacji nieletniego nie jest określony z góry, jednakże nie może on być dłuższy niż 2 lata. Wówczas postępowanie względem takiej osoby toczy się na podstawie przepisów dotyczących postępowania w sprawach nieletnich. Jeżeli osoba uzależniona ukończy 18 lat, przed zakończeniem leczenia lub rehabilitacji, sąd rodzinny może je przedłużyć na czas niezbędny do osiągnięcia celu takiego leczenia lub rehabilitacji, jednakże łącznie nie dłuższy niż 2 lata¹²⁴. Szczegółowe warunki i tryb postępowania leczniczego, rehabilitacyjnego i reintegracyjnego w stosunku do osób uzależnionych, umieszczonych w umieszczonych w ośrodkach wychowawczych, zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich zostały określone w rozporządzeniu Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2022 r.¹²⁵. Nieletni, u których zdiagnozowano uzależnienie, umieszczani są w ośrodkach i zakładach, w których realizuje się system wychowawczy resocjalizacyjno-terapeutyczny. Metody i środki stosowane względem osób uzależnionych obejmują m.in.: 1) indywidualne i grupowe oddziaływania psychoterapeutyczne; 2) udzielanie wsparcia; 3) zajęcia edukacyjne oraz socjoterapeutyczne; 4) programy zapobiegające nawrotom;

¹²³ Zob. K. Golusińska, J. Kruczek, *Prawne aspekty uzależnienia dzieci*, „Studia Prawnicze KUL” 2018, nr 4(76), s. 63–87.

¹²⁴ E. Bagińska, *Odpowiedzialność prywatnoprawna. System prawa medycznego*, Warszawa 2021, Legalis.

¹²⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 września 2022 r. w sprawie szczególnych warunków i trybu postępowania leczniczego, rehabilitacyjnego i reintegracyjnego w stosunku do osób uzależnionych umieszczonych w okręgowych ośrodkach wychowawczych, zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1904).

5) dialog motywujący; 6) programy promujące zdrowy tryb życia; 7) oddziaływania uwzględniające pracę nad sobą, rozumianą jako samopoznanie, tworzenie nowej jakości życia bez środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych oraz odnajdywanie alternatywnych do dotychczas stosowanych sposobów samorealizacji.

Zakończenie

Przestępczość narkotykowa zaliczana jest do tzw. „przestępstw bez ofiar”. Klasyyczna definicja sformułowana przez E. Schura definiuje tę kategorię przestępstw jako „akty dobrowolnej wymiany pomiędzy osobami dorosłymi, silnie pożądanymi, lecz prawnie zakazanych dóbr i usług”. Istotą tego rodzaju przestępstw jest to, że żadna ze stron nie jest zainteresowana poinformowaniem organów ścigania o fakcie popełnienia czynu zabronionego. W związku z powyższym cechą charakterystyczną przestępczości narkotykowej jest tzw. „wysoka ciemna liczba przestępstw”, inaczej przestępczość nieujawniona. Czy jednak słusznie przestępczość narkotykowa zaliczana jest do „przestępstw bez ofiar”? Należy spojrzeć szczerzej na zjawisko dopalaczy i jej faktyczne ofiary. Bez wątpienia przestępczość ta wywołuje negatywne skutki na różnych płaszczyznach, m.in. społecznej, zdrowotnej oraz gospodarczej. Natomiast największymi jej ofiarami są użytkownicy dopalaczy, w szczególności osoby młode, które eksperymentują z używkami, czego skutki bywają tragiczne.

W zakresie przeciwdziałania przestępczości narkotykowej, w tym dopalaczy, należy się skoncentrować równolegle na kształtowaniu odpowiedniej polityki społecznej oraz polityki kryminalnej (polityka karna, profilaktyka kryminologiczna, profilaktyka kryminalistyczna, polityka penitencjarna).

Zauważyć należy, iż na przestrzeni obowiązywania ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii model reakcji państwa na niepożądane zjawiska związane z dopalaczami ewoluował. Początkowo stosowano wobec uczestników na rynku dopalaczy reżim odpowiedzialności administracyjnej (kary pieniężne), który został zmieniony na reżim odpowiedzialności karnej. Od 2018 r. przepisy wspomnianej ustawy traktują dopalacze analogicznie do narkotyków. Kryminalizacja czynów związanych z obrotem dopalaczami wydaje się jak najbardziej słuszna, ponieważ pełni funkcję prewencyjną (odstraszającą)¹²⁶.

¹²⁶ Zob. szerzej K. Krajewski, *Sens i bezsens prohibicji. Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii*, Kraków 2001.

Na etapie zapobiegania najistotniejszą rolę ma jednak profilaktyka kryminologiczna, obejmująca m.in. działalność edukacyjną, wychowawczą oraz informacyjną prowadzoną wśród nieletnich odnośnie niebezpieczeństw związanych z używaniem dopalaczy. Pomimo prowadzonych kampanii medialnych, wiedza społeczeństwa w tym przedmiocie jest wciąż niewystarczająca. Na etapie zwalczania skutków związanych ze zjawiskiem dopalaczy aktywność państwa powinna natomiast ogniskować się na działalności leczniczej, rehabilitacyjnej, psychoterapeutycznej. Da to szansę osobom uzależnionym na powrót do normalnego funkcjonowania w społeczeństwie. W tym kontekście znamienne są słowa Hipokratesa, prekursora profilaktyki, który powiedział, że „lepiej zapobiegać, niż leczyć”.

Narkomania wśród nieletnich w Polsce

Wprowadzenie

Problem narkomanii uwidocznił się wśród młodzieży w Polsce na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego stulecia, czyli nieco później niż w Europie Zachodniej, a mianowicie w okresie ruchów kontestacyjnych młodych ludzi i popularności subkultury hippisowskiej. Początkowo była to narkomania opiatowa (związana głównie z zażywaniem heroiny), lecz przed jej pojawieniem się każdego roku rejestrowano w naszym kraju około dwa tysiące osób uzależnionych od preparatów o tym pochodzeniu, które przyjmowano w toku leczenia różnych zespołów bólowych. Pod koniec ubiegłego wieku liczba uzależnionych od opiatów kształtowała się na względnie stałym poziomie około trzydziestu tysięcy, przy czym rejestrowano około trzy tysiące młodych osób leczonych corocznie w dedykowanych placówkach lecznictwa. Jednocześnie odnotowywano około stu zgonów rocznie z powodu tzw. przedawkowania¹²⁷. Po 1989 r. nastąpił w naszym kraju wzrost podaży substancji psychoaktywnych i zjawisko narkomanii wśród młodzieży zaczęło przybierać na sile¹²⁸. Ta wzrostowa tendencja stanowi palący problem współczesnego świata, szczególnie w aspekcie łatwości dostępu do tychże substancji na skutek postępującej globalizacji i rozwoju nowoczesnych technologii komunikacyjnych.

¹²⁷ A. Piotrowski, *Zaburzenia psychiczne spowodowane używaniem środków psychoaktywnych*, [w:] A. Bilikiewicz (red.), *Psychiatria dla studentów medycyny. Podręcznik*, Warszawa 1998, s. 225.

¹²⁸ K.A. Wojcieszek, *Dostępność jako podstawowy powód używania substancji psychoaktywnych*, [w:] M. Jędrzejko (red.), *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, Warszawa 2009, s. 34.

Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii (dalej – EMCDDA)¹²⁹ raportuje (ang. *European Drug Report* – EDR), że obecnie substancje psychoaktywne¹³⁰ odgrywają coraz większą rolę w problemie narkotykowym w Europie z powodu łatwości dostępu do nich i coraz większej różnorodności schematów ich używania. Niemalże wszystko, co ma potencjał psychoaktywny, może z łatwością pojawiać się na rynkach krajów członkowskich Unii Europejskiej, często błędnie oznakowane, a co się z tym wiąże, osoby używające te substancje mogą nawet nie zdawać sobie sprawy z tego, co faktycznie przyjmują. Szczególny niepokój EMCDDA budzą dziś informacje o praktykach fałszowania produktów z konopi indyjskich za pomocą syntetycznych kannabinoidów, co może powodować bardziej intensywne zatrucia oraz skutki psychiczne, fizyczne i behawioralne. Innym palącym problemem jest rosnąca produkcja narkotyków syntetycznych w Europie, ze szczególnym uwzględnieniem zwiększonej produkcji metamfetaminy. Najczęściej używaną do 2022 r. substancją niedozwoloną wśród osób dorosłych były konopie indyjskie (ponad 22 mln Europejczyków), a w dalszej kolejności kokaina (3,5 mln), MDMA (2,6 mln) i amfetamina (2 mln). W 2021 r. około 1 mln Europejczyków zażyło heroinę lub inny nielegalny opioid¹³¹.

Najistotniejszymi obszarami, z których do Europy trafiają narkotyki, są Ameryka Południowa, Azja Zachodnia i Afryka Północna. Z kolei nowe substancje psychoaktywne (tzw. dopalacze) w dużej mierze pochodzą z Chin oraz Indii. Unia Europejska również stała się znaczącym nielegalnym producentem niektórych substancji psychoaktywnych (zwłaszcza konopi indyjskich i niektórych narkotyków syntetycznych), dystrybuowanych zarówno na użytek krajowy, jak i na rynek światowy, o czym świadczy chociażby likwidacja w 2020 r. ponad

¹²⁹ Instytucja Unii Europejskiej założona w 1993 r., gromadząca informacje na temat narkotyków i narkomanii w państwach członkowskich, w celu kształtowania unijnej polityki w obszarze zwalczania tego problemu *sensu largo*. Raporty sporządzane przez EMCDDA uwzględniają informacje przekazywane przez państwa członkowskie oraz przez Turcję i Norwegię.

¹³⁰ Pojęcie „substancje psychoaktywne” obejmuje wszelkie preparaty wpływające na pracę ośrodkowego układu nerwowego, w tym tzw. narkotyki, ale też popularnie stosowane używki oraz leki, zob. K. Simonienko, K. Wilczyńska, A. Kułak-Bejda, B. Konarzewska, M. Kwiatkowski, A. Rogowska, M. Stankiewicz, A. Wojtulewska-Supron, S.D. Szajda, J. Dąbrowska-Wójcik, N. Waszkiewicz, *Dostęp do substancji psychoaktywnych. Uregulowania prawne w Polsce, Unii Europejskiej i wybranych krajach świata*, [w:] E.M. Guzik-Makaruk, N. Waszkiewicz, S. Chojnowska, S.D. Szajda (red.), *Wybrane prawne i medyczne aspekty zaburzeń psychicznych i ich profilaktyki*, Białystok 2019, s. 175.

¹³¹ Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii, *Europejski raport narkotykowy. Tendencje i osiągnięcia*, Luksemburg 2022, s. 8.

350 nielegalnych laboratoriów. Na tej niechlubnej mapie znalazła się niestety również Polska, w której w 2020 r. organy ścigania zlikwidowały cztery nielegalne laboratoria amfetaminy, jedno MDMA oraz 13 zakładów produkujących katynony syntetyczne (nowe substancje psychoaktywne)¹³². W 2019 r. w naszym kraju odnotowano 212 zgonów osób w wieku od 15 do 64 lat z powodu użycia narkotyków¹³³. W 2020 r. polskie organy ścigania zabezpieczyły w procesie karnym: 427 kg heroiny, 3 887 kg kokainy, 2 224 kg amfetaminy i metamfetaminy, 164 528 kg MDMA, MDA, MDEA, 1 994 kg haszyszu, 5 316 kg marihuany, 118 600 kg konopi indyjskich¹³⁴.

Rozwijający się na terenie Unii Europejskiej nielegalny rynek substancji psychoaktywnych znajduje, co oczywiste, bezpośrednie przełożenie na ich podaż w Polsce. Badania przeprowadzone przez Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii wskazują, że używanie narkotyków w najwyższym stopniu jest problemem dotyczącym młodzieży i młodych osób dorosłych w wieku od piętnastu do trzydziestu czterech lat, przy czym odsetek osób w wieku od piętnastu do dziewiętnastu lat jest obecnie czterokrotnie wyższy niż osób w starszym wieku¹³⁵. Z prawnej perspektywy narkomania wśród osób do lat osiemnastu jest przejawem demoralizacji.

Pojęcia narkotyku oraz narkomanii

Dalsze rozważania na temat patologii zażywania narkotyków przez nieletnich powinny być poprzedzone przybliżeniem pojęć „narkotyk” i „narkomania”, chociaż próba ich zdefiniowania wiąże się z wieloaspektowym i często nieostrym ujęciem.

W rozumieniu słownikowym narkotykiem jest substancja silnie działająca na organizm ludzki, przyjmowana jako używka, która poprzez oddziaływanie na mózg wprowadza zażywającego w stan euforii, pobudzenia bądź też uspokojenia, jak również może wywoływać halucynacje¹³⁶.

Światowa Organizacja Zdrowia z kolei określa narkotyk jako środek chemiczny, który wywołuje ośpienie, śpiączkę lub niewrażliwość na ból. Terminu

¹³² *Ibidem*, s. 22–24.

¹³³ *Ibidem*, s. 52.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 53–54.

¹³⁵ <https://hh24.pl/narkomania> (dostęp: 12.08.2022 r.).

¹³⁶ A. Arnold, *Słownik języka polskiego*, Warszawa–Bielsko-Biała 2009, s. 209.

tego używa najczęściej w odniesieniu do opiatów lub opioidów, które nazywane są narkotycznymi środkami przeciwbólowymi¹³⁷.

Pojęcie „narkotyk” nie posiada definicji legalnej. Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii¹³⁸ w odniesieniu do przedmiotów czynności wykonawczych będących znamionami spenalizowanych na gruncie tego aktu prawnego czynów zabronionych przyjmuje w tym zakresie kilka precyzyjnych pojęć, tj.:

- 1) Substancje psychotropowe (art. 4 pkt 25), czyli substancje:
 - a) objęte zakresem stosowania Jednolitej Konwencji Narodów Zjednoczonych o środkach odurzających z 1961 r.¹³⁹,
 - b) wymienione w załączniku do decyzji ramowej Rady 2004/757/WSiSW z 2004 r. ustanawiającej minimalne przepisy określające znamiona przestępstw i kar w dziedzinie nielegalnego handlu narkotykami, poddane środkom kontroli i sankcjom karnym takim samym jak substancje, o których mowa w powyższej Konwencji Narodów Zjednoczonych,
 - c) pochodzenia naturalnego lub syntetycznego, w formie czystej lub w formie preparatu, działające na ośrodkowy układ nerwowy, inne niż określone w lit. a i b ustawy, ale o podobnej do nich budowie chemicznej lub działaniu, zgodnie z rekomendacją Zespołu do spraw oceny ryzyka zagrożeń dla zdrowia lub życia ludzi związanych z używaniem nowych substancji psychoaktywnych, o której mowa w art. 18b ust. 1 pkt 3, stwarzające takie same zagrożenia dla zdrowia,
 - d) inne niż wyżej wymienione, które na podstawie przepisów ustawy obowiązujących przed dniem wejścia w życie ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii oraz ustawy o Państwowej Inspekcji Sanitarnej były objęte wykazem środków odurzających, a które zostały określone w przepisach wydanych na podstawie art. 44f pkt 1.
- 2) Środek odurzający (art. 4 pkt 26) – czyli substancje:
 - a) objęte zakresem stosowania Jednolitej Konwencji Narodów Zjednoczonych, o której wyżej mowa,
 - b) wymienione w wyżej wskazanym załączniku do decyzji ramowej Rady 2004/757/WSiSW z 2004 r.,
 - c) pochodzenia naturalnego lub syntetycznego, o których wyżej mowa,

¹³⁷ M. Koszowski, *Przeciwdziałanie uzależnieniom. Regulacje prawne*, Warszawa 2019, s. 291.

¹³⁸ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz.U. 2005, Nr 179, poz. 1485 ze zm.), dalej przytaczana jako „u.p.n.”.

¹³⁹ Jednolita Konwencja Narodów Zjednoczonych o środkach odurzających z 1961 r. (Dz.U. 1966, Nr 45, poz. 277), zmieniona protokołem z 1972 r. (Dz.U. 1996, poz. 149).

- d) inne niż wyżej wymienione, które na podstawie przepisów ustawy obowiązujących przed dniem wejścia w życie ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii oraz ustawy o Państwowej Inspekcji Sanitarnej były objęte wykazem środków odurzających, a które zostały określone w przepisach wydanych na podstawie art. 44f pkt 2.
- 3) Środek zastępczy (art. 4 pkt 27) – rozumiany jako produkt zawierający substancję o działaniu na ośrodkowy układ nerwowy, który może być użyty w takich samych celach jak środek odurzający, substancja psychotropowa lub nowa substancja psychoaktywna, których zarówno wytwarzanie, jak i wprowadzanie do obrotu nie jest regulowane na podstawie przepisów odrębnych.
 - 4) Nowa substancja psychoaktywna (art. 4 pkt 11a) – czyli każda substancja lub grupy substancji pochodzenia naturalnego lub syntetycznego w formie czystej lub w formie preparatu działająca na ośrodkowy układ nerwowy, inna niż substancja psychotropowa i środek odurzający, stwarzająca zgodnie z rekomendacją Zespołu do spraw oceny ryzyka zagrożeń dla zdrowia lub życia ludzi związanych z używaniem nowych substancji psychoaktywnych, o której mowa w art. 18b ust. 1 pkt 3, zagrożenia dla zdrowia lub zagrożenia społeczne porównywalne do zagrożeń stwarzanych przez substancję psychotropową lub środek odurzający, lub która naśladuje działanie tych substancji, przy czym jest ona określona w przepisach wydanych na podstawie art. 44f pkt 3 komentowanej ustawy.
 - 5) Produkty lecznicze, które są środkami odurzającymi, substancjami psychotropowymi lub prekursorami, w zakresie nieuregulowanym w ustawie Prawo farmaceutyczne¹⁴⁰ (art. 3 pkt 1).
 - 6) Substancje chemiczne i ich mieszaniny, które są prekursorami albo nowymi substancjami psychoaktywnymi, w zakresie nieuregulowanym w przepisach o substancjach chemicznych i ich mieszaninach (art. 3 pkt 2).

Analiza powyższych przepisów u.p.n. prowadzi do wniosku, że nie istnieje pozanormatywna różnica pomiędzy pojęciami substancji psychotropowej oraz środka odurzającego czy też nowej substancji psychoaktywnej. Rozróżnienie w tym obszarze wynika przede wszystkim z przyjętej metody implementacji dwóch aktów prawa międzynarodowego, tj. Konwencji o substancjach psychotropowych, sporządzonej w Wiedniu 21 lutego 1971 roku, a także Jednolitej konwencji o środkach odurzających, sporządzonej w Nowym Jorku 30 marca 1961 roku.

¹⁴⁰ Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne (Dz.U. 2020, poz. 944 i 1493).

Wymóg opracowania definicji obejmujących substancje, o których mowa, wynika ponadto z dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/2103¹⁴¹, dotyczącej włączenia nowych substancji psychoaktywnych do definicji narkotyku¹⁴².

Ustawowy podział środków psychoaktywnych bardzo często nie pokrywa się z terminologią stosowaną w doktrynie. Tu spotyka się bowiem takie pojęcia, jak: narkotyk, środek odurzający, substancja psychotropowa, środek psychoaktywny i inne¹⁴³. Potocznie, jak również w praktyce organów ścigania, pod pojęciem narkotyku rozumie się wszelkie środki i substancje objęte normami ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii. Na gruncie niniejszego artykułu przyjęte zostało potoczne rozumienie tego pojęcia.

Narkomanię natomiast leksykalnie definiuje się jako nawyk stałego używania narkotyków doprowadzający do zmian chorobowych, zwłaszcza w układzie nerwowym, i wyniszczenia organizmu¹⁴⁴. Etymologicznie pojęcie to wywodzi się z greckiego *narke*, co oznacza: oszołomienie, odurzenie, odrętwienie czy też manię będącą przejawem szaleństwa, obsesji, szalonej na coś ochoty¹⁴⁵. W przeciwieństwie od innych uzależnień, odróżnia ją silna potrzeba permanentnego zwiększania przyjmowania danego środka, co z kolei prowadzi do szybkiego uzależnienia, i to zarówno psychicznego, jak i fizycznego. Powoduje to wysoce negatywne efekty abstynencyjne, włącznie ze śmiercią osoby uzależnionej. Podkreślenia wymaga, że od niektórych środków narkotycznych można się uzależnić nawet po jednorazowym przyjęciu (np. od kokainy czy amfetaminy)¹⁴⁶. Niezbędne jest też dodanie, że psychiczne uzależnienie od narkotyków polega na tym, iż narkoman skupia się wyłącznie na myśleniu o zdobyciu i zażyciu narkotyku. Fizyczne uzależnienie natomiast polega na tym, że narkotyk staje się integralnym elementem metabolizmu człowieka, zaś jego brak wywołuje stany lękowe, obniżenie nastroju oraz efekty o charakterze fizjologicznym, jak np. drgawki czy też bóle¹⁴⁷.

¹⁴¹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/2103 z dnia 15 listopada 2017 r. zmieniająca decyzję ramową Rady 2004/757/WSiSW w celu włączenia nowych substancji psychoaktywnych do definicji narkotyku i uchylająca decyzję Rady 2005/387/WSiSW (Dz.Urz. UE L 305/12 z 21 listopada 2017 r.).

¹⁴² D. Zając, *Zagadnienia ogólne*, [w:] W. Górowski, D. Zając (red.), *op. cit.*, Kraków 2019, s. 35–36.

¹⁴³ T. Srogosz, *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii...*, *op. cit.*, s. 127.

¹⁴⁴ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1979, s. 283.

¹⁴⁵ T. Hanausek, W. Hanausek, *Studium kryminologiczne*, Warszawa 1976, s. 63.

¹⁴⁶ M. Koszowski, *Przeciwdziałanie uzależnieniom...*, *op. cit.*, s. 289–290.

¹⁴⁷ K. Bułat, P. Czarniak, A. Gorzelak, K. Grabowski, M. Iwański, P. Jakubek, J. Jodłowski, M. Małek, S. Młodawska-Mąsior, A. Papięz, M. Stożek, *Kryminologia. Repetytorium*, Warszawa 2013, s. 128.

Pojęcie narkomanii znalazło swą definicję legalną, bowiem art. 4 pkt 11 u.p.n. stanowi, że jest to „stałe lub okresowe używanie w celach innych niż medyczne środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych, w wyniku czego może powstać lub powstało uzależnienie od nich”.

Kryminologiczne aspekty używania narkotyków

Narkomania jest zjawiskiem destrukcyjnym, deformującym przestrzeń społeczną, powodującym osłabienie więzi międzyludzkich, atrofie powszechnie akceptowanych wartości, a przy tym kryminogennym¹⁴⁸. We współczesnym świecie, w skali globalnej, podaż narkotyków do celów niemedycznych oraz popyt na nie w takich celach są uznawane za nielegalne. Podkreślenia wymaga, że większość czynności, których przedmiotem są narkotyki, (oczywiście w przypadku gdy nie mają one uzasadnienia medycznego), wyczerpuje znamiona przestępstwa (np. produkcja narkotyków, przewóz, sprzedaż, posiadanie, a czasami już samo ich używanie)¹⁴⁹. Spowodowało to powstanie specyficznej kategorii przestępstw, będących rezultatem obowiązywania tzw. systemu prohibicyjnego, którego istotą jest penalizacja posiadania, używania narkotyków, obrotu nimi itp., jednak przy jednoczesnym wykorzystaniu instrumentów należących do metod reglamentacyjnych¹⁵⁰. Oznacza to, że przeciwdziałanie narkomanii jest realizowane przede wszystkim w oparciu o sankcje prawnokarne, jednakże z wykorzystaniem norm administracyjnoprawnych. Przedstawiciele nauk kryminologicznych dostrzegają w tak rozumianej prohibicyjnej metodzie regulacji przeciwdziałania narkomanii element instrumentalnego podejścia do regulacji prawnej jako takiej. Stanowi bowiem ona jeden z części szeroko rozumianego systemu kontroli zachowań jednostek czy też grup społecznych, które są postrzegane jako niebezpieczne. W ten sposób grupy społeczne dominujące w społeczeństwie mogą za pomocą instrumentów prawnych kontrolować inne¹⁵¹.

¹⁴⁸ Por. G. Kędzierska, W. Pływaczewski (red.), *Kryminologia wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjnych*, Olsztyn 2010, s. 7.

¹⁴⁹ K. Krajewski, *Narodziny polityki prohibicji wobec narkotyków*, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4-IJBhF-A_8J:www.old.monar.org/download.php%3Fid%3D1378+&cd=3&hl=pl&ct=clnk&gl=pl (dostęp: 6.08.2022 r.).

¹⁵⁰ M. Koszowski, *Przeciwdziałanie uzależnieniom...*, *op. cit.*, s. 293–294.

¹⁵¹ K. Krajewski, *Sens i bezsens prohibicji...*, *op. cit.*, s. 48–49.

W Polsce system prohibicyjny obejmuje generalnie czyny zabronione specjalizowane w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii. Przeszypstwa powiązane z tzw. podażą narkotyków to m.in.: produkcja, przemyt, wprowadzanie do obrotu, podawanie narkotyków innym osobom. Najczęściej angażują się w ich popelnianie osoby, które nigdy tych substancji nie próbowały. Natomiast przypadki drobnego handlu narkotykami są dość powszechne wśród osób uzależnionych. Przeszypstwa związane z popytem na narkotyki, czyli: uprawa, przemyt dla własnej konsumpcji, nabywanie, są z kolei czynami, które z reguły popelniają osoby uzależnione. Przeszypstwa narkotykowe często pozostają też w związku z przesytpstwami kryminalnymi, jak np.: fałszerstwa dokumentów, rozboje, kradzieże, w tym również kradzieże z włamaniem. Fakt występowania podaży na narkotyki w warunkach systemu prohibicyjnego sprawia, że współcześnie zjawisko nielegalnego obrotu środkami odurzającymi i substancjami psychotropowymi tworzy również wielkich rozmiarów przesytpczość pospolitą. Dość dużą liczbę tzw. przesytpstw pospolitych popelniają sprawcy będący osobami uzależnionymi. Dotyczy to szczególnie zagadnienia wpływu środków odurzających, substancji psychotropowych na zdolność do bezpiecznego wykonywania określonych czynności, takich jak np. prowadzenie pojazdów mechanicznych, czyli wpływu tych środków na przesytpczość drogową. Następnie chodzi tutaj o czyny popelniane przez osoby, które niekoniecznie znajdują się w danym momencie pod wpływem narkotyków, ale występują u nich długofalowe konsekwencje zażywania ich w przeszłości. Zatem w obu tych przypadkach można stwierdzić, że narkotyki odgrywają rolę kryminogenną¹⁵².

Innym przykładem kryminologicznej zależności pomiędzy używaniem środków odurzających a przesytpczością jest relacja, w której w pierwszej kolejności występuje działalność przesytpcza, a dopiero później, zamiast niej lub równoległe z nią, pojawia się używanie środków odurzających. W tych okolicznościach przesytpczość jest zjawiskiem pierwotnym w stosunku do używania środków odurzających. Zależność między używaniem środka odurzającego a przesytpstwem zależy więc od kilku składników:

- 1) rodzaju środka odurzającego,
- 2) reakcji wywołanej w organizmie,
- 3) indywidualnej odporności na działanie środka narkotycznego,
- 4) występowania czynników zewnętrznych (np. wpływu grupy, środowiska)¹⁵³.

¹⁵² K. Krajewski, *Używanie narkotyków i uzależnienie od nich a przesytpczość. Implikacje dla prawa karnego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 64–65, s. 78–79.

¹⁵³ M. Kuć, *Kryminologia*, op. cit., s. 131.

Tym samym, mając na względzie wyżej wymienione zależności, należy zwrócić uwagę, że obok funkcji kryminogennej, środki narkotyczne pełnią także funkcję wiktymogenną. Natomiast związek używania narkotyku z prawdopodobieństwem stania się ofiarą przestępstwa jest zróżnicowany, i co należy podkreślić, stanowi wypadkową: rodzaju zażytego środka, specyfiki jego działania na organizm, jak również od okoliczności zewnętrznych towarzyszących zdarzeniu o charakterze przestępnym¹⁵⁴.

Co oczywiste, korelacje pomiędzy używaniem środków odurzających a przestępczością należy również rozpatrywać w związku z zależnością pomiędzy degradacją społeczną, fizyczną i psychiczną a przestępstwem¹⁵⁵.

W przypadku narkomanii wśród nieletnich, fundamentalne znaczenie dla jej powstawania ma oddziaływanie otoczenia (sfery społecznej), w którym dana osoba przebywa. Chodzi tu przede wszystkim o rodzinę, jak również o środowisko koleżeńskie, szkolne (przeważnie rówieśnicze). Nie bez znaczenia pozostają też czynniki biologiczne i zmiany psychofizyczne zachodzące w organizmie niepełnoletniego w związku z procesem dojrzewania.

Odpowiedzialność karna nieletnich za używanie narkotyków

Obecnie odpowiedzialność karna nieletnich jest kształtowana *in genere* przez normy prawne ustawy z 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich¹⁵⁶, która zastąpiła ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich¹⁵⁷. Przepisy u.w.r.n. mają zastosowanie do osób:

- 1) wykazujących przejawy demoralizacji, które ukończyły 10 lat i nie są pełnoletnie,
- 2) dopuszczających się czynu karalnego po ukończeniu 13. roku życia, ale przed ukończeniem 17. roku życia,
- 3) wobec których orzeczono środki wychowawcze, środek leczniczy lub środki poprawcze, nie dłużej niż do ukończenia w 21 lat, chyba że ustawa stanowi inaczej (art. 1 ust. 1 pkt 1–3).

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 132.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1700), dalej przytaczana jako „u.w.r.n.”.

¹⁵⁷ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 1982, Nr 35, poz. 228 ze zm.).

Jednym z przejawów demoralizacji nieletnich (którą można zdefiniować jako taki stan struktur poznawczych, które prowadzą do niespektowania norm moralnych i sprzyjają naruszaniu norm prawnokarnych), jest używanie środków prowadzących do stanu odurzenia (*in fine* art. 4 ust. 1 u.w.r.n.).

Przedmiotowa ustawa określa też zasady odpowiedzialności nieletnich za popełnienie czynu karalnego, pod pojęciem którego należy rozumieć czyn zabroniony przez ustawę jako: przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie lub wykroczenie skarbowe (art. 1 ust. 2 pkt 2 u.w.r.n.). Znamiona czynu karalnego będą zatem wyczerpywały wszystkie zachowania nieletniego stanowiące przestępstwo zgodnie z przepisami karnymi ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii.

Na zasadach określonych w art. 6 u.w.r.n. wobec nieletniego mogą być zastosowane środki wychowawcze, środek leczniczy oraz środek poprawczy w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym. Kara natomiast może być orzeczona tylko w wypadkach prawem przewidzianych i gdy inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego (art. 6 u.w.r.n.).

Wyjątek od odpowiedzialności nieletniego na zasadach określonych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich zawiera art. 10 § 2 k.k.¹⁵⁸, zgodnie z którym „nieletni, który po ukończeniu 15 lat dopuszcza się czynu zabronionego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3 lub 4, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz w art. 280, może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne”. Ponieważ jednak katalog przedmiotowych czynów zabronionych jest zamknięty i nie obejmuje czynów spenalizowanych w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii, nieletni popełniający te ostatnie nie będą ponosili odpowiedzialności karnej na podstawie art. 10 § 2 k.k. Wyjątek będą stanowiły przypadki, w których dojdzie do zbiegów realnych czynów z u.p.n. z czynami z katalogu, o którym mowa.

Postępowanie z nieletnim uzależnionym od narkotyków

W przypadku uzależnienia nieletniego od środków psychoaktywnych, w tym od narkotyków, polski ustawodawca przewidział wyjątek od zasady dowolności

¹⁵⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. 2022, poz. 1138, t.j. ze zm.).

leczenia, bowiem z treści art. 30 ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii *in fine* wynika uprawnienie przedstawiciela ustawowego, krewnych w linii prostej, rodzeństwa lub faktycznego opiekuna bądź też sądu rodzinnego do skierowania niepełnoletniej osoby uzależnionej na przymusowe leczenie i rehabilitację. Jeśli osoba ta ukończy 18 lat przed zakończeniem przymusowego leczenia lub rehabilitacji, sąd rodzinny może je przedłużyć na czas niezbędny do osiągnięcia celu tego leczenia lub rehabilitacji, jednakże okres ten nie może przekroczyć 2 lat.

Natomiast zgodnie z art. 12 u.p.n. w razie stwierdzenia u nieletniego upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych bądź nałogowego używania alkoholu albo innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, sąd rodzinny może orzec umieszczenie go w szpitalu psychiatrycznym bądź też innym odpowiednim zakładzie leczniczym. W przypadku gdy zachodzi potrzeba zapewnienia nieletniemu jedynie opieki wychowawczej, sąd rodzinny może orzec umieszczenie go w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, natomiast w sytuacji gdy nieletni jest upośledzony umysłowo w stopniu głębokim i wymaga jedynie opieki, może być umieszczony w domu pomocy społecznej.

Zasadniczym celem środków określonych w wyżej przywołanych przepisach ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii jest leczenie bądź (i) wychowanie nieletniego. W doktrynie podkreśla się, że mimo określonego celu przymusowego leczenia, stanowi ono jednak pewną formę izolacji, która nie ma charakteru penalnego, bowiem jej celem jest leczenie oraz rehabilitacja osoby uzależnionej¹⁵⁹.

Skutki psychiczne i fizyczne używania narkotyków przez nieletnich

Narkotyki zaliczają się do środków psychoaktywnych, których charakterystyczną cechą jest zdolność modyfikowania samopoczucia i zachowania. Większość z nich jest pozyskiwana na czarnym rynku, którego intensywny rozwój nastąpił wraz z rewolucją technologiczną w XX w. Z przyjmowaniem środków psychoaktywnych, szczególnie kiedy prowadzą one do uzależnienia, wiążą się straty zdrowotne danej jednostki, straty emocjonalne i materialne (zwłaszcza ponoszone przez rodzinę tej osoby), jak również straty ekonomiczne i społeczne związane

¹⁵⁹ K. Łucarz, A. Muszyńska, *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii. Komentarz*, t. 3, Warszawa 2008, s. 103.

z kosztami leczenia uzależnionych, pomocą dla nich, a także zwalczaniem przestępczości pozostającej w związku z używaniem narkotyków¹⁶⁰.

Wszystkie środki psychoaktywne mogą prowadzić do zespołu uzależnienia, czyli zespołu zjawisk fizjologicznych, behawioralnych poznawczych, powstającego, gdy przyjmowanie danego środka dominuje nad zachowaniami, które były dla jednostki właściwe przed jej uzależnieniem się. Charakterystyczne jest wówczas silne, odczuwane jako nie do odparcia pragnienie przyjmowania danego środka psychoaktywnego. Nawet po długim okresie abstynencji przyjęcie środka może powodować gwałtowny nawrót innych objawów zespołu. W psychiatrii przyjmuje się, że do uzależnienia doszło, gdy jednostkę charakteryzują trzy lub więcej spośród sześciu niżej wymienionych cech:

- 1) silne pragnienie bądź wręcz poczucie przymusu przyjmowania środka psychoaktywnego,
- 2) trudności z samokontrolą powstrzymaniu się od przyjmowania środka,
- 3) fizjologiczne objawy występujące, gdy dochodzi do zaniechania przyjmowania środka lub też zmniejszenia dawki dobowej,
- 4) istnienie tolerancji rozumiane jako sytuacji, w której dla osiągnięcia zamierzonego efektu konieczne jest przyjmowanie dawek wyższych niż te, które wcześniej zapewniały określony efekt,
- 5) utrata zainteresowań istniejących przed uzależnieniem, połączona z poszukiwaniem przyjemności i skoncentrowaniu się na zdobywaniu środka psychoaktywnego,
- 6) przyjmowanie środka pomimo istnienia jawnie szkodliwych następstw¹⁶¹.

Jak podkreśla A. Piotrowski, krócej lub dłużej trwający kontakt ze środkiem o potencjale uzależniającym prowadzi do wytworzenia się zależności psychicznej oraz fizycznej. Pod pojęciem tej pierwszej rozumie stan, w którym środek jest przyjmowany w celu doświadczenia oczekiwanego i pożądanego działania bądź też aby uniknąć złego samopoczucia z powodu braku tego środka. Zależność fizyczna z kolei powstaje, gdy środek jest przyjmowany w coraz to większych dawkach, niezbędnych do osiągnięcia zamierzonego efektu, co prowadzi do zjawiska tolerancji w następstwie wytworzenia się neuroadaptacji i pojawienia się zespołu abstynencyjnego¹⁶².

¹⁶⁰ A. Piotrowski, *Zaburzenia psychiczne...*, *op. cit.*, s. 216.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 216–217.

¹⁶² *Ibidem*.

Niezależnie od rodzaju środka psychoaktywnego, każdy z nich wywołuje negatywne skutki dla zdrowia psychicznego i fizycznego nieletniego bądź prowadzi do uzależnienia. W Polsce od kilkunastu lat młodzież sięga najczęściej po opiaty – marihuanę i haszysz¹⁶³. Oba te narkotyki z reguły stanowią zachętę dla młodych ludzi do używania silniejszych substancji psychoaktywnych, takich jak substancje psychotropowe w postaci amfetaminy (i jej pochodnych, jak metamfetamina czy metylfenidat), extasy, LSD i in., a także do nowych substancji psychoaktywnych (tzw. dopalaczy). Mniej popularne są dzisiaj opioidy (np. opium, kodeina, tramadol, morfina, heroina, metadon)¹⁶⁴. Na marginesie warto jednak dodać, że heroina jest niedozwolonym opioidem, którego zażycie w 2020 r. spowodowało w Europie największą liczbę zgonów; w Polsce w 2020 r. organy ścigania zabezpieczyły procesowo 0,5 tony tego narkotyku¹⁶⁵.

W tym miejscu niezbędne jest dokonanie, chociażby pokrótce, charakterystyki substancji głównie zażywanych przez nieletnich i jednocześnie ukazanie ich niszczącego wpływu na psychiczne oraz fizyczne zdrowie człowieka. Substancje te, co wciąż należy podkreślać, stanowią w przypadku młodych osób częste czynniki kryminogenne, jak również wiktymogenne.

Jak już wspomniano, do najbardziej rozpowszechnionych w Polsce wśród młodzieży środków psychoaktywnych należą przetwory konopi (których używa około 10% Polaków w wieku 15–34 lat)¹⁶⁶. Do grupy tej należą przede wszystkim marihuana i haszysz. Szczególnie popularna jest marihuana, która zasłynęła wśród młodzieży jako środek „rozszerzający świadomość”. Jednakże aby istotnie zmienić stan psychiczny, potrzebne jest przyjęcie dużej dawki. Powoduje to zagubienie upływu czasu, skłonność do interpretacji urojeniowych, napady lęku, płaczu bądź śmiechu. Objawy somatyczne z kolei polegają na przyspieszeniu czynności serca i suchości w jamie ustnej. Krańcowo duża dawka może spowodować

¹⁶³ N. Synowska, *Problem uzależnień wśród dzieci i młodzieży*, Wojewódzka Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Krakowie, <https://wsse.krakow.pl/page/wp-content/uploads/2014/06/Problem-uzaleznienn-podstawowe-informacje.pdf> (dostęp: 7.08.2022 r.).

¹⁶⁴ Współcześnie największym na świecie producentem nielegalnego opium i heroiny jest Afganistan, z którego substancje te trafiają do Europy. W kraju tym produkuje się też duże ilości metamfetaminy, której rekordowe ilości zostały skonfiskowane w ostatnich latach przez służby policyjne wzdłuż głównych szlaków przemytu do Europy heroiny.

¹⁶⁵ Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii, *op. cit.*, s. 20–21.

¹⁶⁶ Zob. też dane na temat badania „Stan Zdrowia Ludności Polski 2014”, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/zdrowie/zdrowie/stan-zdrowia-ludnosci-polski-w-2014-r-,6,6.html>; badania przeprowadzone w 2015 roku przez KBdsPN, i Fundacji CBOS, <https://hh24.pl/narkomania> (dostęp: 6.08.2022 r.).

pojawienie się omamów oraz urojeń utrzymujących się nawet przez wiele dni. Substancja ta często jest używana do inicjacji narkotykowej. Jednym z głównych zagrożeń z nią związanych jest fakt, że przy poszukiwaniu przez młodą osobę marihuany, może ona otrzymać ofertę nabycia tzw. środka twardego¹⁶⁷ (np. kokainy, heroiny, amfetaminy itp.).

Przechodząc do omówienia „najpopularniejszych” wśród współczesnej młodzieży substancji psychotropowych, w pierwszej kolejności należy przybliżyć działanie amfetaminy. Narkotyk ten występuje w powszechnym obrocie w postaci proszku, siarczanu amfetaminy, który jest przyjmowany bądź poprzez wciąganie, bądź doustnie (zazwyczaj w postaci tabletek). Jego działanie polega na usuwaniu zmęczenia, wzmaganiu pewności siebie i podnoszeniu odporności na ból. Powoduje przy tym zaburzenia akcji serca i pracy układu oddechowego. Efektem używania tego narkotyku mogą być także omamy i urojenia (tzw. psychoza amfetaminowa). Jest to substancja silnie uzależniająca. Dawkę śmiertelną stanowi około 0,2 g, przy czym może ona ulec podwyższeniu wskutek długotrwałego używania (nawet do 1–1,2 g)¹⁶⁸.

Kolejną nielegalną substancją psychotropową często używaną przez polską młodzież jest ekstazy (in. MDMA). Wywołuje ona euforię, pobudzenie, uczucie empatii, eliminuje zmęczenie. Ma lekkie właściwości halucynogenne. Występuje w postaci tabletek bądź proszku. Śmiertelna dawka ekstazy wynosi 2 g. Narkotyk ten powoduje zaburzenia pamięci długotrwałej oraz koncentracji, jak również dysfunkcje poznawcze. Regularne używanie MDMA może prowadzić do szybkiego uzależnienia psychicznego¹⁶⁹.

Należy jeszcze odnieść się do LSD jako substancji, po którą młodzież również często sięga. Ma ona właściwości psychoaktywne i halucynogenne. Nie uzależnia. Ryzyko wiążące się z zażyciem tego środka wynika natomiast z istotnego zaburzenia w postrzeganiu rzeczywistości, do jakiego on prowadzi, i co się z tym wiąże, nieracjonalnymi i często bardzo ryzykownymi zachowaniami. Narkotyk ten może też wywoływać cierpienie psychiczne trwające w czasie odurzenia i halucynacje, których nawrót możliwy jest nawet po pewnym czasie od jego zażycia. Środek ten może także wyzwać ostre lub przewlekłe, często utajone, zaburzenia psychotyczne. LSD ma postać rozpuszczalnego w wodzie proszku. Dystrybucja narkotyku odbywa się przy pomocy kartoników nasączonych jego

¹⁶⁷ A. Piotrowski, *Zaburzenia psychiczne...*, *op. cit.*, s. 227.

¹⁶⁸ B. Janicki, M. Rzepecki, *Substancje uzależniające i podstawy ich działania*, Bydgoszcz 2009, s. 26.

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. 61.

roztworem. Przyjmuje się, że śmiertelna dawka LSD wynosi ok. 0,0002 g na kilogram masy ciała¹⁷⁰.

Równie niebezpieczne są nowe substancje psychoaktywne, do których dostęp staje się dla młodzieży coraz prostszy. Jak już wyżej wspomniano, Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii zarejestrowało ich przenikanie na rynek Unii Europejskiej z Chin i Indii. Pod koniec 2021 r. EMCDDA monitorowało około 880 nowych substancji psychoaktywnych, z których 52 zgłoszono w Europie po raz pierwszy zaledwie w 2021 r. We współpracy z Europolem oszacowano przy tym, że wśród dzieci w wieku szkolnym użycie nowych substancji psychoaktywnych w ciągu całego życia wynosiło od 0,9% do 6,6%, w tym użycie syntetycznych kannabinoidów w ciągu całego życia wynosiło od 1,1% do 5,2%, zaś syntetycznych katynonów – od 0,2% do 2,5%¹⁷¹.

Prawne przeciwdziałanie narkomanii wśród nieletnich

Zgodnie z treścią art. 2 u.p.n., *in genere*, przeciwdziałanie narkomanii realizuje się przez pryzmat odpowiednio kształtowanej polityki społecznej, gospodarczej, oświatowo-wychowawczej i zdrowotnej. W obszarach tej polityki mieści się w szczególności:

- 1) działalność wychowawcza, edukacyjna, informacyjna i profilaktyczna,
- 2) leczenie, rehabilitacja i reintegracja osób uzależnionych,
- 3) ograniczanie szkód zdrowotnych i społecznych,
- 4) nadzór nad substancjami, których używanie może prowadzić do narkomanii,
- 5) zwalczanie niedozwolonego obrotu, wytwarzania, przetwarzania, przerebu i posiadania substancji, których używanie może prowadzić do narkomanii,
- 6) nadzór nad uprawami roślin zawierających substancje, których używanie może prowadzić do narkomanii (art. 2 ust. 1).

Zadania w zakresie przeciwdziałania narkomanii realizują właściwe organy administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego (art. 5 ust. 1 u.p.n.), jak również przedszkola, szkoły i inne jednostki organizacyjne, o których mowa w ustawie Prawo oświatowe¹⁷² (np. placówki oświatowo-wychowawcze,

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 81.

¹⁷¹ Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii, *op. cit.*, s. 38–39.

¹⁷² Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. 2017, poz. 59 ze zm.).

placówki kształcenia ustawicznego oraz centra kształcenia zawodowego, placówki artystyczne, poradnie psychologiczno-pedagogiczne, młodzieżowe ośrodki wychowawcze, młodzieżowe ośrodki socjoterapii, specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze oraz specjalne ośrodki wychowawcze dla dzieci i młodzieży wymagających stosowania specjalnej organizacji nauki, metod pracy i wychowania, placówki zapewniające opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania i in., wskazane w art. 2 Prawa oświatowego):

- 1) szkoły wyższe,
- 2) podmioty lecznicze i inne podmioty działające w ochronie zdrowia,
- 3) jednostki Wojska Polskiego, Policji i Straży Granicznej,
- 4) organy celne,
- 5) jednostki organizacyjne Służby Więziennej oraz zakłady poprawcze i schroniska dla nieletnich,
- 6) ośrodki pomocy społecznej, centra usług społecznych, powiatowe centra pomocy rodzinie i regionalne ośrodki polityki społecznej,
- 7) jednostki organizacyjne wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej,
- 8) środki masowego przekazu (art. 5 ust. 2 u.p.n.).

Powyższe normy prawne w zakresie przeciwdziałania narkomanii w odniesieniu do nieletnich, *expressis verbis* dopełnia art. 4 ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Przepis ten, co należy raz jeszcze podnieść, nakłada bowiem społeczny obowiązek odpowiedniego przeciwdziałania okolicznościom świadczącym o demoralizacji nieletniego (w tym używania alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia) na każdego, kto stwierdzi ich istnienie. W szczególności osoba ta ma powinność zawiadomienia o tych okolicznościach rodziców lub opiekuna nieletniego, szkoły, sądu rodzinnego, Policji lub innego właściwego organu (ust. 1). W przypadku natomiast popełnienia przez nieletniego czynu karnego (a tym samym wyczerpującego m.in. znamiona przestępstwa spenalizowanego w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii), każdy, kto uzyska wiedzę w tym przedmiocie, ma społeczny obowiązek zawiadomić sąd rodzinny lub Policję (ust. 2).

Przepisy omawianego art. 4 nakładają ponadto prawny obowiązek zawiadomienia sądu rodzinnego lub Policji na instytucje państwowe i organizacje społeczne, które w związku ze swą działalnością dowiedziały się o popełnieniu przez nieletniego czynu karnego ściganego z urzędu. Instytucje te obowiązane są jednocześnie do przedsięwzięcia czynności niecierpiących zwłoki, aby nie dopuścić do zatarcia śladów i dowodów popełnienia czynu, o którym mowa (ust. 3).

Zakończenie

Problem używania narkotyków przez nieletnich wymaga ciągłego monitorowania w celu określania prawidłowości i tendencji tego zjawiska oraz poszukiwania jak najskuteczniejszych metod jego zwalczania. Jest to ogromne wyzwanie dla organów ścigania, szczególnie w obliczu wciąż postępującej globalizacji, często sprzyjającej stymulowaniu transgranicznych interakcji pomiędzy grupami przestępczymi. Nie bez znaczenia jest również fakt, że współczesne rynki narkotykowe rozwijają się z wykorzystaniem nowoczesnych technologii, w tym Internetu, mediów społecznościowych i różnych aplikacji służących błyskawicznemu przesyłowi informacji, które stały się niemalże „naturalnym środowiskiem bytowania” dla dzisiejszej młodzieży. Szczególnie niebezpieczne dla niepełnoletnich osób jest też surfowanie po mrocznej części sieci (*Darknet*), która stanowi współczesną arenę nielegalnych praktyk i przestępczości, natomiast jej monitorowanie przez odpowiednie służby wciąż jest trudne i mało efektywne.

Skonstatować należy, że fundamentalną rolę w procesie zwalczania narkomanii wśród nieletnich w Polsce powinna pełnić odpowiednio kształtowana, profilaktyczna polityka społeczna i oświatowo-wychowawcza. Newralgiczne w tym obszarze jest bowiem odpowiednie wychowanie dzieci w rodzinach poprzez wpajanie im właściwego systemu wartości, a w dalszej kolejności edukacja w szkołach i innych placówkach edukacyjno-wychowawczych. Warto postulować o dostosowanie w tym zakresie szkolnych programów nauczania i wprowadzenie do nich przedmiotów *stricte* dedykowanych problemowi narkomanii wśród dzieci i młodzieży.

Dr hab. Magdalena Zubańska
Katedra Kryminalistyki i Kryminologii
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: 0000-0003-3316-1188
e-mail: magdalena.zubanska@uwm.edu.pl

Technologiczne nadużycia, nowe potrzeby organów ścigania, nowe rozwiązania kryminalistyczne – czyli o wybranych implikacjach postępu technologicznego

„Przyszłości nie da się przewidzieć – trzeba ją stworzyć.
Albo będziesz obserwował bieg wydarzeń, albo go kształtował”.

J. RIDDERSTRÅLE, K. NORDSTRÖM

Wstęp

Technologia definiuje przyszłość społeczeństw – twierdził już kilkadziesiąt lat temu J. Ellul¹⁷³. Technologia, jako taka, nie ma wewnętrznej siły samorozwoju ani wewnętrznej mocy ingerencji w życie społeczne. Wyjściową podmiotowość w swoich relacjach z technologią wciąż posiada człowiek będący czynnikiem sprawczym jej rozwoju oraz upowszechniania. Ten sam człowiek korzysta następnie z możliwości, które stwarzają nowe technologie i ten porządek rzeczy nie zaskakuje. Należy jednak zauważyć, że kolejne pokolenia działają w duchu logiki technologicznego determinizmu¹⁷⁴. Przywołany pogląd J. Ellula pozostaje zatem aktualny. Biorąc następnie pod uwagę tak istotną kwestię, jak sposób

¹⁷³ J. Ellul, *The Technological System*, New York 1980, s. 195 i n.

¹⁷⁴ Z. Melosik, *Technologizacja życia i tożsamości w kulturze współczesnej*, „Studia Edukacyjne” 2016, nr 38, s. 45, 57.

korzystania z technologicznego dorobku – który bez wątpienia stanowi inspirację do szeroko rozumianego działania – osiągnięcia rozwoju naukowo-technicznego można traktować jako broń obosieczną. Istnieje *sui generis* zasada, zgodnie z którą każda nowa technologia z czasem bywa wykorzystywana niezgodnie z przeznaczeniem i nierzadko to działanie jest intencjonalne. W efekcie dochodzi do technologicznych nadużyć; ich ciężar gatunkowy jest zróżnicowany. Niekontrowersyjny będzie wniosek, że postęp technologiczny ma wymierny wpływ na rozwój przestępczości. W dobie globalizacji i technologicznego przyspieszenia z całą pewnością przestępca dysponuje coraz większymi możliwościami. Zmieniają się sposoby działania sprawców i generalnie zmienia się obraz przestępczości.

Postęp technologiczny stymuluje rozwój cywilizacji, ma przemożny wpływ na społeczeństwo i na gospodarkę, jak również na szeroko rozumianą sferę bezpieczeństwa, która dla człowieka ma znaczenie pierwszorzędne. Jak już wspomniano, w praktyce wszelkie zdobycze technologiczne posiadają unikatową moc zmieniania myślenia i działania, tożsamości i rzeczywistości¹⁷⁵. W pewnym sensie człowiek zostaje pozbawiony sprawczości. Instrumentalizacja działań zyskuje na znaczeniu. Zbyt wiele przywilejów człowiek decyduje się oddać maszynie i trudno ten proces zatrzymać – proces tzw. utechniczniania człowieka postępuje. Osiągnięcia czwartej rewolucji przemysłowej dają podstawę, by sądzić, że pogłębia się relacja człowieka z maszyną. Mając na uwadze wpływ postępu technologicznego na sferę bezpieczeństwa, w tym technologiczne nadużycia, trzeba się zgodzić, że spostrzeżenia odnośnie zmieniającej się roli człowieka są godne głębszej refleksji.

Za celowe uznano odnieść się do kwestii postępu technologicznego oraz jego implikacji, m.in. dla procesu karnego i kryminalistyki, nauki pomostowej w procesie karnym. Podniesiono problem przyspieszenia naukowo-technicznego, stymulującego rozwój cywilizacji, a jednocześnie będącego źródłem technologicznych nadużyć. Uwagę zwrócono na zmieniającą się relację człowiek–maszyna. Wizja badań prowadzących do wypracowania systemów zharmonizowanych z człowiekiem w naturalny, rzecz można, sposób kieruje uwagę na tę problematykę. Wyszczególniono technologiczne filary rewolucji przemysłowej, przy czym skoncentrowano się przede wszystkim na osiągnięciach Przemysłu 4.0 i założeniach piątej rewolucji przemysłowej. Z takiej perspektywy przedstawiono te osiągnięcia technologiczne czwartej rewolucji, które już spotkały się z zainteresowaniem kryminalistyki. Z kolei odniesiono się do relacji kryminalistyki z rozwojem

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 47.

naukowo-technicznym. Wskazano obszary rzeczonyj dyscypliny, w których wykorzystuje się rozwiązania Przemysłu 4.0, jak również nakreślono perspektywy możliwości zaadaptowania przez kryminalistykę nowych technologii.

Technologiczny postęp i nowe wyzwania dla procesu karnego

W dobie technologicznego progresu z pewnością zmieniają się możliwości organów ścigania, a jednocześnie kształtują się ich nowe potrzeby. Z nowymi wyzwaniami mierzy się, jeśli chodzi o sferę dowodową, proces karny. Niezmiennie wiele potrzeb prawa, szczególnie jeśli chodzi właśnie o proces karny, można zaspokoić, czerpiąc wiedzę z zasobów nauk przyrodniczych i technicznych. Taki pogląd głosił już ponad 100 lat temu Hans Gross, wybitna postać w kryminalistyce. Jego konstatacja jest ponadczasowa¹⁷⁶. Wspomniana dyscyplina wyrosła z potrzeb prawa i koncentruje się na przestępstwie *in concreto*. Warto przypomnieć, że jest to nauka prawna, stosowana, interdyscyplinarna i w pewnym sensie hybrydowa – jednoczy bowiem zagadnienia prawne i empiryczne¹⁷⁷, na co warto zwrócić uwagę, jak i na to, że współczesność stawia jej nowe wymagania w zakresie zapobiegania, wykrywania i zwalczania przestępczości. Kryminalistykę uznaje się za naukę pomostową w postępowaniu karnym. Węzłowa dla kryminalistyki, jak i dla procesu karnego jest zasada prawdy materialnej, tak akcentowana we wszystkich polskich ustawach proceduralnych (art. 2 § 2. k.p.k., art. 3 k.p.c., art. 7 k.p.a., art. 8 k.p.w.). Rzeczona zasada nakłada na organ procesowy prowadzący postępowanie obowiązek podjęcia decyzji o zarządzeniu ekspertyzy w każdej kwestii, do wyjaśnienia której niezbędne są wiadomości specjalne¹⁷⁸. Rozwój naukowo-techniczny sprawia, że poziom, od którego zaczynają się wiadomości specjalne, stale wzrasta. Z jednej strony obserwuje się wzrost przeciętnej inteligencji człowieka, będący efektem postępującego właśnie rozwoju nauki, techniki i kultury. Z drugiej zaś strony to przyspieszenie naukowo-techniczne i głęboka specjalizacja

¹⁷⁶ J. Kasprzak, B. Młodziejowski, W. Kasprzak, *Kryminalistyka. Zarys systemu*, Warszawa 2015, s. 29.

¹⁷⁷ J. Kasprzak, *Problem tożsamości współczesnej kryminalistyki*, [w:] V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, M. Zubańska (red.), *Współczesna kryminalistyka – wyzwania i zagrożenia*, Szczytno 2015, s. 7 i n.

¹⁷⁸ Z. Kegel, A. Kegel, *Przepisy o biegłych sądowych, tłumaczach i specjalistach*, Kraków 2004, s. 15.

w nauce powodują, że stale powiększa się zasób wiedzy fachowej. To sprawia, że decydenci procesowi muszą coraz intensywniej korzystać z pomocy biegłych¹⁷⁹. Kryminalistyczne badania identyfikacyjne wykonywane w ramach ekspertyzy biegłego z zastosowaniem nowych metod badawczych (zwłaszcza w niektórych dyscyplinach) i specjalistycznego instrumentarium wywierają duży wpływ na kształt postępowania. Od lat zresztą proces sądowy w swojej warstwie dowodowej w znacznej mierze znajduje oparcie w dowodach naukowych (*scientific evidences*)¹⁸⁰. Stanowią one niezastąpione źródło informacji dowodowej¹⁸¹. Jeśli wziąć pod uwagę perspektywę technologicznych nadużyć (które są „naturalną” pochodną postępu), to zasadne wydaje się założenie, że umocni się znaczenie dowodu naukowego w procesie karnym. Niewątpliwie znaczenie pierwszorzędne ma kwestia doskonalenia metod dochodzenia przestępstw.

Filary technologiczne rewolucji przemysłowych

Począwszy od pierwszej rewolucji przemysłowej, każda ma charakterystyczne dla niej technologiczne filary i warto ogólnie wspomnieć o węzłowych technologiach. I tak jeśli chodzi o pierwszą rewolucję przemysłową, zwaną Przemysłem 1.0, to jej osiągnięcia w postaci umaszynowania fabryk niewątpliwie były doniosłe. Pod koniec XVIII w. pojawiły się maszyny parowe. Elektryczność, która gruntownie zmieniła globalną gospodarkę, to wizytówka technologiczna drugiej rewolucji przemysłowej. Z kolei technologiczne osiągnięcia trzeciej rewolucji przemysłowej, na którą czekano prawie 100 lat, to informatyzacja i automatyzacja. Wydajność sprzętu komputerowego stopniowo się zwiększała, stawał się on ponadto coraz łatwiej dostępny. Właśnie możliwości tych rozwiązań stanowiły, obrazowo rzecz ujmując, istotny przyczynek do technologicznych nadużyć (ich skutki są odczuwalne do dziś) i w efekcie zapowiedź zmian, jeśli chodzi o rozwój przestępczości. Przez kolejne lata skala problemu tylko wzrastała. Po niespełna 50 latach odnotowano kolejną, czwartą rewolucję przemysłową. Rozmach i zamierzenia Przemysłu 4.0. muszą zwracać uwagę. Nastąpiło bowiem przesunięcie procesów decyzyjnych ze świata realnego do wirtualnego; chodzi m.in. o decyzje

¹⁷⁹ T. Tomaszewski, *Dowód z opinii biegłego w procesie karnym*, Kraków 1998, s. 9–10.

¹⁸⁰ Zob. J. Wójcikiewicz, *Temida nad mikroskopem. Judykatura wobec dowodu naukowego 1993–2008*, Toruń 2009, s. 17 i n.

¹⁸¹ R.W.A. Jackson, J.M. Jackson, *Forensic Science*, Ashford Color Press Ltd., Harlow-Essex 2004, s. 8.

podejmowane poza świadomością człowieka, w systemach komputerowych czy zintegrowanych platformach danych. Charakterystyczny dla Przemysłu 4.0 jest rozwój komunikacji pomiędzy człowiekiem i urządzeniem oraz pomiędzy samymi maszynami, a także wyszukiwanie coraz bardziej zaawansowanych technologii wytwarzania dóbr z udziałem maszyn oraz Internetu rzeczy (IoT). Postępuje proces zacierania się granicy między światem fizycznym i cyfrowym. Można spotkać się z poglądem, że znajdujemy się w samym środku cyberrewolucji¹⁸². Czwarta rewolucja przemysłowa jest procesem, który jeszcze trwa i na podsumowania (chodzi o dokładną analizę osiągnięć) jest za wcześnie, co warto podkreślić. Jej priorytetowe technologie można jednak już wyodrębnić. Oprócz wspomnianego Internetu rzeczy (IoT), technologicznymi wizytówkami tej rewolucji są także sztuczna inteligencja (SI), *big data*, rzeczywistość rozszerzona (AR), drukowanie przestrzenne (3D), biotechnologia, nanotechnologia¹⁸³. Warto też nadmienić, że w XXI wieku sztuczna inteligencja jest tym, czym w XX wieku była elektryczność. Rozwijane w dobie dogłębnej cyfryzacji technologie zmierzają do połączenia świata fizycznego, cyfrowego i biologicznego. W założeniu celem fuzji świata fizycznego z wirtualnym jest usprawnienie tego pierwszego. Technologia wchodzi w koegzystencję z człowiekiem i nie może być co do tego wątpliwości; zacieśniają się relacje człowiek–maszyna. Aspiracje wydają się być jednak większe, mianowicie – idea sprowadza się do integracji człowieka z maszyną. Wprawdzie antropomorfizacja jest perspektywą odległą, ale wydaje się nieunikniona. Nie można wątpić, że przyszłość niesie zjawiska, których niebezpieczeństwa nie poddaje się jeszcze ocenie. Jest jednak pole do dyskusji. Tempo implementacji rozwiązań technologicznych czwartej rewolucji zasługuje z pewnością na uwagę. Jest ono imponujące, pomimo tego że jest to proces kosztochłonny.

O piątej rewolucji przemysłowej mówi się już coraz głośniejszymi głosami, coraz więcej też wiadomo o jej założeniach. Zainteresowanie powinna zwracać bez wątpienia kwestia roli człowieka w tej nadchodzącej rewolucji. Ogólnie można stwierdzić, że Przemysł 4.0 to połączenie automatyzacji i cyfryzacji, natomiast Przemysł 5.0 ma być ukierunkowany współpracą ludzi i maszyn¹⁸⁴. Siłą napędową

¹⁸² <https://knowhow.distrelec.com/pl/produkcja/czy-twoja-firma-jest-gotowa-na-przemysl-5-0> (dostęp: 5.09.2022 r.).

¹⁸³ Zob. M. Zubańska, *Kryminalistyka w dobie przyspieszenia naukowo-technicznego i technologicznych nadużyć – przytłaczająca wizja zmian czy inspiracja do rozwoju?*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 52, s. 255 i n.

¹⁸⁴ <https://knowhow.distrelec.com/pl/produkcja/czy-twoja-firma-jest-gotowa-na-przemysl-5-0> (dostęp: 5.09.2022 r.).

nowej rewolucji przemysłowej mają być technologie kognitywne. Można spotkać się nawet z określeniem: Przemysł 5.0, czyli technologie kognitywne co-botów¹⁸⁵. Pojawia się koncepcja robotów współpracujących. Zaprezentowała ją już kilka lat temu jedna z pionierskich firm na rynku takich technologii. Koncepcja sprowadza się do idei powrotu ludzkiego wymiaru do przemysłu. Chodzi mianowicie o zwiększenie stopnia współpracy pomiędzy ludźmi a inteligentnymi systemami. Integracja dwóch światów ma zapewnić połączenie ich najlepszych cech, tj. szybkości i dokładności gwarantowanej przez automatyzację z umiejętnościami poznawczymi i krytycznym myśleniem ludzi¹⁸⁶. Dostrzegalny jest tu istotny problem, mianowicie odwzorowanie ludzkiej mentalności (z całą skomplikowaną jej naturą) stanowi nadal wyzwanie, tak można wnioskować. Co więcej, uwagę zwraca kwestia powrotu do znaczenia roli człowieka. Przemysł 4.0 w centrum zainteresowania ma bowiem technologie, a ten kolejny ma być skupiony na osobie. W koncepcji Przemysłu 5.0 czynnik ludzki odzyskuje należne mu miejsce w centrum procesu produkcyjnego. Zgodnie z tym podejściem to technologia powinna służyć człowiekowi, a nie odwrotnie i w związku z tym należy dążyć do zapewnienia pełnej współpracy ludzi z maszynami. Innymi słowy, podczas gdy Przemysł 4.0 opiera się w głównej mierze na komunikacji maszyn z systemami informatycznymi, Przemysł 5.0 poszukuje rozwiązań umożliwiających harmonijne i synergiczne połączenie pracy ludzi i urządzeń. Model wzrostu i rozwoju w Przemysle 5.0 opiera się na trzech zasadniczych filarach: ekologia, człowiek, odporność na kryzys. Wyróżniono sześć podstawowych kategorii rozwiązań technologicznych istotnych z punktu widzenia Przemysłu 5.0. Są to mianowicie:

- 1) współdziałanie ludzi z maszynami,
- 2) bioinspirowane urządzenia oraz inteligentne materiały,
- 3) cyfrowe bliźniaki i symulacja,
- 4) transmisja, przechowywanie i analiza,
- 5) sztuczna inteligencja (SI),
- 6) efektywność energetyczna, odnawialne źródła energii, magazynowanie energii i niezależność od zewnętrznych dostaw¹⁸⁷.

¹⁸⁵ <https://www.logo24.pl/Logo24/7,154809,24061333,przemysl-4-i-5-0-czym-jest-czwarta-i-piata-rewolucja-przemyslowa.html?disableRedirects=true> (dostęp: 5.09.2022 r.).

¹⁸⁶ <https://automatykab2b.pl/gospodarka/49085-industry-5.0-na-kolejna-rewolucje-jest-raczej-zbyt-wczesnie> (dostęp: 5.09.2022 r.).

¹⁸⁷ <https://www.mecalux.pl/blog/przemysl-5-0>, (dostęp: 10.10.2022 r.).

Należy następnie rozwiązać wszelkie wątpliwości odnośnie problemu technologicznych nadużyć. Z pewnością takie zaistnieją, jednak jest zbyt wcześnie, by temat ten rozwijać.

Problem technologicznych nadużyć

Technologii można przypisać *sui generis* podstępność i są podstawy, by tak sądzić. Filary technologiczne rewolucji przemysłowych, począwszy od Przemysłu 1.0, można analizować m.in. właśnie przez pryzmat korzystania z technologicznych rozwiązań niezgodnie z przeznaczeniem. Skala nadużyć w dobie transformacji cyfrowej będzie wzrastać. Niezaprzeczalnie bowiem technologia zmienia myślenie i wpływa na działanie człowieka, i jest niewątpliwie źródłem inspiracji, także negatywnych. Warto zilustrować tę konstatację przykładem. Mianowicie rozwój naukowo-techniczny ostatnich kilkudziesięciu lat sprawił, że do głosu doszły technologie informatyczne. Powiększył się „obszar” funkcjonowania człowieka. Jednym z wytworów rewolucji informacyjnej jest cyberprzestrzeń mająca globalny wymiar, zdecentralizowany i niematerialny charakter. W założeniu miała ona stanowić dodatkową przestrzeń społeczną¹⁸⁸ i faktycznie tak się stało. Z czasem jednakże tę nową przestrzeń człowiek zaczął wykorzystywać niezgodnie z przeznaczeniem. W rezultacie zidentyfikowano nowe przestępstwo. Chodzi mianowicie o cyberprzestępczość. W katalogu śladów kryminalistycznych pojawił się w efekcie nowy rodzaj śladu, będący efektem działania sprawcy w cyberprzestrzeni – ślad cyfrowy. Wprawdzie cyberprzestrzeń stwarza złudne poczucie anonimowości, jednakże każda aktywność w Internecie pozostawia ślady w postaci cyfrowej¹⁸⁹. Warto jeszcze wspomnieć, że charakterystyczny dla ostatnich dekad minionego stulecia gwałtowny rozwój Internetu stanowił i nadal stanowi wyzwanie, m.in. dla systemów prawnych poszczególnych państw¹⁹⁰, jest bowiem narzędziem służącym do dokonywania wszelkiego rodzaju czynów zabronionych.

¹⁸⁸ Pojęcie „cyberprzestrzeń” pojawiło się po raz pierwszy ponad 25 lat temu w opowiadaniu W. Gibsona pt. *Burning Chrome*. M. Nowak, *Cybernetyczne przestępstwa – definicje i przepisy prawne*, „Cyberkłopoty i pułapki sieci” 2010, nr 4(113); P. Olber, *Kryminalistyka – status quo i perspektywy w dobie rozwoju nauki o danych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2022, nr 57, s. 391 i n.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 391.

¹⁹⁰ M. Zubańska, *Nowe technologie w kryminalistyce. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, Olsztyn 2019, s. 57 i n.

Problem relacji człowiek–technologia

Analizując osiągnięcia postępu technologicznego, warto zwrócić także uwagę na aspekt relacji człowiek–technologia i za relewantną uznać kwestię wypracowania reguł funkcjonowania tych dwóch obszarów. Wiadomo, że postęp wiąże się z ryzykiem, jednak musi ono zyskać akceptację, gdyż bez ryzyka nie ma rozwoju w żadnej dziedzinie. Istotne jest natomiast znalezienie odpowiedzi na pytanie – kogo, kiedy i w jakiej mierze ryzyko to ma obciążać? Od razu trzeba zaznaczyć, że te pytania nie są nowe. Pojawiły się już w latach 60. XX w., kiedy to zaczęto dostrzegać swoistą relację człowieka z maszyną. Uwagę zwracano na pojawianie się nowych, dotychczas nieznanymi, niepożądanych zjawisk ubocznych związanych z postępowaniem technicznym. I tak T. Cyprian odwoływał się do sytuacji, w których niebezpieczeństwo dla życia i zdrowia człowieka wynikało nie z karalnego działania jednostki, lecz z ubocznych zjawisk postępu technicznego. Generalnie jego uwaga skupiała się na relacji prawa z techniką. Właśnie T. Cyprian zadawał pytanie: „czy my prawnicy, jesteście należycie przygotowani do przyjęcia nowych, skomplikowanych zagadnień współczesnej cywilizacji, które dziś rysują się nam jeszcze mgliście i nieostro, ale które może już jutro będziemy musieli rozstrzygać”¹⁹¹. Ponad 60 lat temu uświadamiał przedstawicielom tradycyjnej doktryny prawa, jak ciasno są zamknięci w kręgu tradycyjnych pojęć oraz tradycyjnej problematyki i jak szybko te pojęcia oraz ta problematyka stają się nieadekwatne do burzliwej, zmiennej rzeczywistości drugiej połowy XX w.¹⁹². Najogólniej rzecz ujmując, od czasów trzeciej rewolucji przemysłowej prawnicy zauważali, że nowe – nasycone treścią techniczną – warunki życia codziennego stwarzają konieczność rewizji wielu podstawowych pojęć w dziedzinie teorii prawa karnego¹⁹³. Istotność tych problemów musi przykuwać uwagę i współcześnie. Technologiczny progres, którego doświadczamy, znacznie

¹⁹¹ T. Cyprian, *Prawo karne a postęp techniczny*, „Prawo i Życie” 1960, nr 3, s. 70.

¹⁹² Wprowadzenie automatyzacji na skalę ogólnoprzemysłową, zastosowanie przy kierowaniu automatami mózgowi elektronowych wyzwala maszynę spod bezpośredniej władzy człowieka. Jak według norm współczesnego prawa karnego ocenić w tych warunkach odpowiedzialność za zawalenie się mostu, którego konstrukcję obliczył mózg elektronowy, lub za śmierć człowieka, którego zabił robot obdarzony ogromną samodzielnością działania?, T. Cyprian, *Prawo karne...*, *op. cit.*, s. 69.

¹⁹³ T. Cyprian, *Postęp techniczny a prawo karne*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/19816/1/003%20TADEUSZ%20CYPRIAN%20RPEiS%2029%281%29%2C%201967.pdf> (dostęp: 1.03.2021 r.).

zmienia relację człowiek–maszyna, co już podkreślano. Przywołane pytanie T. Cypriana nie traci na aktualności; pozostaje odnieść je do realiów XXI w. Trzeba jednak założyć, że odpowiedź nastroży trudności. Technologia zmienia się bardzo szybko i trudno w porę uchwycić, w jaki sposób jej rozwiązania wpływają na prawo karne. Prawo jako takie kreuje wprawdzie człowiek i z zasady to on w całej rozciągłości powinien je stosować. Tymczasem takie osiągnięcia, jak sztuczna inteligencja, komputeryzacja i robotyzacja, już mają ogromny wpływ na organizację i świadczenie usług prawnych. Zakłada się ponadto, że badania prowadzone w nowych obszarach, m.in. w obszarze biotechnologii i kognitywistyki, mogą przynieść kolejne rezultaty, które zmienią sposób myślenia o etyce prawniczej¹⁹⁴. Dlatego w dyskusjach na temat osiągnięć sztucznej inteligencji, jednej z technologicznych wizytówek Przemysłu 4.0, nurtować powinno pytanie, czy prawniczą analizę zjawisk, związanych np. z postępowaniem dowodowym, przejmie kiedyś maszyna¹⁹⁵. Warto zwrócić uwagę, że na świecie trwa technologiczny wyścig o to, kto pójdzie dalej w rozwoju wspomnianej technologii, a równolegle trwa wyścig regulacyjny w rozwoju samej sztucznej inteligencji. Za istotne uznano określenie właśnie ram prawnych tej technologii. Progresywne, jeśli chodzi o rozwój sztucznej inteligencji, są kraje Unii Europejskiej. Parlament Europejski powołał specjalną komisję, której zadaniem było zbadanie wpływu sztucznej inteligencji i wezwał do przyjęcia ukierunkowanych na człowieka i przyszłościowych przepisów¹⁹⁶. W przypadku sztucznej inteligencji, jak i każdej innej technologii konieczna jest równowaga, tj. należy wykorzystywać jej potencjał, a jednocześnie kluczowe znaczenie ma świadomość zagrożeń, jakie dana technologia stwarza¹⁹⁷.

Trzeba się zgodzić z poglądem, że nauka i technika są jednym, złożonym przedsięwzięciem ludzkości, które człowiek wykorzystuje niezgodnie z przeznaczeniem, na co zwracano już uwagę. Postęp naukowo-techniczny stymuluje proces utechnicznienia człowieka i jego działalności¹⁹⁸. Odnosząc się do

¹⁹⁴ R. Sarkowicz, *Etyka prawnicza w obliczu wyzwań*, [w:] J. Hołówka, B. Dziobkowski (red.), *Filozofia prawa. Normy i fakty*, Warszawa 2020, s. 610.

¹⁹⁵ Zob. J. Kasperkiewicz, *Sztuczna inteligencja w służbie wymiaru sprawiedliwości. Problematyka prawna*, [w:] J. Kosiński (red.), *Przestępczość teleinformatyczna*, Szczytno 2017, s. 343–353.

¹⁹⁶ <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20200918STO87404/sztuczna-inteligencja-szanse-i-zagrozenia> (dostęp: 1.09.2022 r.).

¹⁹⁷ A. Przeglasińska, P. Oksanowicz, *Sztuczna inteligencja. Nieludzka, arcyłudzka*, Kraków 2020, s. 178–179.

¹⁹⁸ G. Böhme, *Cywilizacja naukowo-techniczna*, „Filozofia i Nauka. Studia Filozoficzne i Interdyscyplinarne” 2014, t. 2, s. 403.

sfery bezpieczeństwa, na nowe rozwiązania należy spoglądać nie tylko przez pryzmat nowych możliwości, ale także możliwych nadużyć. Dokładniej, obserwowane zmiany technologiczne przyczyniają się m.in. do powstawania nowych rodzajów zagrożeń i kształtują w pewnym sensie obraz przestępczości; m.in. pojawiają się nowe formy przestępstw. Nie będzie przesadą postrzeganie przestępcy w kategoriach osoby o wysokim poziomie intelektualnym oraz zorientowanej co do zasad i metod pracy organów ścigania. Dlatego właśnie organy te muszą stale szukać nowych rozwiązań taktycznych i technicznych, by podnosić poziom i efektywność swojej pracy¹⁹⁹. Stale aktualna jest potrzeba doskonalenia metod identyfikacji osób i rzeczy, a to wpisuje się w zadania kryminalistyki – nauki podatnej na wpływy kultury naukowo-technicznej. Technologia jest szczególnie mocno osadzona w technice kryminalistycznej. Właśnie ten dział pozostaje w ścisłej kooperacji z naukami przyrodniczymi i technicznymi. Bez arsenału narzędzi, technik i metod badawczych, którymi dysponuje kryminalistyka, niemożliwe byłoby efektywne prowadzenie czynności zarówno wykrywczych, jak i dowodowych. W dobie technologicznego progresu, przyrostu specjalistycznej wiedzy oraz instrumentalizacji działań rola tej dyscypliny w postępowaniu karnym będzie większa. Złożone procesy związane z ujawnianiem przestępstw i wykrywaniem ich sprawców warunkuje wiele czynników, jednak wpływ działań kryminalistycznych na kształtowanie efektywności postępowania jest wymierny. Współczesne uwarunkowania walki z przestępczością wymagają bowiem, by sięgać do zasobów wiedzy z różnych dziedzin nauki i techniki. Dokładniej, kryminalistykom praktyka (konkretne przypadki) wskazuje nowe problemy i tym samym zmusza do podejmowania inicjatyw w poszukiwaniu bardziej wydolnych lub zupełnie nowych metod czy też narzędzi śledczych²⁰⁰. Ta konstatacja nawiązuje do stanowiska wybitnego kryminalisty Edmonda Locarda, który twierdził, że: „w badaniu techniki przestępstwa kryminalistyka łączy różne nauki”²⁰¹. Generalnie cele kryminalistyki i jej zadania w dochodzeniu przestępstw pozostają niezmiennie, zmieniają się sposoby ich realizacji. Dzięki wykorzystaniu potencjału nowych technologii stają się one coraz bardziej skuteczne. Potencjał technologicznych osiągnięć

¹⁹⁹ T. Hanausek, *Kryminalistyka w Polsce przed przełomem wieków*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2001, t. IV, s. 10 i n.

²⁰⁰ Szerzej na ten temat zob. M. Zubańska, *Kryminalistyka w dobie przyspieszenia...*, *op. cit.*

²⁰¹ Zob. J. Wójcikiewicz, *Scientia auxilium iustitiae (Edmonda Locarda L'enquete criminelle et les methodes scientifique 85 lat później)*, [w:] R. Jaworski, M. Szostak (red.), *Nauka wobec prawdy sądowej*, Wrocław 2005, s. 621–626.

pozostaje w szczególnym zainteresowaniu techniki kryminalistycznej – działu kryminalistyki charakteryzującego się tym, że zintegrowany dorobek wielu dyscyplin nauki i techniki adaptuje na własne potrzeby, które, co już akcentowano, determinują potrzeby procesu karnego. Nowe osiągnięcia technologiczne wykorzystywane są w celu opracowywania nowych bądź doskonalenia stosowanych już technik, metod badawczych czy narzędzi śledczych. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na kluczowy etap tego rozwoju, mianowicie uzyskane efekty (chodzi o nowe metody, techniki i narzędzia śledcze) muszą być umiejętnie zintegrowane z warstwą prawną, a ponadto uwzględniać powinny aspekty etyczne. Ważnym elementem stanowienia i przestrzegania prawa jest bowiem etyka²⁰². Są to zagadnienia, których omawianie wykracza jednak poza zakres niniejszych rozważań. Niewątpliwie kolejne rewolucje przemysłowe są kamieniami milowymi w rozwoju kryminalistyki. Konsekwentnie zatem – technologiczne przyspieszenie w dobie trwającej czwartej rewolucji przemysłowej i u progu Przemysłu 5.0 stanowi dla tej dyscypliny duże wyzwanie. Uprawnione jest założenie, że wspomniany potencjał znajdzie odzwierciedlenie w rozwiązaniach techniki kryminalistycznej.

Rozwój rozwiązań kryminalistycznych jako następstwo technologicznego progresu

Postęp w poszczególnych dyscyplinach kryminalistyki jest zróżnicowany, jednakże w obszarze każdej z nich podejmowane są inicjatywy mające na celu opracowanie nowych bądź doskonalenie wykorzystywanych już metod badawczych; modernizuje się także zaplecze aparaturowe. W zasadzie w każdej ekspertyzie wsparciem dla biegłych w procesie identyfikacji są narzędzia w postaci baz danych, aplikacji bądź technik badawczych²⁰³. Dynamiczny rozwój technologii informatycznych pozwala na doskonalenie funkcjonalności kryminalistycznych baz danych, zbiorów i rejestrów. Coraz skuteczniejsze są metody badań identyfikacyjnych, a także etap badań polegający na interpretacji i opracowywaniu wyników. Na uwagę zasługują ponadto opracowywane narzędzia śledcze. Informacje uzyskiwane dzięki ich zastosowaniu mają dużą wartość poznawczą, co z punktu widzenia czynności wykrywczych jest bardzo istotne. Ogólnie można stwierdzić,

²⁰² Szerzej na ten temat zob. M. Zubańska, *Nowe technologie w kryminalistyce...*, *op. cit.*

²⁰³ *Ibidem*, s. 81–148.

że kryminalistyka sięgnęła także do potencjału technologicznych osiągnięć Przemysłu 4.0. Chodzi mianowicie o biotechnologię, nanotechnologię czy możliwości sztucznej inteligencji. Szczególne dokonania przypisać można genetyce sądowej – dynamicznie rozwijającej się dyscyplinie, która w obszarze identyfikacji osobniczej odgrywa pierwszorzędną rolę w procesie karnym. Dowód z badań DNA jest uznawany za dowód o wysokiej wiarygodności. Wynika to z faktu, że analiza DNA jest osadzona na solidnych fundamentach naukowych, a stosowana technologia analizy DNA oraz instrumentarium badawcze zapewniają dużą precyzję i obiektywizm badania. Metody stosowane w identyfikacji genetycznej człowieka już osiągnęły niezwykle wysoką skuteczność, jednakże postęp w badaniach nad ludzkim genomem sprawia, że możliwości kryminalistycznych badań genetycznych wciąż rosną. Jednym z bardziej interesujących kierunków rozwoju tej dyscypliny bez wątplenia jest kryminalistyczne fenotypowanie DNA²⁰⁴. Zaawansowane są ponadto badania nad epigenomem oraz badania, których celem jest opracowanie narzędzi umożliwiających wykorzystanie analizy mikrobiomu środowiskowego w celach kryminalistycznych²⁰⁵. Rozwój tych badań jest związany właśnie z nowymi technologiami (m.in. biotechnologią), które dostarczają zupełnie nowych danych i często dużych ich zbiorów (*big data*). Genetyczne badania identyfikacyjne mają ogromną przyszłość – twierdzi W. Branicki. Za szczególnie interesujące uważa badania interdyscyplinarne, łączące wiedzę z zakresu genomiki z szybko rozwijającymi się metodami uczenia maszynowego i sztucznej inteligencji²⁰⁶. *In praxi* w obszarze kryminalistycznej identyfikacji osobniczej odnotowuje się spektakularny postęp.

Warto wspomnieć, że sztuczna inteligencja to technologia, która już od kilku lat niemal niezauważenie przenika do systemów informatycznych. W kryminalistyce ta technologia może okazać się przełomowa. Chodzi mianowicie o funkcjonalność SI, polegającą na zdolności do przetwarzania ogromnych ilości danych,

²⁰⁴ Projekt badawczo-rozwojowy pt. *Genetyczny portret sprawcy oraz ofiary przestępstwa – opracowanie systemu do określania wyglądu człowieka i pochodzenia biogeograficznego poprzez analizę DNA z wykorzystaniem sekwencjonowania następnej generacji (NGS)* był realizowany przez Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji w ramach konkursu nr 7/2015 na wykonanie projektów w zakresie badań naukowych lub prac rozwojowych na rzecz obronności i bezpieczeństwa państwa, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Badań i Rozwoju.

²⁰⁵ https://mcb.uj.edu.pl/głowna/aktualnosci/-/journal_content/56_INSTANCE_vciM-mSW1J8Fa/26904801/151410011 (dostęp: 1.09.2022 r.).

²⁰⁶ Zob. *Porozmawiajmy o... Możliwościach badawczych i kierunkach rozwoju badań genetycznych na użytek kryminalistyki. Wywiad z prof. dr. hab. Wojciechem Branickim*, „Horyzonty Kryminalistyki” 2019, nr 1, s. 16–18.

a następnie identyfikowania korelacji istniejących pomiędzy tymi danymi. Innymi słowy, zdolność do przetwarzania ogromnych zbiorów danych w krótkim czasie z punktu widzenia kryminalistyki to kwestia relewantna. Aktualnie trwają właśnie badania dotyczące możliwości wykorzystania algorytmów sztucznej inteligencji w przetwarzaniu archiwalnych zdjęć ze zdarzeń kryminalnych w celu identyfikacji, klasyfikacji oraz zautomatyzowanej archiwizacji obrażeń ofiar. Poprzez analizę sieci obrazów cyfrowych weryfikowane będzie wykorzystanie algorytmów przetwarzania obrazów i sztucznej inteligencji oraz modelowania 3D dla potrzeb identyfikacji zewnętrznych obrażeń ciała, klasyfikacji tych zmian oraz lokalizacji i określenia obszaru anatomicznego badanej osoby²⁰⁷. Realne jest założenie, że sztuczna inteligencja w zapobieganiu przestępczości będzie wykorzystywana coraz częściej.

Z kolei na potencjał nanotechnologii zwrócono uwagę w daktyloskopii, uważanej za jedną z najstarszych dyscyplin sądowych. Generalnie zainteresowania badawcze daktyloskopii koncentrują się m.in. na doskonaleniu metod wizualizacji śladów. Czytelność śladu warunkuje bowiem możliwość przeprowadzenia badań identyfikacyjnych. Innymi słowy, nieczytelne ślady linii papilarnych stanowią w procesie identyfikacji daktyloskopijnej większe ograniczenie niż mała liczba minucji. W wykorzystaniu nanocząsteczek dostrzeżono właśnie możliwość znaczącego wzrostu czułości metod wizualizacji tych śladów. Innowacyjne zastosowanie nanocząstek pozyskiwanych z wykorzystaniem technologii wysokich ciśnień ma zagwarantować bardzo dobrą jakość ujawnianych śladów. Implementacja nowej generacji rozwiązania może zastąpić dotychczas stosowane w praktyce kryminalistycznej proszki daktyloskopijne ze względu na większe możliwości ujawnienia śladów linii papilarnych²⁰⁸.

Bez wątplenia uwaga jest skierowana, w pewnym sensie intuicyjnie, na kryminalistyczne badania informatyczne. Dynamiczny rozwój infrastruktury teleinformatycznej, postęp dokonujący się w obszarze elektroniki użytkowej dyktuje kierunek i tempo rozwoju tej dyscypliny. Szybki przyrost informacji przechowywanych i przetwarzanych na cyfrowych nośnikach danych, a także różnorodne formy ograniczania dostępu do tychże nośników i ich zasobów (szyfrowanie, niszczenie, *cloud computing*) stanowią w chwili obecnej dwa podstawowe

²⁰⁷ <https://www.biuletyn.pw.edu.pl/layout/set/print/Projekty-i-osiagniecia/Sztuczna-inteligencja-moze-pomoc-w-kryminalistyce> (dostęp: 1.09.2022 r.).

²⁰⁸ E. Rogoża, K. Drzewiecka, P. Knut, *Nanodak – Ujawnianie śladów linii papilarnych nanocząsteczkami wytwarzanymi przy użyciu technologii wysokich ciśnień*, „Horyzonty Kryminalistyki” 2020, nr 4, s. 29 i n.

wyzwania dla informatyki śledczej. Realizowane przedsięwzięcia badawcze mają na celu opracowanie nowych technik oraz narzędzi pozwalających na zwiększenie efektywności badań z zakresu informatyki śledczej²⁰⁹.

Z kolei wspomnieć należy o rozwoju technologii kwantowych i związanych z tą technologią koncepcji takich rozwiązań, jak komputer kwantowy czy kryptografia kwantowa i kryptografia postkwantowa²¹⁰. Z punktu widzenia dbałości o bezpieczeństwo informacji, najogólniej rzecz ujmując, wspomniane technologie będą stanowić krok milowy dla tego obszaru. Jeśli chodzi o komputer kwantowy, to jego implementacja jest odległą perspektywą (jeśli chodzi o skalę), chociaż prace nad rozwojem rzeczonoego rozwiązania są w zaawansowanym stadium. Istnieją też komercyjne jego postaci, chodzi o komputer z serii D-Wave Two, który pojawił się kilkanaście lat temu. Wykorzystano je m.in. do usprawniania sztucznej inteligencji i uczenia maszynowego. Generalnie materia jest dość skomplikowana, dlatego wystarczy kilka syntetycznych informacji. Do opisanias zasady działania tego komputera wykorzystuje się mechanikę kwantową. Dane reprezentowane są przez stan kwantowy układu stanowiącego kwantowy mikroprocesor. Bramki logiczne operują na bitach kwantowych nazywanych kubitami (odpowiednik bitów w komputerach konwencjonalnych)²¹¹. Niewątpliwie wdrożenie wspomnianej technologii do kryminalistyki to perspektywa realna, jednakże bardzo odległa. Należy intuicyjnie przyjąć, że obszar implementacji sprowadzałby się m.in. do baz danych i zbiorów.

Ogólnie można stwierdzić, że wykorzystanie przez kryminalistykę nowych rozwiązań nie jest limitowane, jednakże należy wykluczyć technologiczną dowolność. Poza tym opracowywanie nowych kryminalistycznych rozwiązań nie może być celem samym w sobie. Ramy zastosowania technicznych osiągnięć tej nauki wyznacza procedura karna, dlatego swoimi rozwiązaniami kryminalistyka nie może wykraczać poza ramy wytyczone przepisami prawa – o czym już wspomniano. Jest to szczególnie istotne wskazanie w odniesieniu do nowych metod badawczych. Implementacja narzędzi śledczych i ich wykorzystanie w praktyce nie jest tak obwarowane wymogami. Jednakże co do zasady, postęp wiąże się z ciężarem powinności. Nowe kryminalistyczne rozwiązania muszą spełniać wymogi techniczne, zdefiniować należy ponadto ramy prawne i etyczne

²⁰⁹ Badania Informatyczne – Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji (policja.pl) (dostęp: 8.10.2022 r.).

²¹⁰ Kryptografia kwantowa – Future of Wireless Systems (pwr.edu.pl) (dostęp: 8.10.2022 r.).

²¹¹ <https://www.pcworld.pl/news/Czym-jest-komputer-quantowy,408047.html> (dostęp: 17.09.2022 r.).

ich zastosowania²¹². Kryminalistyczne badania identyfikacyjne, w których coraz intensywniej wykorzystuje się nowe techniki i metody badawcze oraz specjalistyczne instrumentarium, oddziałują na praktykę sądową i prokuratorską. Bywa, że implikują zmiany w regulacjach karnoprosesowych²¹³, co w pełni uzasadnia konieczność spełnienia wskazanych wymogów. Należy zwrócić uwagę, że dla jurydyczno-dogmatycznej nauki procesu karnego zrozumienie empirycznie zorientowanej kryminalistyki nigdy nie było zadaniem prostym, a w dobie technologicznego progresu ten stopień trudności jeszcze wzrasta. Faktem jest, że współczesne prawo choć stanowi konstrukcję teoretyczną, to stoi przed koniecznością regulowania coraz bardziej abstrakcyjnych obszarów życia²¹⁴. Jest to efekt m.in. rozwoju nauk przyrodniczych i technicznych.

Zakończenie

Kolejne rewolucje przemysłowe zawsze cechował szeroki wachlarz oddziaływań sięgających wielu obszarów. Implikowały one zmiany, które w efekcie dotyczyły całych społeczeństw, dlatego określano je właśnie mianem – rewolucja. Niewątpliwie efekty naukowo-technicznego postępu stymulują rozwój cywilizacji, ale stanowią także źródło zagrożeń. Technologiczne przyspieszenie kształtuje nowe środowisko życia człowieka i wywiera istotny wpływ na podejmowane przez niego działania. Wśród nich są działania przestępcze. Sformułowany kilkadziesiąt lat temu pogląd, że postęp stymulująco wpływa na „intelektualny” rozwój środowisk przestępczych i sprzyja powstawaniu nowych form przestępczości²¹⁵ nie traci na aktualności. Odkrywanie nowych umiejętności przekształcania świata, wytwarzania narzędzi i posługiwania się nimi oraz wiedza temu towarzysząca nie pozostają bez wpływu na rozwój treści prawa i nauk prawnych, m.in. z powodu społecznej wagi problemu²¹⁶. Rozwój nowych technologii wiąże się zatem z ciężarem powinności. Przedmiotem uwagi powinna być oczywiście jakość

²¹² M. Zubańska, *Nowe technologie w kryminalistyce...*, op. cit., s. 219.

²¹³ Zob. R. Kmiecik, *O prawdzie i prawdziwości ustaleń faktycznych (z rozważań o roli kryminalistyki w przyszłym procesie karnym)*, [w:] B. Sygit (red.), *Złota księga jubileuszowa prof. zw. dr honoris causa Brunona Hołysta: ...ale prawdy szukaj w czynie*, Łódź 2015, s. 303.

²¹⁴ M. Zubańska, *Nowe technologie w kryminalistyce...*, op. cit., s. 154.

²¹⁵ J. Świeczyński, *Współczesna technika a przestępczość kryminalna*, „Problemy Kryminalistyki” 1983, nr 159, s. 36.

²¹⁶ M. Zubik, *Nowe technologie jako wyzwanie i zagrożenie dla prawa, statusu jednostek i państwa*, [w:] P. Girdwoyń (red.), *Prawo wobec nowoczesnych technologii*, Warszawa 2008, s. 38.

i funkcjonalność kreowanych rozwiązań, ale już następny etap powinien obejmować wypracowanie właściwych zasad ich kontroli – chodzi o reguły prawne oraz ramy etyczne. Nie ma wątpliwości, że droga prawa karnego przecina się z drogą postępu technicznego. W porę trzeba postawić m.in. pytanie o to, czy rzeczywistość opisana w Kodeksie karnym jest jeszcze aktualna. Dość tylko zwrócić uwagę na konieczność opisaną językiem prawa nowych rodzajów technologicznych nadużyć. Inną dostrzegalną koniecznością jest kwestia zadań kryminalistyki w badaniu techniki nowych form przestępczości. Jest wiele pytań dotyczących nowych metod uzyskiwania, zabezpieczania i wykorzystania informacji dowodowych. Ogólnie można stwierdzić, że ewoluujący obraz przestępczości wymusza zmiany w kryminalistyce, ale stawia również nowe zadania kryminologii. Zagadnieniem, które powinno interesować kryminologię jest człowiek wobec cywilizacyjnych zagrożeń²¹⁷. Dla kryminalistyki z kolei priorytetowym zadaniem jest systematyczne doskonalenie metod dochodzenia przestępstw. Wraz z rozwojem wiedzy o świecie proces karny będzie dostrzegał wzrost znaczenia potencjału rozwiązań kryminalistycznych. Organy ścigania i wymiaru sprawiedliwości muszą dokonywać ustaleń faktycznych w oparciu o materialne pozostałości zdarzenia. Trudno przewidzieć, jaką jeszcze postać przybiorą te materialne pozostałości zdarzeń. Można jednak dostrzec, że synergia kryminalistyki i nowych technologii przyczynia się do zaspokojenia potrzeb procesu karnego. *Ad extremum* godzi się przywołać stanowisko Cz. Grzeszyka, który już kilkadziesiąt lat temu twierdził, że współdziałanie naukowców, praktyków kryminalistyków i procesualistów z przedstawicielami nauk przyrodniczych i technicznych pozwala na skuteczne opracowywanie i wdrażanie środków naukowo-technicznych do taktyki postępowania karnego, a w efekcie do modernizacji w postępowaniu dowodowym²¹⁸. Kryminalistykę można uznać za naukę będącą *sui generis* promotorem postępu w procesie karnym, co nie jest zadaniem łatwym. Niedopuszczalne jest zatem krępowanie inicjatyw badawczych, ale równie istotna jest ich kontrola.

²¹⁷ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2016, s. 37.

²¹⁸ Cz. Grzeszyk, *Taktyka wykorzystania wyników ekspertyz kryminalistycznych w postępowaniu karnym ze szczególnym uwzględnieniem ekspertyzy daktyloskopijnej*, [w:] J. Władcki (red.), *Problematyka etyczna w kryminalistyce. Materiały V Sympozjum Metodologii Kryminalistyki i Nauk Pokrewnych*, Katowice 1984, s. 78.

Dr Aleksandra Nowak
Katedra Kryminologii i Kryminalistyki
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: 0000-0002-2709-0355
e-mail: nowak.aleksandra@interia.pl

Patostreaming – współczesna patologia

„Dopóki nie skorzystałem z Internetu, nie wiedziałem,
że na świecie jest tylu idiotów”.

S. LEM

Wstęp

Ten bardzo znany cytat przypisywany S. Lemowi być może sam jest przykładem negatywnego zjawiska obecnego w Internecie, polegającego na rozpowszechnianiu fałszywych informacji, tzw. fake newsów. Potwierdza to tezę, że Internet, bez którego współczesny człowiek nie może już wyobrazić sobie zwykłego funkcjonowania, stanowi jednocześnie dla niego zagrożenie.

Sieć jest miejscem powstawania najróżniejszych patologii, ale stare, dobrze znane, zjawiska patologiczne również znajdują w sieci dogodne warunki rozwoju. Internet stał się na przykład nowym kanałem sprzedaży nielegalnych środków psychoaktywnych, rozpowszechniania pornografii, w tym pornografii dziecięcej, werbowania osób, które stają się ofiarami handlu ludźmi. Sieć to również środowisko popełniania oszustw i kradzieży, od kradzieży danych osobowych, do pieniędzy z kont bankowych. Ale świat wirtualny, jak się okazało, wygenerował też nowe zjawiska, m.in. patostreaming. Jest to zachowanie zaliczane do dewiacji społecznych, to znaczy zachowań sprzecznych z regułami, normami przyjętymi w społeczeństwie. Wykorzystywanie Internetu powoduje, że te patologie stanowią znaczny problem społeczny, ponieważ odbiorcą tych treści jest duża część społeczeństwa. Bez wykorzystania Internetu odbiorcami byłyby tylko wąska grupa osób. To sprawia, że zjawisko patostreamingu wykracza poza grupy, do których odnosilibyśmy

obszar patologii społecznych. Różne formy patotreści są już tak rozpowszechnione, że praktycznie każdy z nas zetknął się z nimi. Łagodniejsze jego formy, te, które nie łączą się z krzywdzeniem innych osób, zwierząt, nie polegają na popełnianiu przestępstw, są w pewnym stopniu zaspokojeniem naszej ciekawości.

Zresztą taka ciekawość zawsze towarzyszyła człowiekowi. Ciekawość, jak żyją inni ludzie i jakie grzeszki popełniają, gdy nikt ich nie widzi, jak niemoralnie postępują. Choć Internet przyczynił się do powstania zjawiska patostreamingu, w pewnym sensie odpowiedział na zapotrzebowanie, które tkwi w ludziach od zawsze: obserwowania innych, porównywania i oceniania. Problem polega jednak na tym, że przez upowszechnianie patotreści i ich agresywny charakter istnieje niebezpieczeństwo przekraczania kolejnych granic. Co gorsze, obserwujemy zwiększającą się tolerancję na patotreści i zmianę oceny tych zjawisk przez społeczność. Jest w tej materii też duża konkurencja. Miliardy ludzi na świecie wrzucają do sieci niezliczoną ilość materiałów. Aby zaistnieć lub zarobić, trzeba swój przekaz wyróżnić, sprawić, że zainteresuje odbiorców, a więc pokazać coś, czego nikt wcześniej nie zrobił – przekroczyć kolejną granicę. Przyzwyczajamy się w ten sposób do rzeczy, które kiedyś były oburzające, niewłaściwe i nieakceptowalne. Patotreści rozpowszechniają się również dlatego, że jesteśmy wobec tego zjawiska bezsilni. A zatem bezsilni jesteśmy również wobec przemocy, która często jest treścią patostreamingu. Największy wpływ patotreści mają na dzieci i młodzież i dla nich też stanowią największe zagrożenie.

Wyjaśnienie pojęcia

Patostreaming jest zjawiskiem internetowym, dlatego zasadne jest odwołanie się do definicji nie naukowej, ale właśnie zamieszczonej w internetowym zbiorze wiedzy Wikipedii. Patostream (z ang. *pato* – od „patologia”, *stream* – od „strumień”) jest to transmisja internetowa na żywo, prowadzona na serwisach internetowych, np. w serwisie You Tube, w trakcie której prezentowane są zachowania będące patologiami społecznymi, takimi jak: libacje alkoholowe, przemoc domowa, wulgarne zachowania i wypowiedzi, znęcanie się nad członkami rodziny lub zwierzętami itp. Patostreamerzy kolejne filmy zamieszczają w zamian za wpłaty pieniężne dokonywane przez widzów na wskazane konta. Najpopularniejsi patostreamerzy zarabiają na swoich „występach” duże kwoty. Zdarza się, że otrzymują również paczki z prezentami²¹⁹.

²¹⁹ *Patostream*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Patostream> (dostęp: 1.09.2022 r.).

W trakcie transmisji internetowej przedstawiane są różne zachowania patologiczne, akty przemocy psychicznej i fizycznej lub wandalizmu, uznawane za niezgodne z przyjętymi normami społecznymi. Tak zwane „streamy” trwają zazwyczaj od kilkudziesięciu minut do kilku godzin. Czasem jednak mogą trwać nawet kilka dni.

Zorganizowanie streamingu jest proste i tanie. Zwykle jest to stream z jednej kamery w pomieszczeniu, np. mieszkaniu jego autora. W trakcie transmisji na ekranie pojawiają się różne komunikaty, np. w formie tekstu. Często służą one zachęcaniu do przekazywania na rzecz nadawcy wpłat pieniężnych na konto autora. Wpłacający mogą na bieżąco śledzić na ekranie aktualizacje dotyczące zbieranej kwoty. Celem zbiórki może być np. impreza alkoholowa. Pomysł na patostreamingu może polegać też na tym, że wpłacający wiedzą, że jeśli zostanie wpłacona określona kwota, to streamer coś wykona przed kamerą, np. coś zniszczy lub dokona innego wybryku. Wpłacając pieniądze, odbiorca uczestniczy w patoprzekazie, a jego własny komentarz może wówczas zostać opublikowany lub odczytany w trakcie transmisji. W ten sposób można również wchodzić w interakcje ze streamerami: zadawać pytania, obraźliwie czy wręcz wulgarnie komentować ich poczynania i obserwować reakcje. Inną formą nawiązywania kontaktu nadawców z widzami są chat ruletki. Takie serwisy pozwalają na prowadzenie wideocztu podczas transmisji z losowo wybranymi osobami²²⁰. Nie zawsze te osoby zdają sobie sprawę z tego, że to, co robią i to, o czym rozmawiają ze streamerem, jest dostępne online dla wszystkich, zwłaszcza jeśli są to dzieci. Jest to nadużyciem wobec niczego nieświadomym uczestnikiem a nadawcą transmisji.

Do zjawiska patostreamingu należą publikowane, nie tylko w czasie rzeczywistym, również inne formy przekazywania szkodliwych treści. Mogą to być np. wulgarne piosenki, filmy, zdjęcia itp. Taka forma, umieszczona i powielana w Internecie, ma znacznie szerszy zasięg niż transmisja na żywo. Zatem definicja patostreamingu wykracza poza formułę przekazu na żywo. Najistotniejszym elementem definicji jest, aby przekaz obejmował zachowania sprzeczne z normami społecznymi z dowolnego zakresu: zachowań seksualnych (*sex-streaming*), w tym namawianie małoletnich do czynności o charakterze seksualnym (np. rozbierania się), upijanie się (*alko-streaming*) lub zażywanie środków psychoaktywnych, akty przemocy fizycznej, podżeganie do przemocy, przemoc słowna, w tym poniżanie innych osób, znęcanie się nad ludźmi i zwierzętami, akty wandalizmu (*violence-streaming*).

²²⁰ <https://madraochrona.pl/blog/patologiczne-tresci-w-internecie-opis-zjawiska> (dostęp: 1.09.2022 r.).

W slangu młodzieżowym streamy polegające na pokazywaniu aktów wandalizmu, demolowania mieszkania lub bójek (nazywane są „dymami”). Streamy mogą też przybrać formę tzw. rajdów, czyli ataków streamera lub ich grupy na innych autorów podobnego typu transmisji. Streamerzy mogą do tego również angażować widzów. Odbiorcy nakłaniani są do pisania obraźliwych komentarzy w sieci²²¹. Pojęcia powiązane ze zjawiskiem patostreamingu opisały D. Bek i M. Popiołek. Autorki opisały różne typy zachowania i ich slangowe nazwy popularne w Internecie²²².

Oczywiście Internet i media społecznościowe udostępniają również niepatologiczne formy live streamingu czy live video streamingu. Bardzo popularne wśród Internautów są różne formy aktywności związane z grami, np.: relacjonowanie przebiegu gier internetowych – w środowisku graczy streaming jest popularną formą komentowania przebiegu gry, w trakcie którego gracze pozwalają innym oglądać przebieg gry ze swoim udziałem, jednocześnie komentując to, co się dzieje, oraz e-sport – platformy streamingowe służą transmitowaniu rozgrywek i komentowaniu podczas turniejów e-sportowych. Popularne i również często w czasie rzeczywistym przekazy online dotyczą szeroko pojętej działalności edukacyjnej i szkoleniowej, relacjonowania różnego typu wydarzeń (koncertów, konferencji, ślubów itp.) oraz tzw. *personal branding*, którego celem jest wypromowanie marki osobistej, a także budowanie relacji z odbiorcą lub innych działań promocyjnych i marketingowych²²³. Nie dziwi też, że swoje miejsce w Internecie

²²¹ *Ibidem*.

²²² D. Bek, M. Popiołek, *Patostreaming – charakterystyka i prawne konteksty zjawiska*, „Zarządzanie Mediami” 2019, t. 7(4), s. 247–262. Pojęcia powiązane ze zjawiskiem patostreamingu:

- Donejty – oznaczają darowizny (ang. *donate*), od osób oglądających patostreamerów, wpłacane za pośrednictwem różnych platform typu „*tip and donate*”. Platformy te umożliwiają wpłatę pieniędzy np. przez SMS.
- Suby – są to subskrypcje użytkowników w ramach YouTube, pozwalające na stałe śledzenie aktywności danego streamera.
- Shoty (szoty) – są to archiwizowane, wybrane „najlepsze” fragmenty patostreamów, często mogą być z nich tworzone kompilacje, a najlepsze fragmenty można obejrzeć po zakończonym streamie.
- Dymy – to najbardziej spektakularne wydarzenia podczas streamów, często reżyserowane lub prowokowane. Zwykle są to bójki, upijanie się, narkotyzowanie się, prowokowane awantury itp. Dymy są dość popularne, bo powodują zwiększenie liczby donejtów.
- Lajwy – to określenie odnoszące się do streamów dziejących się w czasie rzeczywistym.
- Rajdy – to ataki wymierzone w innych streamerów, polegające na mobilizowaniu oglądających do wchodzenia na kanał innego streamera i pisanie tam obraźliwych komentarzy. Atak jest prowokacją, ma na celu wywołanie reakcji streamera, który pada jego ofiarą.

²²³ *Ibidem*, s. 249–250.

znajdują również inne aktywności człowieka, od poradnictwa kulinarnego, przez działalność polityczną lub religijną różnych osób, a na działaniach grup terrorystycznych kończąc.

Powszechność zagrożenia patostreamingiem

Choć rozpowszechnianie patologicznych treści negatywnie oddziałuje na wszystkich ludzi, to jednak w największym stopniu to zjawisko zagraża rozwojowi i bezpieczeństwu dzieci i młodzieży.

Na pytanie dlaczego patostreaming szczególnie interesuje dzieci i młodych ludzi, dlaczego chcą to oglądać i jak to na nich wpływa – próbował odpowiedzieć Rzecznik Praw Obywatelskich. A. Bodnar tłumaczy ten fakt przechodzeniem przez młodzież różnych faz rozwojowych. Młodzi ludzie czasami nawet nie rozumieją, że zrobienie np. koleżance nagiego zdjęcia i wrzucenia do sieci jest czymś złym. To zachowanie wynika z nierozwinięcia się jeszcze w pełni zrozumienia i akceptacji dla norm moralnych. Ponadto trzeba mówić młodzieży, jak te treści wpływają na rozwój ich mózgu. Konieczne jest również ostrzeżenie rodziców. Rodzice nie zawsze mają tak dobry kontakt z dziećmi i nie zawsze potrafią z nimi rozmawiać. Ale to właśnie głównie przed rodzicami stoi trudne zadanie dotarcia do dziecka, nawiązanie z nim dobrego kontaktu, bez moralizatorskich wykładów, które nie odniosą skutku²²⁴. Zatem ochrona przed wpływem patotreści w przypadku dzieci i młodzieży jest trudniejsza, ponieważ są one w naturalny sposób zaciekawione światem z jego różnorodnością, również jego mrocznymi aspektami.

W Polsce zjawisko patostreamingu stało się bardzo popularne. Fundacja „Dajemy Dzieciom Siłę” opublikowała raport, z którego wynika, że 84% badanych nastolatków w wieku 13–15 lat słyszała termin „patostreaming”, natomiast 43% badanych regularnie ogląda demoralizujące transmisje. Inne badanie, przeprowadzone przez Państwowy Instytut Badawczy pod nazwą „Rodzice nastolatków 3.0”, ujawniło również, że tylko 12% rodziców wie o materiałach oglądanych przez swoje dzieci²²⁵. Inne badania wskazują, że o patotreściach słyszało

²²⁴ *Patostreaming. Na czym polega niebezpieczeństwo? Debata RPO na Pol'and'Rock Festival*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/patostreaming-na-czym-polega-niebezpieczenstwo-debata-rpo> (dostęp: 1.09.2022 r.).

²²⁵ <https://madraochrona.pl/blog/patologiczne-tresci-w-internecie-opis-zjawiska> (dostęp: 1.09.2022 r.).

84% badanych. 37% zadeklarowało, że oglądało tego typu nagrania (w tym 15% regularnie). 43% ma z nimi kontakt co najmniej raz w tygodniu. 37% nastolatków w wieku 13–15 lat przyznaje, że oglądało patotreści w Internecie. 43% ma z nimi kontakt co najmniej raz w tygodniu. Robią to najczęściej z ciekawości.

W odczuciu młodzieży, dla zdecydowanej większości, było to niepokojące doświadczenie. 82% uważa, że tego typu treści powinny być zakazane. Jednak ponad jedna trzecia badanych sądzi, że patotreści pokazują prawdziwe życie! Ekspertki podczas spotkania w Biurze RPO wskazywali, że w walce z tym zjawiskiem najważniejsza jest edukacja, także nieformalna i uwrażliwianie młodzieży na wartości²²⁶.

Bez wątpienia młode osoby są szczególnie wrażliwe na takie przekazy. Patostreaming wpływa na kształtowanie ich wyobrażeń na temat rzeczywistości i norm, które powinny być regulatorem życia społecznego. Pokazywanie czegoś w Internecie zaczyna być normalne albo nawet atrakcyjne. Ciekawość sprawia, że dużo osób chce oglądać takie treści. Patostreaming może sprowokować też sytuacje, w których dziecko będzie fizycznie zagrożone, na przykład naśladując jakieś zachowania prezentowane w Internecie. A biorąc pod uwagę, że wciąż ostatnich kilkunastu lat Internet bardzo się rozwinął i rozpowszechnił, wzrosło też znacznie niebezpieczeństwo z rozpowszechnianiem nieodpowiednich, szkodliwych treści. Według GUS wzrosło znaczenie Internetu mobilnego w Polsce. W 2021 r. dostęp do Internetu w domu posiadało 92,4% gospodarstw domowych. Odsetek ten było 2% wyższy niż w roku poprzednim. Poziom tego wskaźnika był zróżnicowany w zależności od typu gospodarstwa, stopnia urbanizacji, miejsca zamieszkania oraz regionu. Częściej też dostęp do Internetu w domu posiadały gospodarstwa domowe z dziećmi niż bez nich. Odsetek ten był również nieco wyższy w miastach dużych niż średnich i na wsi, a także na obszarze Polski centralnej i zachodniej w porównaniu ze wschodem kraju²²⁷. Dlatego, że Internet jest tak powszechny, to najbardziej skuteczne narzędzie wywierania wpływu.

Te dane oczywiście świadczą o poprawie jakości życia w społeczeństwie, ponieważ oprócz negatywnych zjawisk związanych z Internetem, współczesne społeczeństwo nie może już funkcjonować bez dostępu do sieci, zatem brak dostępu do Internetu wpływałby znacząco na zmniejszenie szans i wykluczenie w bardzo wielu dziedzinach.

²²⁶ *Raport: patotreści w internecie oglądało 37% nastolatków*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/patotresci-w-internecie-niebezpieczna-codziennosc-naszyc-dzieci> (dostęp: 10.11.2022 r.).

²²⁷ Główny Urząd Statystyczny, *Spółczesność informacyjna w Polsce w 2021 r.*, Warszawa 2021.

Patostreaming a prawo

Wobec powszechności zjawiska patostreamingu i jego dużej różnorodności powstaje pytanie o możliwości jego prawnej oceny, zwłaszcza że Internet jest forum, którego użytkownicy domagają się maksymalnej wolności ekspresji wypowiedzi. Kolejnym utrudnieniem w prawnej kontroli zachowań patologicznych w Internecie są ograniczone możliwości ścigania sprawców tych przekazów. Organy ścigania dlatego, że przestępstwa mają miejsce w wirtualnym świecie, uznają je za trudne dowodowo. W sprawach polskich streamerów zdarzały się już pojedyncze wyroki skazujące. Jednak nawet skazanie nie odstrasza sprawców przed szybkim powrotem do wcześniejszego procederu.

Prezentowanie patotrześci w Internecie można rozpatrywać jako możliwe naruszenie norm prawa karnego, cywilnego a dodatkowo jako naruszenie regulaminów serwisów internetowych, co może skutkować odpowiedzialnością porządkową.

Do kategorii tzw. sex-streamingu należą zachowania o charakterze seksualnym, często dotyczą one nieletnich. Mogą spełniać znamiona opisanych w k.k. przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności:

- 1) Seksualne wykorzystanie małoletniego – art. 200 k.k., prezentowanie i udostępnianie małoletniemu poniżej lat 15 treści i przedmiotów mających charakter pornograficzny, udostępnianie tych treści w sposób umożliwiający takiemu małoletniemu zapoznanie się z nimi, prezentowanie w celu swojego zaspokojenia seksualnego lub zaspokojenia seksualnego innej osoby małoletniemu poniżej lat 15 wykonania czynności seksualnej, prowadzenie reklamy lub promocji działalności polegającej na rozpowszechnianiu treści pornograficznych w sposób umożliwiający zapoznanie się z nimi małoletniemu poniżej lat 15.
- 2) Grooming – art. 200a k.k., czyli nawiązywanie kontaktu z małoletnim poniżej lat 15 za pośrednictwem systemu teleinformatycznego lub sieci telekomunikacyjnej w celach seksualnych.
- 3) Publiczne prezentowanie treści pornograficznych – art. 202 k.k., ochrona przed wszelkimi treściami pornograficznymi (utrwalanie, przechowywanie, posiadanie, uzyskiwanie dostępu, produkowanie, rozpowszechnianie, prezentowanie). Małoletni nie może mieć dostępu do treści pornograficznych i nie może być angażowany w ich odbiór lub tworzenie²²⁸.

²²⁸ M. Mozgawa, *Art. 202*, [w:] M. Mozgawa et al., *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2018, LEX.

Inny rodzaj prezentowanych w sieci patotreści tzw. *violence-streaming* można zaliczyć do m.in.:

- 1) niszczenia mienia – art. 288 k.k.,
- 2) bezprawnego pozbawienia wolności – art. 189 k.k.,
- 3) gróźb karalnych – art. 190 k.k.,
- 4) nękania/stalkingu – art. 190a k.k.,
- 5) zmuszania do określonego zachowania – art. 191 k.k.,
- 6) utrudniania korzystania z lokalu mieszkalnego – art. 191 k.k.,
- 7) zakłócania miru domowego – art. 193 k.k.

Zachowania takie, jak: awantury, wyzwiska, pobicia, przemoc psychiczna i fizyczna wobec osób najbliższych, wyczerpują znamiona przestępstw przeciwko rodzinie i opiece: znęcanie się – art. 207 k.k.; rozpijanie małoletniego – art. 208 k.k.

Inne przestępstwa to np.: bójki, pobicia, uderzenia mogą być ścigane z wielu podstaw prawnych: naruszenie nietykalności cielesnej – art. 217 k.k.; średni i lekki uszczerbek na zdrowiu, naruszenie nietykalności cielesnej – art. 157 k.k.; bójka i pobicie – art. 158 k.k.; narażenie człowieka na niebezpieczeństwo – art. 160 k.k.

Nie tylko przepisy Kodeksu karnego mogą mieć zastosowanie w przypadku patostreamingu. Na przykład reklama i promocja substancji psychotropowych, środków odurzających, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych czy nakłanianie i udzielanie innej osobie, w tym małoletniej, środka odurzającego są czynami zabronionymi z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii z 29 lipca 2005 r.²²⁹.

Odpowiedzialność na gruncie prawa cywilnego w przypadku patostreamingu najczęściej związana jest z naruszeniem dóbr osobistych. Zgodnie z art. 23 Kodeksu cywilnego dobra osobiste człowieka są to w szczególności zdrowie, wolność, cześć, swoboda sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji. Osoba, której dobra osobiste zostały naruszone, może przede wszystkim żądać od patostreamera usunięcia naruszenia, publicznych przeprosin oraz zadośćuczynienia bądź wpłaty odpowiedniej sumy pieniężnej na wskazany cel społeczny²³⁰.

²²⁹ Rzecznik Praw Obywatelskich, *Patotreści w Internecie. Raport o problemie*, Warszawa 2019, s. 31 i n.

²³⁰ *Ibidem*.

Wnioski

Internet od wielu lat stanowi drugi, niemalże równoważny obszar życia. Nie sposób już wymienić wszystkich rodzajów aktywności współczesnego człowieka, które z powodzeniem przenieśliśmy do wirtualnej rzeczywistości. Jednak patologie, przestępstwa i ich konsekwencje rozpowszechniane przez Internet mają całkiem realny wymiar.

Patostreaming jest jedną z form współczesnych patologii, które w Internecie narodziły się i w ogromny sposób rozwinęły. Działalność patostreamerów trafia poprzez sieć do nieograniczonego kręgu odbiorców. Ewolucja platform internetowych umożliwiających aktywny udział publiczności w streamingu stworzyła nową, atrakcyjną dla odbiorcy formułę kontaktu. W tej formule twórcy patotreści dodatkowo są inspirowani przez swoich, w większości przypadków anonimowych, odbiorców. Jest to dla jej uczestników atrakcyjna forma interakcji, ale uczestnicy streamów korzystając ze swojej anonimowości i w poczuciu bezkarności nie mają zahamowań przed nakręcaniem bardziej wulgarnego, agresywnego zachowania streamera. Anonimowość sieci przypomina reakcje, jakie następują w tłumie, kiedy uczestnicy również tracą po części swą indywidualność.

Oczywiście istnieją podstawy prawne pociągnięcia do odpowiedzialności prawnej patostreamerów oraz każdą inną osobę, która dopuściła się w świecie wirtualnym przestępstwa lub deliktu cywilnego. Jednakże jest to dowodowo trudne i często nie przynosi spodziewanego efektu.

Zatem przeciwdziałanie patostreamingowi i ograniczenie jego negatywnego oddziaływania społecznego, jak w przypadku wielu innych patologii, raczej powinno być skoncentrowane na oddziaływaniu edukacyjnym, wychowawczym, a nie reakcji prawnokarnej. Postulat ten szczególnie dotyczy dzieci i młodych ludzi, którzy powinni być w mądry sposób edukowani o niebezpieczeństwach związanych z korzystaniem z Internetu.

Dr Aleksandra Stachelska
Katedra Prawa Karnego i Kryminologii
Wydział Prawa
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0001-6319-6221
e-mail: stachelska.a@gmail.com

Szwajcaria jako przykład wzrostu zainteresowania nieletnich cyberprzestępstwami – wybrane aspekty kryminologiczne

Współcześni nieletni praktycznie od urodzenia stykający się z kulturą masową oraz nowymi technologiami, coraz częściej przenosząc swoje życie do świata wirtualnego. Tym samym narażają się na bycie ofiarami cyberprzestępstw, ale również sami stają się sprawcami czynów karalnych czy innych przejawów demoralizacji w sieci. W ostatnich latach pandemia Covid-19 spowodowała przeniesienie praktycznie wszystkich interakcji społecznych do Internetu. Sytuacja ta wytworzyła nie tylko wiele nowych możliwości, ale także wiele zagrożeń dla społeczeństwa, w tym dla jego najmłodszych przedstawicieli. Wydaje się oczywistym, że zjawisko to mogło przyspieszyć już istniejący proces przenoszenia części przestępstw popełnianych przez nieletnich do wirtualnego świata. Wydarzenia te stały się asumptem do zweryfikowania powyższych przypuszczeń i przyjrzeniu się dynamice tego zjawiska w Szwajcarii – jednym z bardziej rozwiniętych państw na świecie, a pod względem wysokości PKB *per capita* – trzecim państwie na globie²³¹.

²³¹ Trading Economics, *PKB per capita – lista krajów – Europa*, <https://pl.tradingeconomics.com/country-list/gdp-per-capita?continent=europe> (dostęp: 9.08.2022 r.).

Etiologia cyberprzestępczości nieletnich w Szwajcarii

Jak wspomniano wcześniej, młodzi ludzie stanowią coraz większą grupę użytkowników Internetu. Znacząca rola nieletnich w procesie postępującego wzrostu dostępu do Internetu, komputerów oraz urządzeń mobilnych jest bardzo widoczna. Tendencja ta jest zauważalna na całym świecie. W 2020 r. aż 71% młodzieży na świecie (w wieku od 15 do 24 lat) korzystało z Internetu, w porównaniu z 57% użytkowników w innych grupach wiekowych. W Szwajcarii w 2020 r. wśród osób w wieku 14–19 lat 99% regularnie używało Internetu. Wśród kategorii 50–59 lat takich użytkowników było jedynie 79,1%²³². Ponadto w raporcie na temat użytkowania Internetu w Szwajcarii²³³ wskazano, że korzystanie z Internetu przy pomocy urządzeń mobilnych ciągle wzrasta, co jest istotne ze względu na możliwość praktycznie nieograniczonego dostępu do Internetu, bez względu na miejsce przebywania. W 2019 r. 93% szwajcarskich nastolatków w wieku 14–19 lat używało Internetu mobilnego, a Internet jako źródło informacji plasuje się w tej grupie wiekowej na drugim miejscu, zaraz po kontakcie osobistym²³⁴.

Zarówno o narażeniu małoletnich Szwajcarów na bycie ofiarą cyberprzestępczości, jak i bycie nieletnim sprawcą świadczą również wyniki samooceny umiejętności internetowych. 98% młodzieży w wieku 14–19 lat uważa, że ich kompetencje w zakresie używania Internetu są na poziomie dobrym/wybitnym (osoby nieco starsze w wieku 20–29 lat przedstawiali znacznie bardziej autokrytyczne postawy, tendencja ta utrzymywała się wraz ze wzrostem wieku)²³⁵. Oczywistym jest, że nastolatkowie potrafią korzystać z Internetu, jednak nie można wykluczyć, że nieco przeceniają swoje umiejętności, korelacja ta byłaby spójna z efektem Dunninga-Krugera. Wskazuje on na tendencje zawyżania oceny swoich umiejętności przez osoby o niskiej wiedzy ze względu na brak świadomości, jak mało znają dany temat²³⁶. Połączenie takiego postrzegania swoich umiejętności w zakresie korzystania z Internetu z cechami znanymi dla okresu dojrzewania (które zostaną przedstawione szerzej poniżej), wskazuje na możliwy rozwój cyberprzestępczości nieletnich w Szwajcarii.

²³² Statista, *Share of regular internet users in Switzerland from 2009 to 2020, by age group*, <https://www.statista.com/statistics/1135207/internet-users-by-age-group-switzerland> (dostęp: 9.08.2022 r.).

²³³ M. Latzer, M. Buchi, N. Festic, *Internet Use in Switzerland 2011–2019: Trends, Attitudes and Effects. Summary Report from the World Internet Project – Switzerland*, Univeristy of Zurich, Zurich 2020.

²³⁴ *Ibidem*, s. 12–14.

²³⁵ *Ibidem*, s. 21.

²³⁶ D. Dunning, *The Dunning-Kruger Effect*, [w:] J.M. Olson, M.P. Zanna (red.), *Advances in Experimental Social Psychology*, t. 44, Elsevier 2011.

Generalnie samo zjawisko przestępczości nieletnich od wielu lat budzi zaniepokojenie środowiska naukowego, stając się jednocześnie obiektem jego zainteresowań. Bezprawne akty młodzieży wzbudzają szczególne uwrażliwienie społeczne²³⁷. Reakcja taka jest słuszna ze względu na wyższe prawdopodobieństwo resocjalizacji nieletnich niż osób dorosłych, co związane jest z ich niższym stopniem demoralizacji²³⁸. Ponadto w przypadku nieletnich możliwe jest bardziej dokładne niż w przypadku dorosłych sprawców określenie proveniencji przestępczych zachowań²³⁹.

Niezwykle trudnym, a nawet niemożliwym jest wskazanie jednego powodu, dla którego nieletni popełniają przestępstwa. Ich czyny karalne czy zachowania świadczące o demoralizacji często mają charakter epizodyczny, przemijalny, a podłoże zachowań znamienne jest swoją wieloczynnikowością²⁴⁰.

Złożoność podłoża przestępczości nieletnich jest wysoka, szczególnie biorąc pod uwagę specyfikę rozwoju tej grupy wiekowej. Grupa ta ma trzy główne zadania społeczno-emocjonalne: rozwijanie tożsamości, poznawanie intymności i odkrywanie swojej seksualności²⁴¹. Poszukiwanie informacji i walidacja, zwłaszcza poprzez komunikację z rówieśnikami, jest dominującym elementem zachowań nastolatków. Zainteresowanie treściami ekstremalnymi i ryzykownymi jest powszechne w całym przedziale wiekowym. Dorastanie jest – zwłaszcza u mężczyzn – fazą poszukującą wrażeń i objawia się skłonnością do poszukiwania nowych, zróżnicowanych i wysoce stymulujących doświadczeń oraz jednocześnie chęcią podejmowania ryzyka w celu ich zdobycia. Widoczna jest również wyraźna impulsywność, która przez większość okresu dojrzewania ogranicza zdolność młodzieży do samokontroli²⁴².

W związku z dominującym udziałem nieletnich w wirtualnym świecie, wydaje się być oczywistym, że część czynów karanych popełnianych niegdyś na żywo przeniesie się do ich drugiego świata. Ponadto Internet poprzez ułatwianie

²³⁷ A. Cichy, C. Szyjko, *Nieletni jako przestępca w XXI wieku: studium uwarunkowań społeczno-prawnych*, Warszawa 2014, s. 210.

²³⁸ B. Hołyst, *Kryminologia*, op. cit., s. 336–337.

²³⁹ L. Wiczorek, *Przestępczość i demoralizacja nieletnich w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*, Katowice 2006.

²⁴⁰ E. Jurgielewicz-Delegacz, *Przestępczość nieletnich*, [w:] E.W. Pływaczewski et al., *Kryminologia. Stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2019, s. 339; I. Rzeplińska, *Obraz przestępczości nieletnich w Polsce w badaniach kryminologicznych – przed i po transformacji*, „Archiwum Kryminologii” 2006, nr XXVIII, s. 331–343.

²⁴¹ P.M. Valkenburg, J.T. Piotrowski, *Plugged in: how media attract and affect youth*, New Haven, London 2017, s. 95.

²⁴² A. Goldsmith, D.S. Wall, *The seductions of cybercrime: Adolescence and the thrills of digital transgression*, „European Journal of Criminology” 2022, t. 19, nr 1, s. 3.

spełniania wspomnianych wcześniej potrzeb nieletnich, tak istotnych dla okresu dojrzewania, staje się bardzo kuszącym środowiskiem. Staje się ich drugim światem, gdzie mogą łatwiej „testować życie” i przekraczać normy społeczne – ciesząc się anonimowością eksplorowanych emocji czy dyskusyjnie moralnych czynów. Cyberprzestępstwa przyciągają zainteresowanie młodzieży poprzez osiem właściwości. A. Cooper²⁴³ wyróżnił: dostępność, anonimowość, przystępność cenową, natomiast A. Goldsmith oraz D.S. Wall²⁴⁴ – obfitość, ambiwalentność, zdolność do pobudzania i asymetryczność. Trzy pierwsze właściwości wydają się być samowyjaśniające, więc pokrótce zostaną wyjaśnione pozostałe. Z kryminogenego punktu widzenia „ambiwalentność” Internetu przyczynia się do rozluźnienia osobistych standardów i zmniejszenia zdolności samoregulacyjnych, które mogą prowadzić do zachowań dewiacyjnych. Inną cechą ambiwalencji jest poczucie nierealności, co może zmniejszyć postrzegane szkody, jak również zwiększa ryzyko przekroczenia granic w tych środowiskach²⁴⁵. Zdolność do pobudzania wynika z ekspozycji na nowe, atrakcyjne i transgresywne obrazy, co może prowokować i pobudzać zarówno fizjologicznie, jak i intelektualnie. Niezależnie od różnic rozwojowych czy skłonności, jakie mogą istnieć w zakresie samoregulacji, pobudzenie z urządzeń cyfrowych stanowi odrębną, dodatkową zmienną, którą należy uwzględnić przy eksplikacji cyberprzestępczości młodzieży. Nagrody i wzmocnienia wynikające z dostępności i obfitości materiałów w Internecie wzbudzających zainteresowanie, stwarzają warunki do uzależnienia, jak również do dalszego podejmowania ryzyka²⁴⁶. „Asymetria” wskazuje na elementy techniczne sieci, które wykluczają, degradują lub w inny sposób zmniejszają zdolność do świadomego, racjonalnego zaangażowania użytkowników w systemy cybernetyczne. Jak wskazuje J. Williams, Internauci nigdy nie mają tak pełnej kontroli nad korzystaniem z Internetu, że „mogą zapobiec użytkowaniu go w nieoczekiwany lub niepożądany sposób”²⁴⁷. Aspekt ten działa również na rzecz zaciemnienia motywów i logiki leżących u podstaw poszczególnych doświadczeń online. Rola algorytmów jest tu także kluczowa, są one niewidoczne i niezrozumiałe nawet dla wytrawnych użytkowników Internetu. Podobnie charakter samego Internetu – nakładający się na siebie, wzajemnie

²⁴³ A. Cooper, *Cybersex and sexual compulsivity: The dark side of the force*, „Sexual Addiction & Compulsivity” 2000, t. 7, nr 1–2.

²⁴⁴ A. Goldsmith, D.S. Wall, *op. cit.*, s. 6.

²⁴⁵ *Ibidem*, s. 8–9.

²⁴⁶ *Ibidem*, s. 9.

²⁴⁷ J. Williams, *Stand out of our Light: Freedom and Resistance in the Attention Economy*, Cambridge University Press 2018, s. 23.

połączony i rozproszony sprawia, że jego wyniki i produkty są do pewnego stopnia nieprzewidywalne pod względem treści, czasu i prezentacji²⁴⁸.

Wszystkie te cechy sprawiają, że Internet stał się zarówno wiktymogennym środowiskiem, jak i kryminogennym, łatwym narzędziem w rękach dzieci i młodzieży. Oszacowanie rzeczywistej liczby cyberprzestępstw jest trudne, większość ofiar nadal nie zgłasza tych przestępstw organom ścigania. Badania przeprowadzone na 97 186 mieszkańcach Holandii, którzy byli ofiarą co najmniej jednego przestępstwa w latach 2012–2015, w których porównano powiązania między cechami ofiary a tendencją do zgłaszania do organów ścigania tradycyjnych przestępstw oraz cyberprzestępstw wskazują, że cyberprzestępczość należy do najrzadziej zgłaszanych rodzajów przestępstw²⁴⁹. Jedną z przyczyn jest brak przystosowania organów ścigania do prowadzenia tego typu postępowań. Już w tym roku media alarmowały o narastającym problemie zarówno przestępczości nieletnich w Internecie, jak i tej skierowanej wobec nich w Szwajcarii²⁵⁰.

Fenomen zjawiska

Jak wskazują najnowsze policyjne statystyki przestępczości (PCS), Federalnego Urzędu Statystycznego (FSO) – w 2021 r. policja odnotowała 30 351 przestępstw z elementem cyfrowym, co oznacza wzrost o ponad 24% w stosunku do roku poprzedniego (24 398)²⁵¹. Potwierdza to hipotezę o negatywnym wpływie pandemii na cyberprzestępczość.

Analiza statystyk w celu nakreślenia cyberprzestępczości nieletnich jest dość trudnym i nie do końca miarodajnym zabiegiem, nie tylko ze względu na wysoką ciemną liczbę przestępstwa, ale również na brak wyszczególnienia, które z przestępstw zostały faktycznie popełnione w Internecie, gdy sam przepis umożliwia wypełnienie jego znamion również poza nim. Dla próby oszacowania tendencji popełniania przez nieletnich przestępstw z elementem cyfrowym

²⁴⁸ M. Dieter, D. Gauthier, *On the Politics of Chrono-Design: Capture, Time and the Interface*, „Theory, Culture & Society” 2019, t. 36, nr 2, s. 9–10.

²⁴⁹ S.G.A. van de Weijer, R. Leukfeldt, W. Bernasco, *Determinants of reporting cybercrime: A comparison between identity theft, consumer fraud, and hacking*, „European Journal of Criminology” 2019, t. 16, nr 4, s. 491, 486.

²⁵⁰ 24/7 News Bulletin, *Switzerland left behind – Sad record of online juvenile crimes: desperate police officers – Le Matin*, <https://247newsbulletin.news/politics/262257.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

²⁵¹ Federal Statistics Office, *Police crime statistics 2021*, <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/police/digital-crime.gnpdetail.2022-0372.html> (dostęp: 10.08.2022 r.).

autorka zdecydowała się na ograniczenie się do analizy skazań za przestępstwa ze Szwajcarskiego Kodeksu karnego²⁵², które można popełnić jedynie w Internecie lub przy pomocy narzędzi nowej technologii związanych ściśle z Internetem.

Zgodnie z powyższym założeniem zostało wybranych 10 przestępstw:

- 1) art. 143 – nieuprawnione pozyskiwanie danych (*Unauthorised obtaining of data*),
- 2) art. 143bis – nieuprawniony dostęp do systemu przetwarzania danych (*Unauthorised access to a data processing system*),
- 3) art. 144bis – uszkodzenie danych (*Damage to data*),
- 4) art. 147 – oszustwo komputerowe (*Computer fraud*),
- 5) art. 148 – niewłaściwe użycie karty czekowej lub kredytowej (*Misuse of a cheque card or credit card*),
- 6) art. 179bis – podsłuchiwanie i nagrywanie rozmów innych osób (*Listening in on and recording the conversations of others*),
- 7) art. 179ter – nieuprawnione nagrywanie rozmów (*Unauthorised recording of conversations*),
- 8) art. 179quater – naruszenie tajemnicy lub prywatności poprzez użycie urządzenia umożliwiającego przechowywanie obrazu (*Breach of secrecy or privacy through the use of an image-carrying device*),
- 9) art. 179novies – uzyskanie danych osobowych bez upoważnienia (*Obtaining personal data without authorisation*),
- 10) art. 197 – pornografia (*Pornography*).

Aby mieć odpowiedni punkt odniesienia, autorka postanowiła zestawić skazania nieletnich za wskazane wcześniej cyberprzestępstwa ze skazaniami dorosłych w latach 2011–2021 r.²⁵³. Umożliwia to lepszą ocenę dynamiki rozwoju tego zjawiska wśród nieletnich.

²⁵² The Federal Assembly the Swiss Confederation, *Swiss Criminal Code of 21 December 1937 (Status as of 1 June 2022)*, https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (dostęp: 10.08.2022 r.).

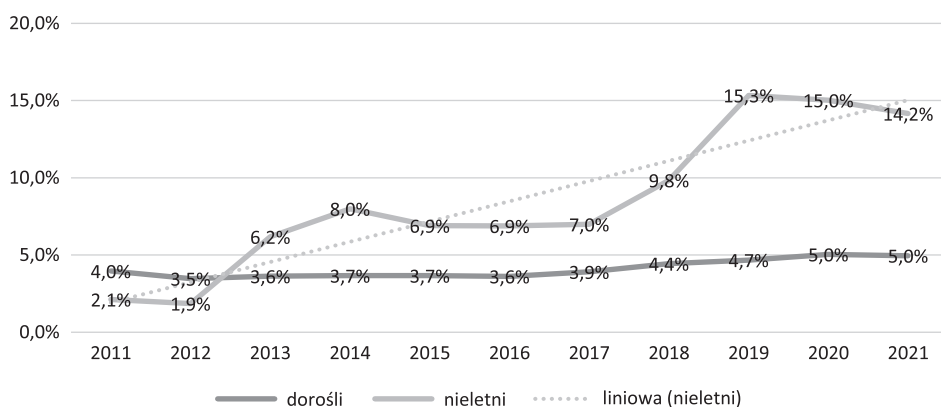
²⁵³ Jak wskazuje Federalny Urząd Statystyczny: Statystyki dotyczące skazań opierają się na wyrokach wpisanych do Rejestru Wyroków Karnych. Wyroki są rejestrowane dopiero po uprawomocnieniu się wyroku. Rozpatrywanie ewentualnych odwołań może jednak trwać kilka lat i jeśli wyrok skazujący zostanie potwierdzony, jest on wpisywany do rejestru skazanych pod datą pierwszej instancji. Z tego powodu, zwłaszcza w przypadku poważnych przestępstw, może zaistnieć potrzeba kilku lat, aby wszystkie wyroki z danego roku zostały wpisane do rejestru skazanych w sprawach karnych i pojawiły się w statystykach. Zatem możliwe, że za jakiś czas dane przedstawione w artykule będą różniły się od zaktualizowanych na przedmiotowej stronie internetowej. Federal Statistical Office, *Criminal Justice*, <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/criminal-justice.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

Tabela 1. Skazania dorosłych i nieletnich za cyberprzestępstwa w latach 2011–2021

Rok	2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N	D	N
Dorośli/nieletni																						
Całkowita liczba skazań dorosłych/nieletnich za zbrodnie i występki	32629	5711	38571	5441	39966	5565	38202	5254	36507	4783	36834	4972	35502	4938	34833	4828	36015	5673	35663	6378	34052	6669
Art. 143 Nieuprawnione pozyskiwanie danych	44	3	46	1	31	1	18	2	11	0	11	2	14	2	12	6	8	4	11	2	2	3
Art. 143bis Nieuprawniony dostęp do systemu przetwarzania danych	11	6	16	5	20	6	22	4	16	2	19	6	19	3	21	16	16	11	30	13	24	11
Art. 144bis Uszkodzenie danych	13	3	2	3	8	1	31	8	17	7	20	9	22	9	27	9	17	2	13	11	16	4
Art. 147 Oszustwo komputerowe	658	76	725	69	718	59	649	54	653	61	617	76	576	73	613	106	594	182	696	178	695	205
Art. 148 Niewłaściwe użycie karty czekowej lub kredytowej	22	0	15	0	17	0	11	0	11	1	20	0	13	1	18	1	31	0	18	0	22	3

Tabela 1. ukazuje liczbowe skazania dorosłych oraz nieletnich Szwajcarów w latach 2011–2021. Już przyglądając się samym liczbom, uwidacznia się dominacja kilku przestępstw, w przeciwieństwie do innych, praktycznie niepodgalaających większym fluktuacjom na przestrzeni 10 lat. W związku z tym, że liczba skazań nieletnich jest zdecydowanie mniejsza niż dorosłych, zasadnym jest przyjrzenie się udziałowi skazań za cyberprzestępstwa we wszystkich skazaniach w tych dwóch kategoriach wiekowych.

Wykres 1. Udział skazań za cyberprzestępstwa we wszystkich skazaniach w latach 2011–2021 pośród nieletnich oraz dorosłych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/criminal-justice.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

Powyższy wykres ukazuje, jak bardzo dynamiczny jest rozwój skazań za cyberprzestępstwa wśród nieletnich w porównaniu do dorosłych sprawców. Wśród dorosłych na przestrzeni 10 lat tendencja jest względnie stała, wahająca się od 3,5% do 5% wszystkich skazań, z miarowym wzrostem od 2016 roku do 2021 r., kiedy to wzrost wyniósł 1,4 punkty procentowe. Wśród nieletnich, pomimo co jakiś czas występujących okresów spadkowych, ogólna linia trendu wskazuje na dynamiczną tendencję wzrostową. W 2011 r. cyberprzestępstwa stanowiły jedynie 2,1% wszystkich skazań, w kolejnym roku jeszcze mniej, bo 1,9%. Tendencja ta wyraźnie się odwróciła i już w ciągu 2 kolejnych lat wzrosła do 8% (6,1 punktów procentowych), następnie do 2016 r. udział zmniejszył się do 6,9%. Od 2017 roku do 2019 ponownie wystąpił dynamiczny skok o 8,3 punkty procentowe, zatrzymując się na poziomie 15,3% skazań, co stanowiło ponad trzykrotność udziału skazań wśród dorosłych. Do 2021 r. wystąpił

niewielki spadek o 1,1 pkt procentowy, jednak nadal jest to udział przewyższający znacząco środowisko dorosłych sprawców. Patrząc przekrojowo, to do 2013 r. udział sprawców nieletnich cyberprzestępstw jest znacząco wyższy niż osób dorosłych i znacznie dynamiczniej wzrasta. Jest to niepokojąca tendencja, którą należy eksplorować szerzej.

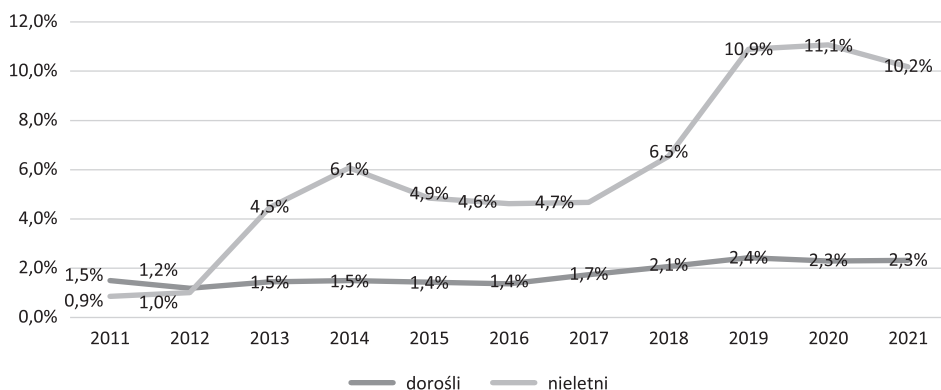
Pośród wszystkich przestępstw poddanych analizie jedno wybija się liczbowo najbardziej wśród nieletnich – jest nim pornografia. Niestety ze statystyk nie wynika, za który z typów tego przestępstwa najczęściej byli skazywani nieletni. Jednak wydaje się, że zgodnie ze szwajcarskim Kodeksem karnym²⁵⁴ podstawowy typ, czyli oferowanie, pokazywanie, przekazywanie lub udostępnianie osobie poniżej 16. roku życia dokumentów pornograficznych, nagrań dźwiękowych lub

²⁵⁴ Art. 197 SCC (tłumaczenie własne, oryginalna wersja https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (dostęp: 15.08.2022 r.).

- 1) Kto oferuje, pokazuje, przekazuje lub udostępnia osobie poniżej 16. roku życia dokumenty pornograficzne, nagrania dźwiękowe lub wizualne, przedstawienia lub inne przedmioty o podobnym charakterze lub inscenizacje pornograficzne, albo nadaje je w radiu lub telewizji, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej trzech lat albo karze pieniężnej.
- 2) Każda osoba, która publicznie wystawia przedmioty lub inscenizacje opisane w ust. 1 lub, pokazuje albo w inny sposób oferuje je bez uprzedniego zezwolenia przez odbiorców, podlega karze grzywny. Osoba, która z uprzedzeniem uświadamia zwiedzających o pornograficznym charakterze, prywatnych wystaw lub przedstawień, nie popełnia przestępstwa.
- 3) Kto werbuje lub doprowadza małoletniego do udziału w występie pornograficznym, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej trzech lat lub karze pieniężnej.
- 4) Każda osoba, która produkuje, importuje, przechowuje, wprowadza do obrotu, reklamuje, wystawia, oferuje, pokazuje, przekazuje lub udostępnia innym osobom, nabywa, zamawia lub posiada za pośrednictwem mediów elektronicznych lub w inny sposób przedmioty lub przedstawienia opisane w ust. 1, które zawierają akty seksualne z udziałem zwierząt, akty przemocy z udziałem dorosłych lub nieautentyczne akty seksualne z udziałem małoletnich, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej trzech lat lub karze pieniężnej. Jeżeli przedmioty lub przedstawienia zawierają prawdziwe czynności seksualne z udziałem małoletnich, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej pięciu lat lub karze pieniężnej.
- 5) Każda osoba, która konsumuje lub która na własny użytek produkuje, importuje, przechowuje, nabywa lub posiada za pośrednictwem mediów elektronicznych lub w inny sposób przedmioty lub przedstawienia opisane w ust. 1, które zawierają akty seksualne z udziałem zwierząt, akty przemocy z udziałem dorosłych lub nieautentyczne akty seksualne z udziałem małoletnich, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej jednego roku lub karze pieniężnej. Jeżeli przedmioty lub przedstawienia zawierają prawdziwe akty seksualne z udziałem małoletnich, karą jest kara pozbawienia wolności nieprzekraczająca trzech lat lub kara pieniężna.
- 6) W przypadku przestępstw z ust. 4 i 5 przedmioty ulegają przepadkowi.
- 7) Jeżeli sprawca działa w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, kara pozbawienia wolności musi być połączona z karą pieniężną.

wizualnych, będzie najczęściej miał zastosowanie w dobie powszechnie dostępnej, darmowej pornografii w Internecie. Także własne produkowanie, przechowywanie, udostępnianie innym osobom czy też posiadanie materiałów, które zawierają akty seksualne z udziałem zwierząt, akty przemocy z udziałem dorosłych lub prawdziwe albo nieautentyczne akty seksualne z udziałem małoletnich, podlegają karze. Mając informacje o powszechnym stosowaniu przez nieletnich Internetu mobilnego oraz smartfonów, które mają funkcję nagrywania wideo oraz robienia zdjęć, a także ich potrzeby eksploracji seksualnej, wydaje się być bardzo możliwe popełnianie przez nich również tego typu pornografii.

Wykres 2. Udział skazań za pornografię we wszystkich skazaniach w latach 2011–2021 spośród nieletnich i dorosłych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/criminal-justice.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

Wykres 2. ukazuje dynamikę skazań za przestępstwo pornografii wśród nieletnich i dorosłych. Wśród dorosłych sprawców odsetek ten od lat utrzymuje się na poziomie 1,4–2,4%, wśród nieletnich odpowiednio 0,9–11,1%. Dynamika rozwoju tego zjawiska wśród nieletnich jest alarmująca od 2012 r., z niewielkim spadkiem w 2015–2017 r. i wykazuje tendencje wzrostową. W 2020 r. udział skazań nieletnich wyniósł 11,1% wszystkich skazań – to prawie pięciokrotnie więcej

- 8) Nieletni powyżej 16. roku życia nie podlegają karze, jeżeli za obopólną zgodą wytwarzają przedmioty lub przedstawienia opisane w ust. 1 powyżej, które dotyczą siebie nawzajem, albo posiadają lub konsumują takie przedmioty lub przedstawienia.
- 9) Przedmioty lub nagrania opisane w paragrafach 1–5 powyżej nie są uznawane za pornograficzne, jeśli mają wartość kulturalną lub naukową, która uzasadnia ich ochronę prawną.

niż w tożsamym okresie wśród dorosłych. Szwajcarskie media zwracają na ten problem uwagę, wskazując na coraz modniejsze wśród nieletnich par przekazywanie materiałów zawierających chociażby swoje nagie zdjęcia, które nierzadko po rozstaniu trafiają do innych osób²⁵⁵.

Kolejnym z bardziej popularnych cyberprzestępstw wśród nieletnich niż wśród dorosłych sprawców w Szwajcarii jest art. 179quater SCC, czyli przestępstwo naruszenia tajemnicy lub prywatności poprzez użycie urządzenia umożliwiającego przechowywanie obrazu²⁵⁶. Pomimo tego, że liczbowo zarówno wśród dorosłych, jak i nieletnich nie jest najbardziej popularne przestępstwo (średniorocznie 28 skazań nieletnich i 80 skazań dorosłych), to wśród nieletnich stanowi zdecydowanie wyższy odsetek wszystkich skazań.

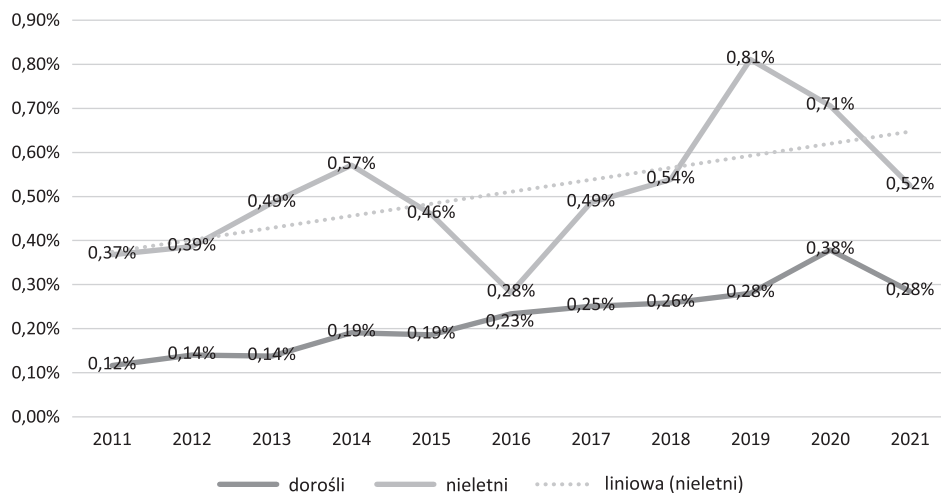
Już w 2011 r. odsetek nieletnich skazanych za przedmiotowe przestępstwo był ponad trzykrotnie wyższy niż wśród dorosłych. Przez cały okres podlegający analizie udział nieletnich skazanych z art. 179quater SCC był wyższy niż dorosłych. Dynamika udziału dorosłych jest dość jednostajna, miarowo rosnąca. Od 2011 r., kiedy odsetek wśród dorosłych wyniósł 0,12%, wzrósł w 2020 r. do 0,38%, czyli ponad trzykrotnie. W 2021 wystąpił niewielki spadek do poziomu z 2019 r. Jeżeli przyjrzymy się tendencji wśród nieletnich, to poza kwestią stałą – jak wyższy odsetek skazań z analizowanego przepisu (w 2019 r. prawie trzykrotnie wyższy 0,28% do 0,81%), to dynamika pomimo tendencji sinusoidalnej i widocznego spadku od 2019 r., jak wskazuje linia trendu, jest nadal wzrastająca. Ponownie przestępstwo to wydaje się być bardzo związane z nowymi technologiami, szczególnie popularnym narzędziem wydaje się być smartfon. Nagrywanie innych osób telefonem i rozpowszechnianie kompromitujących ich materiałów jest coraz bardziej popularne wśród nieletnich, jako jedna z form cyberprzemocy²⁵⁷.

²⁵⁵ SWI swissinfo.ch, *Minors commit a growing share of sexual offences*, https://www.swissinfo.ch/eng/teenage-violence_minors-commit-a-growing-share-of-sexual-offences/45685008 (dostęp: 15.08.2022 r.).

²⁵⁶ Art. 179quater (tłumaczenie własne, oryginalna wersja https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en). Każdy, kto obserwuje za pomocą urządzenia rejestrującego albo utrwała na nośniku obrazu fakt ze sfery poufnej innej osoby lub fakt ze sfery prywatnej innej osoby, który nie jest łatwo dostępny dla ogółu bez jej zgody, kto wykorzystuje lub ujawnia osobie trzeciej fakt, o którym wie lub musi przypuszczać, że dowiedział się o nim w wyniku czynu karalnego z ust. 1, kto przechowuje lub ujawnia osobie trzeciej nagranie, o którym wie lub musi przypuszczać, że dowiedział się o nim w wyniku czynu karalnego z ust. 1, podlega na podstawie skargi karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej trzech lat lub karze pieniężnej.

²⁵⁷ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków 2012, s. 125–129.

Wykres 3. Udział skazań za przestępstwo naruszenia tajemnicy lub prywatności poprzez użycie urządzenia umożliwiającego przechowywanie obrazu

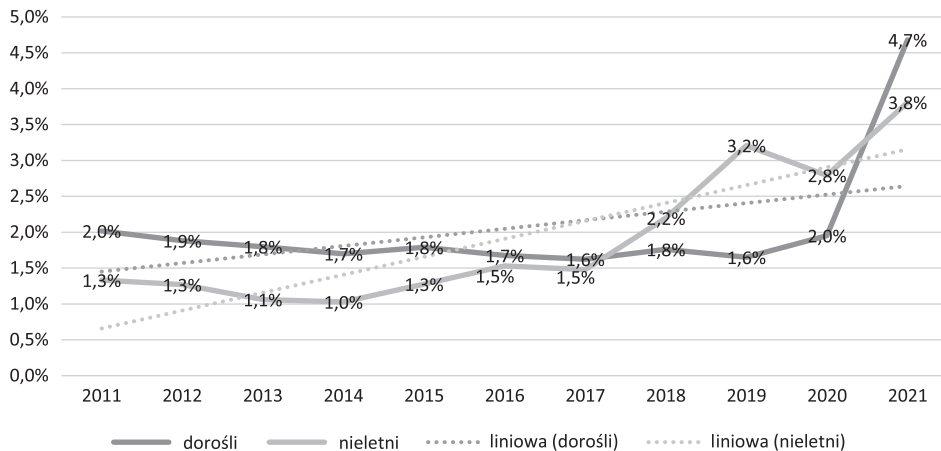
Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/criminal-justice.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

Drugim najczęściej popełnianym cyberprzestępstwem przez nieletnich jest oszustwo komputerowe. W 2021 r. skazano za to przestępstwo rekordową liczbę 205 nieletnich. Biorąc pod uwagę powagę przestępstwa z art. 147 SCC²⁵⁸, które polega głównie na elektronicznej operacji, podczas której w sposób nieuprawniony sprawca wykorzystuje dane, dzięki czemu przenosi na siebie lub inną osobę czyjeś aktywa w celu wzbogacenia się – jest to sytuacja bardzo niepokojąca.

²⁵⁸ Art. 147 SCC (tłumaczenie własne, oryginalna wersja https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (dostęp: 15.08.2022 r.).

- 1) Każda osoba, która z zamiarem bezprawnego wzbogacenia siebie lub innej osoby działa w ramach elektronicznej lub porównywalnej operacji przetwarzania lub transmisji danych poprzez nieprawidłowe, niepełne lub nieuprawnione wykorzystanie danych lub w porównywalny sposób i w ten sposób powoduje przeniesienie aktywów na szkodę innej osoby lub bezpośrednio po tym ukrywa przeniesienie aktywów, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej pięciu lat lub karze pieniężnej.
- 2) Jeżeli sprawca działa w celach zarobkowych, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej dziesięciu lat albo karze pieniężnej w wysokości nie mniejszej niż 90 stawek dziennych grzywny.
- 3) Oszukańcze wykorzystanie systemu przetwarzania danych na szkodę krewnego lub członka rodziny jest ścigane wyłącznie na wniosek.

Wykres 4. Udział skazań za oszustwo komputerowe we wszystkich skazaniach w latach 2011–2021 wśród nieletnich i dorosłych sprawców

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/criminal-justice.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

Wykres 4. ilustruje dynamikę tego procederu. W przeważającej części udział skazań dorosłych za to przestępstwo we wszystkich skazaniach jest wyższy, niż wśród nieletnich (oprócz lat 2018–2020). Nie jest to jednak niczym zaskakującym. Zaskakującym jest niewielka różnica pomiędzy odsetkiem skazań wśród dorosłych i nieletnich oraz bardziej dynamiczna tendencja wzrostowa wśród nieletnich. Zdecydowany skok wzrostowy rozpoczął się już od 2017 r., a wyraźny wzrost wśród dorosłych rozpoczął się dopiero w 2020 r.

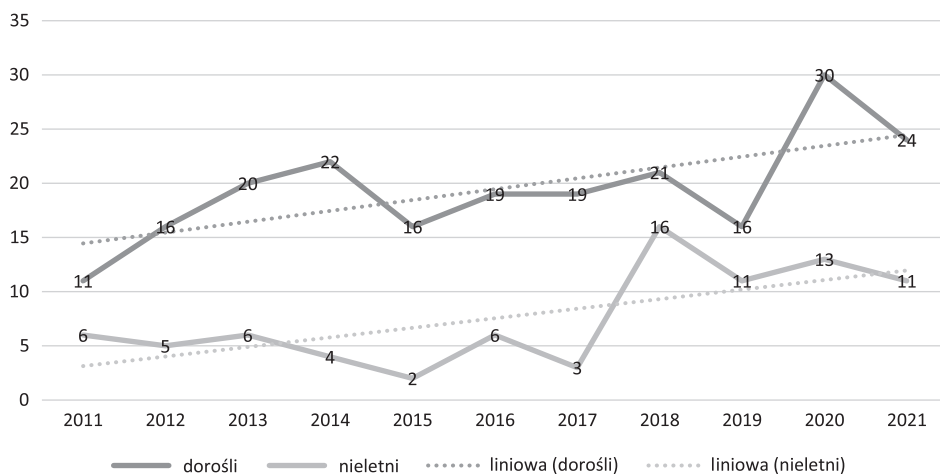
Ostatnim spośród analizowanych przestępstw, które warto poddać analizie, jest art. 143bis SCC²⁵⁹. Co prawda liczby skazań zarówno wśród dorosłych, jak i nieletnich są tak małe, że analiza ich udziału we wszystkich

²⁵⁹ Art. 143bis SCC (tłumaczenie własne, oryginalna wersja https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (dostęp: 15.08.2022 r.).

- 1) Kto za pomocą urządzeń do transmisji danych w sposób nieuprawniony przenika do systemu przetwarzania danych osób trzecich, który jest specjalnie zabezpieczony przed jego dostępem, podlega w ramach skargi karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej trzech lat lub karze pieniężnej.
- 2) Każda osoba, która wprowadza do obrotu lub udostępnia hasła, programy lub inne dane, o których wie lub musi przypuszczać, że są przeznaczone do popełnienia przestępstwa zgodnie z ust. 1, podlega karze pozbawienia wolności nieprzekraczającej trzech lat lub karze pieniężnej.

skazaniach byłaby nieefektywna, ale są na tyle do siebie zbliżone, że zasługują na krótkie przedstawienie.

Wykres 5. Liczba skazań za nieuprawniony dostęp do systemu przetwarzania danych w latach 2011–2021 pośród nieletnich i dorosłych sprawców

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/crime-criminal-justice/criminal-justice.html> (dostęp: 15.08.2022 r.).

Wykres 5. ukazuje liczbę osób skazanych za nieuprawniony dostęp do systemu przetwarzania danych w latach 2011–2021. W obu przypadkach widoczna jest tendencja wzrostowa. Średniorocznie było w analizowanym okresie skazywanych 19 dorosłych i 7 nieletnich. Biorąc pod uwagę większą o ponad 6,5 raza liczbę skazań dorosłych w tym okresie niż nieletnich, jest to niewielka różnica. Przyczyną zwiększonego zainteresowania nieletnich tym procederem, szczególnie od 2017 r., wydaje się być zwiększony dostęp do Internetu mobilnego i social mediów. Włamywanie się przez nieletnich przy pomocy znanych haseł lub przekazywania takich danych do logowania może być jednym z elementów coraz częściej występującej cyberprzemocy.

Podsumowanie

Powyższa próba oszacowania cyberprzestępczości nieletnich w jednym z najbogatszych krajów świata potwierdziła wzrastające zainteresowanie nieletnich czynami karalnymi z elementem cyfrowym. Szczególnie od 2018 r. większość

przestępstw możliwych do popełnienia przez Internet lub poprzez narzędzie technologiczne związane ściśle z Internetem zanotowała dynamiczny wzrost. Najbardziej niepokojącym jest drastyczny wzrost skazań za pornografię wśród nieletnich i zdecydowanie wyższy udział skazań za to przestępstwo wśród nieletnich niż dorosłych sprawców. Koreluje to z przytoczonymi potrzebami nieletnich do eksplorowania swojej seksualności i ryzykownych zachowań. Inne przestępstwa wiodące z analizowanej kategorii to te, które związane są ściśle z Internetem mobilnym, smartfonami, w tym social mediami. Te cyberprzestępstwa, do których potrzebna jest wiedza specjalistyczna, są nadal domeną osób dorosłych.

Spółeczeństwo informacyjne – szanse i zagrożenia korzystania z cyberprzestrzeni

Wstęp

Pod pojęciem „wirtualnej przestrzeni” należy rozumieć „nieistniejące w sensie fizycznym otoczenie, stworzone przy wykorzystaniu technologii informatycznej, składające się z plików, stron internetowych, aplikacji oraz procesów, tworzące pewną funkcjonalną całość, do którego dostęp uzyskiwany jest poprzez systemy teleinformatyczne”²⁶⁰. Przestrzeń wirtualna jest elementem czy też przedmiotowo mieści się w definicji cyberprzestrzeni²⁶¹.

Termin „cyberprzestrzeń” na stałe zadomowił się w dyskursie naukowym. Występuje zarówno w obszarze nauk ścisłych, takich jak matematyka i informatyka, lecz także coraz częściej stanowi przedmiot badań nauk społecznych: politologii, psychologii, socjologii czy prawa. Określenie „cyberprzestrzeń” na

²⁶⁰ *Przestrzeń wirtualna*, <https://mikroporady.pl/slownik-pojec/przestrzen-wirtualna> (dostęp: 28.08.2022 r.).

²⁶¹ M. Batty w autorskiej koncepcji uporządkowania geografii Internetu wskazał na istnienie czterech poziomów, które „charakteryzują się swoistą cyrkulacją, współoddziaływaniem i współzależnością”, takich jak: miejsce, przestrzeń wirtualną, cyberprzestrzeń oraz świat cybermiejsca. Oddzielił on więc wirtualną przestrzeń od cyberprzestrzeni podkreślając, że stanowią one jedność. Nie będzie więc ani nadużyciem, ani nonsensem, aby na potrzeby niniejszych rozważań pojęcia „wirtualnej przestrzeni” oraz „cyberprzestrzeni” traktować jako synonimy. Zob. L. Baran, M. Miśiewicz, *Cyberprzestrzeń: nowe miejsca spotkań: teoretyczna i psychologiczna analiza wirtualnych społeczności*, [w:] M. Wysocka-Pleczyk, K. Tucholska (red.), *Człowiek zalogowany*, Kraków 2014, s. 7–8.

stale zadomowiło się również w języku prawnym. Przeróżne instytucje oraz organizacje definiują to pojęcie na potrzeby prowadzonych przez siebie prac, stąd też można wyróżnić definicję instytucjonalną. Przykład stanowi ta zaproponowana przez Biuro Bezpieczeństwa Narodowego – według niej cyberprzestrzeń to „przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzona przez systemy teleinformatyczne (zespoły współpracujących ze sobą urządzeń informatycznych i oprogramowania zapewniające przetwarzanie, przechowywanie, a także wysyłanie i odbieranie danych przez sieci telekomunikacyjne za pomocą właściwego dla danego rodzaju sieci telekomunikacyjnego urządzenia końcowego przeznaczonego do podłączenia bezpośrednio lub pośrednio do zakończeń sieci) wraz z powiązaniem między nimi oraz relacjami z użytkownikami”²⁶².

Polskie ustawodawstwo również operuje pojęciem „cyberbezpieczeństwa”. Definicja legalna znajduje się w ustawie o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej. Wspomniany akt prawny stanowi, że cyberprzestrzenią jest przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzoną przez systemy teleinformatyczne, wraz z powiązaniem pomiędzy nimi oraz relacjami z użytkownikami²⁶³. Systemy teleinformatyczne również posiadają definicję legalną – zgodnie z art. 3 pkt 3 ustawy o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne²⁶⁴ jest to zespół współpracujących ze sobą urządzeń informatycznych i oprogramowania zapewniający przetwarzanie, przechowywanie, a także wysyłanie i odbieranie danych przez sieci telekomunikacyjne za pomocą właściwego dla danego rodzaju sieci telekomunikacyjnego urządzenia końcowego w rozumieniu przepisów ustawy Prawo telekomunikacyjne²⁶⁵.

W piśmiennictwie podkreśla się występowanie czterech zasadniczych cech cyberprzestrzeni, a mianowicie jej anonimowość, aterytorialność, systematyczność i globalny zasięg²⁶⁶. Wspomniane cechy można uzupełnić o plastyczność, płynność, obliczalność, dokładność, powtarzalność, hipertekstowość,

²⁶² Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, *Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej* 2015, Warszawa 2015, s. 7, <https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/01/DCB.pdf> (dostęp: 30.08.2022 r.).

²⁶³ Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 2017, poz. 1932, t.j. ze zm.).

²⁶⁴ Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (Dz.U. 2021, poz. 2070, t.j. ze zm.).

²⁶⁵ Ustawa z dnia 16 lipca 2004 r. Prawo telekomunikacyjne (Dz.U. 2022, poz. 1648, t.j.).

²⁶⁶ M. Marczyk, *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar aktywności człowieka – analiza pojęciowa obszaru*, „Przegląd Teleinformatyczny” 2018, nr 1–2, s. 60.

interaktywność, wizualność, kompatybilność, otwartość, nieograniczoność, wszechstronność, złożoność, sieciowość, przenikliwość, konwergentność, konsolidację, automatyzację i totalność²⁶⁷.

Cyberprzestrzeń z uwagi na swoją złożoną strukturę oraz swoistość i różnorodność cech ją konstytuujących nie posiada jednej, ogólnie przyjętej, i powszechnie akceptowalnej definicji. W rozważaniach doktryny trwają prace nad wypracowaniem takiej definicji. Jak słusznie zauważa A. Warchoł, ujednoczenie nomenklatury na poziomie krajowym znacznie ułatwiłoby projektowanie wspólnych działań w zakresie cyberbezpieczeństwa²⁶⁸. Problem swoistej „semantycznej anarchii” występuje już od lat 90. XX wieku, czyli od momentu, kiedy termin „cyberprzestrzeń” wszedł do powszechnego obiegu. Problemy definicyjne nie powinny zaskakiwać, gdyż jest to materia podlegająca ciągłej ewolucji, nieostra, nieograniczona przestrzenią i czasem, której immanentnie towarzyszą dwa związane ze sobą rodzaje trudności: interpretacyjny i definicyjny. Rozumienie tego pojęcia ma bowiem niebagatelny wpływ na sposób jego definiowania. Współcześnie obserwuje się różnorodność interpretacji tego terminu, co powoduje wiele niebezpieczeństw. Wśród nich można wskazać na problemy związane z niemożnością projektowania efektywnych systemów bezpieczeństwa, jak również egzekwowania odpowiedzialności za przestępstwa popełnione „ponad granicami państw”²⁶⁹. Mając na względzie to ostatnie, należy wskazać, że cyberprzestrzeń jest obszarem, w którym coraz częściej działają przestępcy. Przykładów jest wiele, a z racji ciągłej ewolucji badanego obszaru, metod przestępczych przybywa. Cyberprzestępstwa mogą być popełniane indywidualnie, jak również przez zorganizowane grupy przestępcze (np. oszustwa internetowe), mogą poważnie zaszkodzić ofiarom (np. wykorzystywanie seksualne dzieci) oraz mogą wpływać na krytyczną infrastrukturę i systemy informacyjne w UE (np. ataki komputerowe)²⁷⁰.

Cyberprzestępczość to nie jedyne problemy, które dotyczą cyberprzestrzeni. Na znaczeniu zyskuje zjawisko określane jako cyberterroryzm. Sprowadza się ono do wykorzystania cyberprzestrzeni w celu działań terrorystycznych (państwowych

²⁶⁷ J. Janowski, *Cybernetyzacja prawa*, [w:] E. Galewska, S. Kotecka (red.), *X-lecie CBKE. Księga pamiątkowa z okazji 10-lecia Centrum Badań Problemów Prawnych i Ekonomicznych Komunikacji Elektronicznej i Studenckiego Koła Naukowego*, Warszawa 2012, s. 394.

²⁶⁸ A. Warchoł, *Pojęcie cyberprzestrzeni w strategiach bezpieczeństwa państw członkowskich Unii Europejskiej*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate*” 2019, nr 9(4), s. 98.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ K. Gawkowski, *Bezpieczeństwo Cyberprzestrzeni w Regulacjach UE*, „*Teka Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych*” 2018, t. 13, nr 2, s. 70.

i pozapaństwowych). Nieobce są zjawiska takie, jak cyberprzemoc. W tym przypadku cyberprzestępcy wykorzystują cyberprzestrzeń w celu wymuszenia odbioru niepożądanych komunikatów zawierających informacje (dane, obrazy, treści), sprzecznych z wartościami adresata. Ostatnimi laty na znaczeniu zyskuje cybernawigilacja, gdzie wykorzystuje się zdobycze informatyki w celu kontroli i/lub pozyskiwania informacji o zachowaniach i działaniach obywateli (społeczności, społeczeństwa). Cyberautokratyzm i cyberwojna to dwa stosunkowo nowe pojęcia. Pierwsze z nich wykorzystuje cyberprzestrzeń w życiu politycznym państwa niezgodnie z zasadami demokracji liberalnej, zaś drugie polega na wykorzystaniu cyberprzestrzeni w celu realizacji działań politycznych realizowanych przez siły zbrojne i skierowanych na zasoby i struktury państwa przeciwnika²⁷¹.

Obok wielu zagrożeń, które można napotkać w cyberprzestrzeni, niewątpliwie występują również szanse dla rozwoju jednostki oraz społeczeństwa w ogóle. Celem artykułu jest przybliżenie zagrożeń w cyberprzestrzeni, jak również korzyści związanych z funkcjonowaniem społeczeństwa informacyjnego.

Korzyści związane z funkcjonowaniem społeczeństwa informacyjnego

Termin „społeczeństwo informacyjne” został wprowadzony w 1963 r. przez Japończyka T. Umesao²⁷². Oznacza ono, w zależności od przyjętej definicji²⁷³, takie społeczeństwo, którego sektor informacyjny (gromadzenie, przetwarzanie i przekazywanie informacji) ma przewagę nad sektorem przemysłowym w gospodarce. Jak trafnie ujął jego istotę P. Sienkiewicz – jest to taki „system społeczny, ukształtowany w procesie modernizacji, w którym systemy informacyjne i zasoby informacyjne determinują społeczną strukturę zatrudnienia, wzrost zamożności społeczeństwa (dochodu narodowego) oraz stanowią o orientacji

²⁷¹ K. Węderska, *Cybernetyczny Pearl Harbour – mit czy rzeczywistość?*, [w:] M. Górka (red.), *Cyberbezpieczeństwo jako podstawa bezpiecznego państwa i społeczeństwa XXI wieku*, Warszawa 2014, s. 71 i n. Zob. również J. Assange *et al.*, *Cyberpunks. Wolność i przyszłość Internetu*, Gliwice 2013, s. 39 i n.

²⁷² M. Grzybowski, *Społeczeństwa informacyjne w regionie Morza Bałtyckiego*, „Ekonomiczne Problemy Usług” 2011, nr 67, s. 433.

²⁷³ W literaturze występuje wiele definicji opisywanego terminu, por. M. Nowina-Konopka, *Istota i rozwój społeczeństwa informacyjnego*, [w:] M. Witkowska, K. Cholawo-Sosnowska (red.), *Społeczeństwo informacyjne. Istota. Rozwój. Wyzwania*, Warszawa 2006, s. 19 i n.; *Społeczeństwo informacyjne*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Spo%C5%82ecze%C5%84stwo_informacyjne (dostęp: 1.09.2022 r.).

cywilizacyjnej”²⁷⁴. Można pokusić się o uogólnienie, że jednostki tworzące społeczeństwo informacyjne znajdują się w centrum szeroko rozumianej informacji, która determinuje ich codzienne funkcjonowanie oraz rzeczywistość. Człowiek będący częścią takiego społeczeństwa zasadniczo pracuje „z informacją”, a także bogaci się „na informacji”. F. Machlup kieruje uwagę na proces formułowania się społeczeństwa informacyjnego, zauważając, że w tym procesie ważne jest wytwarzanie urządzeń telekomunikacyjnych służących do gromadzenia i przetwarzania informacji, co oczywiste, zauważalny jest również rosnący popyt na informację oraz usługi informacyjne²⁷⁵. W ten sposób informacja, na skalę jak nigdy wcześniej, stała się przedmiotem handlu i dystrybucji.

Spółeczeństwo informacyjne cechuje się więc wysokim stopniem rozwoju elektronicznej telekomunikacji, dzięki której możliwa jest szybka wymiana danych cyfrowych bez względu na odległość, co z kolei przekłada się na powszechne ich wykorzystywanie w życiu codziennych przez większość obywateli i organizacji. Przy czym informacja rozumiana jako towar może być szeroko stosowana, zarówno na potrzeby własne, jak również społeczne, edukacyjne czy na potrzeby działalności zawodowej²⁷⁶. W kontekście tego ostatniego wskazuje się również, że o społeczeństwie informacyjnym można mówić dopiero wtedy, gdy siła robocza składa się w większości z pracowników informacji²⁷⁷.

Sednem społeczeństwa informacyjnego są komputery, bazy danych, sieci i Internet, zaś spoiwem, które łączy to wszystko, jest cyberprzestrzeń. Postęp w tym obszarze sprawił, że są to rozwiązania „na każdą kieszeń”, a zatem dostęp do niej nie jest w żaden sposób ekskluzywny. Jak dowodzi S. Kowalczyk, w 1981 r. cena 1 MB pamięci RAM wynosiła prawie 350 dolarów, a w przypadku wybranych firm nawet 450 dolarów; w połowie lat 90. cena 1 MB spadła poniżej 1 dolara, zaś obecnie cena za 1 GB wynosi mniej niż 5 centów²⁷⁸. Powyższe wskazuje

²⁷⁴ P. Sienkiewicz, *Teoria rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, [w:] L.H. Haber (red.), *Polskie doświadczenia w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego. Dylematy cywilizacyjno-kulturowe*, Kraków 2002, s. 506–507.

²⁷⁵ F. Machlup, *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*, Princeton University Press 1962, s. 10–11, <https://www.mises.at/static/literatur/Buch/machlup-production-and-distribution-of-knowledge-in-the-us.pdf> (dostęp: 2.09.2022 r.).

²⁷⁶ M. Nowina-Konopka, *op. cit.*, s. 15.

²⁷⁷ S. Juszczyk, *Rewolucja informacyjna a zmiana społeczna*, [w:] E. Syrek (red.), *Czas społeczny akademickiego uczestnictwa w rozwoju i doskonaleniu civil society. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Andrzejowi Radziejewiczowi-Winnickiemu w 65. rocznicę urodzin*, Katowice 2010, s. 204.

²⁷⁸ S. Kowalczyk, *Wzrost turbulencji na rynku globalnym a bezpieczeństwo i jakość żywności*, [w:] R. Sobiecki (red.), *Przeciwdziałanie turbulencjom w gospodarce*, Warszawa 2015, s. 25.

na wysokie tempo rozwoju nowych technologii jako podstawowych narzędzi telekomunikacji społecznej. Od tego niedaleko do uznania, że wiodącą siłą napędową postępu społecznego są skomplikowane badania naukowe, które wymagają ogromnych nakładów mocy obliczeniowej.

Tabela 1. Wybrane e-usługi

e-usługi	Czynności dokonywane w Internecie
e-administracja	Pobieranie formularzy, składanie formularzy, pozyskiwanie informacji
e-handel	Umowa jest zawierana poprzez Internet i zostaje całkowicie wykonana za jego pośrednictwem lub zawarcie umowy odbywa się przez Internet, ale jej wykonanie następuje już poza siecią, np. wysłanie towarów zakupionych poprzez Internet pocztą tradycyjną
e-finance	Ogół operacji dotyczących finansów wykonywanych za pośrednictwem mediów elektronicznych, w tym e-bankowość
e-zdrowie	Obejmuje wszystkie możliwe zastosowania nowoczesnych technologii informacyjnych i komunikacyjnych we wzajemnych relacjach lekarzy, instytucji ochrony zdrowia (szpitali, przychodni) i ich pacjentów, w tym konsultacje medyczne prowadzone przez Internet w sposób zautomatyzowany
e-learning	Możliwość odbywania lekcji w dowolnym miejscu i czasie. Serwisy takie obniżają koszt nauki. Dla świadczących te usługi istotną rolę ma fakt, że koszt oprogramowania, materiałów szkoleniowych i obsługi tysiąca uczniów jest niewiele większy niż przy obsłudze setki słuchaczy
e-praca	Działania oferowane w ramach rekrutacji pracowników, które obejmują wszelkie procedury wykorzystujące technologię Internetu i współpracujących z nią multimediiów w celu – z jednej strony – poinformowania potencjalnych kandydatów o firmie, warunkach zatrudnienia, oczekiwaniach i wymaganiach stawianych kandydatom oraz kształtowaniu pozytywnych postaw i motywacji do zatrudnienia, z drugiej strony – publikację ofert osób i firm poszukujących odpłatnej lub nieodpłatnej formy zatrudnienia. E-praca obejmuje również branżowe e-oferty pracy
e-porównywarki	Umożliwiają ocenę produktów i usług. Są to automatyczne wyszukiwarki najkorzystniejszych ofert cenowych ze wskazaniem miejsca zakupu wraz z opiniami konsumentów i ekspertów na temat towarów lub usług

Źródło: opracowanie własne na podstawie R. Flis *et al.*, *E-usługi – definicja i przykłady*, Warszawa 2009, s. 17, <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/e128419bc4aca1881822862d9da143f5.pdf> (dostęp: 3.09.2022 r.).

Na pewnym etapie rozwoju społeczeństwa informacyjnego zaczęto coraz większy kłaść nacisk na promocję zjawisk zmieniających paradygmat, bowiem przenoszących zjawiska świata realnego do cyberprzestrzeni, tworząc w ten sposób tzw. e-usługi. Dynamiczny rozwój e-usług można zaobserwować w takich obszarach, jak chociażby administracja, handel, bankowość, ochrona zdrowia, finanse, nauka²⁷⁹.

Wszystkie wymienione wyżej rozwiązania z jednej strony ograniczają koszty oraz oszczędzają czas, lecz z drugiej czynią z cyberprzestrzeni obszar ogromnego przepływu informacji i środków finansowych. Tendencję tę dawno zauważyli cyberprzestępcy, którzy w przestrzeni wirtualnej upatrzyli sobie źródło dochodów, co czyni ją miejscem mniej atrakcyjnym, niż mogłoby się wydawać. W doktrynie zauważa się, że w wyniku swoistego przejścia z gospodarki analogowej na cyfrową nie powinno zaskakiwać, iż cyberprzestrzeń zaczęła być wykorzystywana jako dogodna sfera realizacji działań uznawanych za szkodliwe z punktu widzenia bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego²⁸⁰.

Rodzaje cyberzagrożeń

Opisane wyżej zjawiska dowodzą, że cyberprzestrzeń jest obszarem zarówno kooperacji pozytywnej, prowadzącej do rozwoju w sferze edukacji, komunikacji, gospodarki itp. Jednakże jest ona również źródłem czegoś zupełnie odwrotnego – kooperacji negatywnej, którą można podzielić na cztery dziedziny: cyberprzestępczość, cyberinwigilację, cyberterroryzm oraz cyberwojnę.

Rozwojowi społeczeństwa informacyjnego towarzyszą rozmaite patologie. Jedną z nich jest uzależnienie od Internetu i gier komputerowych. Inną tzw. luka informacyjna, która powstaje, gdy istnieją różnice w zakresie posiadania informacji i dostępu do niej, przez co zwiększa się różnica między stopniem poinformowania pojedynczych ludzi, warstw społecznych oraz całych społeczeństw i grup krajów, co skutkuje negatywnymi konsekwencjami. Przede wszystkim luka informacyjna może stać się barierą rozwoju społeczeństwa informacyjnego, które jak sama nazwa wskazuje, oparte jest w głównej mierze na gromadzeniu, przetwarzaniu, przechowywaniu i wykorzystywaniu olbrzymiej ilości

²⁷⁹ K. Batko, G. Billewicz, *E-usługi w biznesie i administracji publicznej*, „Studia Ekonomiczne” 2013, nr 136, s. 51.

²⁸⁰ M. Lakomy, *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar rywalizacji i współpracy państw*, Katowice 2015, s. 103.

informacji²⁸¹. Skutkiem cywilizacji informatycznej są również zjawiska „śmietnika informacyjnego” i „przeładowania informacją”, których powstanie rodzi pilną potrzebę wypracowania metod selekcji i wartościowania informacji²⁸².

Cyberprzestępczość

Cyberprzestępczość sprowadza się do wykorzystania cyberprzestrzeni do celów kryminalnych, w szczególności w ramach przestępczości zorganizowanej i przestępczości o charakterze ekonomicznym. Na określenie zjawiska cyberprzestępczości występuje w literaturze przedmiotu również inna nazwa – przestępczość komputerowa tudzież internetowa²⁸³. Jest ona niezwykle złożonym zjawiskiem zarówno pod względem podmiotowym, jak i przedmiotowym. W oficjalnych dokumentach Organizacji Narodów Zjednoczonych dzieli się te przestępstwa na trzy grupy:

- 1) akty przeciwko poufności, integralności i dostępności systemów lub danych komputerowych (np. nielegalny dostęp do komputerów, nielegalne przejęcie jego danych, produkcja złośliwego oprogramowania),
- 2) akty komputerowe zmierzające do wyrządzenia szkody finansowej lub uzyskania określonych korzyści materialnych (oszustwa, kradzieże tożsamości, łamanie praw autorskich, rozsyłanie spamu),
- 3) akty związane z zawartością danych w cyberprzestrzeni (mowa nienawiści, pornografia dziecięca czy wspieranie terroryzmu)²⁸⁴.

Wśród organizacji międzynarodowych o znaczeniu regionalnym warto wyróżnić Radę Europy, która również zajmuje się zagadnieniem przestępczości internetowej. Organizacja ta już w 2001 r. przyjęła Konwencję o cyberprzestępczości²⁸⁵, która wymienia i omawia cztery formy przestępstw:

²⁸¹ Zob. T. Galewski, *Społeczna luka informacyjna jako bariera rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2014, nr 34, s. 58.

²⁸² *Społeczeństwo informacyjne – definicja, cechy, zalety, wady*, <https://www.erainformatyki.pl/spoleczenstwo-informacyjne-definicja-cechy-zalety-wady.html> (dostęp: 4.09.2022 r.).

²⁸³ M. Lakomy, *op. cit.*, s. 153.

²⁸⁴ Organizacja Narodów Zjednoczonych, *Comprehensive Study on Cybercrime*, Wiedeń 2013, s. 16, https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf (dostęp: 4.09.2022 r.).

²⁸⁵ Konwencja Rady Europy o cyberprzestępczości, sporządzona w Budapeszcie dnia 23 listopada 2001 r. (Dz.U. 2015, poz. 728).

- 1) przestępstwa przeciwko poufności, integralności i dostępności danych informatycznych i systemów (w tym nielegalny dostęp do danych, nielegalne przechwytywanie danych, naruszenie integralności danych lub systemu),
- 2) przestępstwa komputerowe (fałszerstwo komputerowe, oszustwo komputerowe),
- 3) przestępstwa ze względu na charakter zawartych informacji (pornografia dziecięca),
- 4) przestępstwa związane z naruszeniem praw autorskich i praw pokrewnych²⁸⁶.

Zagadnieniem, które niewątpliwie warto i należy poruszyć, są formy popełniania cyberprzestępstw. W doktrynie podkreśla się bogactwo przestępczych możliwości, od bomb logicznych, przez *phishing*, aż do koni trojańskich. Koń trojański, zwany też trojanem, stanowi przejaw złośliwego oprogramowania wywołującego działania, których nie widzi użytkownik komputera, np. usuwa pliki lub przesyła je do hakera²⁸⁷. Z kolei bomba logiczna definiowana jest jako program, który zaczyna działać w niepożądany sposób w określonej chwili albo gdy zostaną spełnione warunki zdeterminowane przez hakera za pomocą języka programowania²⁸⁸. O ile więc koń trojański szkodzi od razu po uruchomieniu, o tyle bomba logiczna swe destrukcyjne oblicze ukazuje tylko w określonym odpowiednimi warunkami czasie²⁸⁹. *Phishing* opisywany jest jako metoda oparta głównie na inżynierii społecznej, polegającej na podszywaniu się pod instytucje celem kradzieży danych²⁹⁰.

Cyberprzestępcy podejmują się wielu sieciowych aktywności w celu uzyskania wrażliwych informacji, które następnie zostaną sprzedane na czarnym rynku. Z jednej strony mogą być to prywatne dane, takie jak nazwy użytkownika i hasła do różnorodnych usług sieciowych (e-mail, e-bankowość, platformy brokerskie, giełdy kryptowalut). Oprócz wskazanych wyżej przykładów, przestępczymi działaniami zagrożone są aktywa zaliczane do własności intelektualnej, jak chociażby: zdjęcia, muzyka, filmy, opracowania naukowe czy nawet patenty. Mając na

²⁸⁶ Zob. art. 2 i kolejne.

²⁸⁷ R. Szypra, W. Otwinowski, *Współczesne formy prowadzenia ataków informatycznych*, „Przeгляд Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla bezpieczeństwa” 2010, nr 3, s. 89.

²⁸⁸ B. Kałdon, *Cyberprzestrzeń jako zagrożenie dla człowieka XXI wieku*, „Seminare” 2016, t. 37, nr 2, s. 100.

²⁸⁹ D. Chaładyniak, *Wybrane zagadnienia bezpieczeństwa danych w sieciach komputerowych*, „Zeszyty Naukowe WWSI”, t. 9, nr 13, s. 34.

²⁹⁰ R. Kołodziejczyk, *Nowa odsłona terroryzmu – cyberterroryzm*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2017, t. 11, nr 2, s. 153.

względnie to ostatnie, warto zauważyć, że cyberprzestrzeń sprzyja szpiegostwu przemysłowemu. Dzieje się tak z kilku powodów. Po pierwsze, trudniej jest wykryć sprawców operacji szpiegowskich, gdyż mogą oni wykraść informacje na odległość, ukrywając skutecznie swoją tożsamość, a niekiedy ją fałszując. Po drugie, sprawcą kradzieży informacji w cyberprzestrzeni może być pojedyncza osoba, państwo albo przedsiębiorstwo, co zależnie od wariantu, również rozmywa odpowiedzialność. Po trzecie, w cyberprzestrzeni trudniej o ustalenie prawdziwych motywów działania szpiegowskiego. Po czwarte, ten rodzaj szpiegostwa jest szybszy, tańszy i wygodniejszy logistycznie²⁹¹. Biorąc pod uwagę powyższe zalety, należy przypuszczać, że w przyszłości cyberszpiegostwo przemysłowe będzie dynamicznie rozwijane tak przez rządy, jak i korporacje²⁹².

Nie są to jedyne metody cyberataków stosowane przez komputerowych kryminalistów. Na uwagę zasługują ponadto narzędzia występujące pod zbiorczym określeniem „złośliwego oprogramowania” (ang. *malicious software*). Występują tutaj programy, które mogą uszkodzić system, zniszczyć dane, a także uniemożliwić dostęp do sieci, systemów lub usług. Mogą one też wykraść dane lub informacje osobiste ze stacji użytkownika i przesłać je do przestępców²⁹³. Wskazuje się, że coraz powszechniejsze są bardziej inwazyjne sposoby ataku, w tym sieci botnet oraz ataki typu DoS/DDoS, które wzajemnie się uzupełniają. W „internetowym podziemiu” w ramach świadczonych tam usług typu *crimeware-as-a-service* można wejść w posiadanie botnetu o odpowiedniej konfiguracji, np. do dokonania ataku DDoS, albo zlecić przeprowadzenie takiego ataku na witrynę konkurencyjnego przedsiębiorstwa za stosowną opłatą²⁹⁴.

Sposobów na popełnienie przestępstwa komputerowego jest tak wiele, że nie sposób omówić wszystkich znanych możliwości. Dodatkowo ten rodzaj przestępczości jest często trudniejszy do wykrycia w porównaniu z innymi przestępstwami. Dotyczy to zwłaszcza piractwa, które narusza prawa autorskie i staje się coraz powszechniejszym zjawiskiem. Powodem tej powszechności jest przeświadczenie wielu osób, że nie ma w tym nic złego i że skoro coś da się ściągnąć z Internetu, to znaczy, że jest to legalne²⁹⁵.

²⁹¹ M. Ciecierski, *Szpiegostwo przemysłowe opanowało cyberprzestrzeń*, <https://www.wywiad-gospodarczy.pl/cyberprzestrzen.html> (dostęp: 4.09.2022 r.).

²⁹² *Ibidem*.

²⁹³ D. Chaładyniak, *op. cit.*, s. 33.

²⁹⁴ A. Adamski, *Botnety jako zagadnienie prawnokryminologiczne na tle doświadczeń amerykańskich*, „Prokuratura i Prawo” 2013, nr 1, s. 69–70.

²⁹⁵ B. Kałdon, *op. cit.*, s. 100.

Cyberinwigilacja

Cyberinwigilacja polega na wzmożonej, wykraczającej zwykle ponad niezbędny zakres kontroli społeczeństwa za pośrednictwem narzędzi teleinformatycznych. W piśmiennictwie podkreśla się, że ma to miejsce w państwach autorytarnych i totalitarnych²⁹⁶. Jednakże należy mieć na względzie działania E. Snowdena, „który ujawnił na łamach prasy kilkaset tysięcy poufnych, tajnych i ściśle tajnych dokumentów NSA, co zostało opisane przez prasę jako największy wyciek tajnych informacji w historii USA”²⁹⁷. Z ujawnionych źródeł wynikało, że amerykańskie agencje rządowe na masową skalę podsłuchują rozmowy Amerykanów i obywateli innych krajów, toteż zważywszy, że USA uznawane jest za ideał liberalnej demokracji, należy stwierdzić, że inwigilacja ma miejsce nie tylko w państwach zamordystycznych.

Wolnościowy aktywista w 2013 r. ujawnił skalę aktywności wywiadowczej amerykańskiej Agencji Bezpieczeństwa Narodowego i Federalnego Biura Śledczego nie tylko wobec obywateli obcych państw, ale również wobec mieszkańców USA. Oddał on w ręce opinii publicznej dokumenty świadczące o istnieniu programu PRISM. Był to program szpiegowski, umożliwiający wywiadowi Stanów Zjednoczonych dostęp do danych zgromadzonych na serwerach największych przedsiębiorstw internetowych, jak również gromadzenie tych danych na własny użytek. Wskazuje się, że w programie tym brały udział największe na świecie przedsiębiorstwa technologiczne pokroju Microsoft, Google, Facebook, Yahoo! czy Apple²⁹⁸.

Wydarzenie to doprowadziło do wzmożenia międzynarodowej debaty poświęconej zagrożeniom wynikającym z rewolucji informatycznej, uświadomiło opinii publicznej zakres niejawnej współpracy między rządem Stanów Zjednoczonych a wielkimi korporacjami sektora IT, a ponadto doprowadziło do serii napięć w stosunkach międzynarodowych, co jednak nie stało się impulsem do wypracowania wiążących regulacji w tej materii²⁹⁹. Co więcej, ujawnienie skali inwigilacji prowadzonej przez wywiady państw uwidocznili aż nadto problem masowej inwigilacji. W rezultacie stał się on przedmiotem szczególnego

²⁹⁶ M. Czyżak, *Wybrane aspekty zjawiska cyberterroryzmu*, „Telekomunikacja i Techniki Informatyczne” 2010, nr 1–2, s. 46.

²⁹⁷ M. Hosenball, *NSA chief says Snowden leaked up to 200,000 secret documents*, <https://www.reuters.com/article/idUSBRE9AD19B20131114> (dostęp: 4.09.2022 r.).

²⁹⁸ Zob. E. Snowden, *Pamięć nieulotna*, Kraków 2019, J. Assange *et al.*, *op. cit.*, s. 51 i n.

²⁹⁹ Zob. M. Lakomy, *op. cit.*, s. 68 oraz przytoczone tam źródła.

zainteresowania opinii publicznej. Bez wątplenia przyczyniły się do tego nie tylko powracające informacje o skali działań inwigilacyjnych prowadzonych przez poszczególne państwa, lecz także wzrost świadomości i oczekiwań społecznych w zakresie ochrony prywatności³⁰⁰.

Na marginesie cyberinwigilacji nie sposób nie wspomnieć o istnieniu swoistej dychotomii pomiędzy prawem do prywatności a zwalczaniem przestępczości, której istnienie zostało zaakcentowane przez działania E. Snowdena. Słusznie zauważa G. Pietras, że „(...) pomiędzy prawem do prywatności i tajemnicy korespondencji a obowiązkiem zwalczania przestępczości przez państwo istnieje nieusuwalny konflikt”³⁰¹. W praktyce oznacza to, że aby skutecznie zwalczać przestępczość, trzeba od czasu do czasu naruszyć prawo do prywatności. Pojawia się jednak pytanie o wytyczenie granic dopuszczalnej ingerencji w substancję chronioną. Linia demarkacyjna została wyznaczona choćby na mocy działalności orzeczniczej sądów. Dorobek orzeczniczy w zakresie zasad rozstrzygnięcia tego konfliktu obejmuje w szczególności wyroki Trybunału Konstytucyjnego, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej³⁰². Jak wskazuje M. Rojszczak, bogaty dorobek wspomnianych wyżej organów „może być pomocny nie tylko przy rozstrzyganiu spraw dotyczących mechanizmów inwigilacji stosowanych w indywidualnych sprawach, ale również przy wyznaczaniu kierunków rozwoju krajowych przepisów w sposób zgodny ze standardami międzynarodowymi”³⁰³.

Podsumowanie

Cyberprzestrzeń trudno jest ująć w ramy definicyjne. Do tej pory nie przyjęto jednej uniwersalnej definicji tego terminu. Na ogół cyberprzestrzeń, nazywana również przestrzenią cyfrową lub wirtualną, jest uznawana za przestrzeń

³⁰⁰ M. Rojszczak, *Nieograniczone programy inwigilacji elektronicznej a koncepcja państwa autorytarnego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, nr 4, s. 210.

³⁰¹ G. Pietras, *Granice inwigilacji w państwie demokratycznym*, <https://imagazine.pl/2016/03/15/granice-inwigilacji-w-panstwie-demokratycznym> (dostęp: 4.09.2022 r.).

³⁰² Zob. K. Mróz, *Threats to the individual's right to privacy in relation to processing of personal data in order to prevent and combat crime*, „Ius Novum” 2020, t. 14, nr 1, s. 83 i n. oraz przywołana tam literatura.

³⁰³ M. Rojszczak, *Prawne podstawy prowadzenia masowej inwigilacji obywateli opartej na hurtowym i nieukierunkowanym przechwytywaniu danych w UE z uwzględnieniem dorobku orzeczniczego TSUE i ETPC*, „Studia Prawa Publicznego” 2017, t. 18, nr 2, s. 184.

wymiany i przetwarzania danych oraz informacji za pomocą systemów technologii informacyjnych o znaczeniu globalnym.

Ostatnie lata upłynęły pod znakiem ogromnego wzrostu ilości naruszeń bezpieczeństwa w cyberprzestrzeni. Płynące stąd doświadczenia pokazały, że należy podjąć wszelkie działania zapobiegawcze w celu zahamowania rozwijającej się przestępczości komputerowej. W obecnych czasach, gdy Internet jest coraz bardziej powszechny i coraz więcej ludzi korzysta z jego zasobów, bezpieczeństwo staje się więc priorytetem, które trzeba nieustannie udoskonalać. Wyzwaniami stojącymi przed współczesnym światem w dziedzinie szeroko pojętego cyberbezpieczeństwa jest konieczność nawiązania i stopniowego rozwijania współpracy międzynarodowej. Na szczeblu krajowym należy stworzyć podstawy prawne współpracy sektora rządowego z prywatnym. Jako obowiązkowe jawi się wypracowanie programów powszechnej edukacji w zakresie współczesnych rodzajów zagrożeń cyberprzestrzeni, ze szczególnym uwzględnieniem kształcenia dzieci, młodzieży czy szkoleń pracowniczych, oraz odpowiedniej polityki kadrowej w sektorze zabezpieczeń teleinformatycznych.

Problematyka cyberprzemocy wśród nieletnich

Wstęp

Cyberprzestępczość to zjawisko od lat badane zarówno przez praktyków organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości, jak i naukowców, między innymi z dziedziny kryminologii. Temat jest wciąż poruszany z uwagi na rozwijające się zarówno możliwości, jak i zasięgi udostępniane przez sieć internetową. Pod definicją cyberprzestępczości kryje się również problematyka cyberprzemocy.

Zjawisko cyberprzemocy opisywane jest w wielu publikacjach³⁰⁴. Pojęcie cyberprzemocy opisuje patologie społeczne, które występują z użyciem technologii informacyjnych i komunikacyjnych³⁰⁵. Należy tu wskazać, że przemoc w społeczeństwie istnieje od zarania cywilizacji, jednakże w XXI w. postęp techniczny spowodował, że zjawisko to pojawiło się także w wirtualnym świecie.

Na potrzeby niniejszego opracowania zostanie przyjęta definicja, która stanowi, że cyberprzemoc to zjawisko, które cechują elementy celowości, agresji, świadomego, powtarzalnego i długotrwałego zachowania jednostki lub grupy osób wobec słabszej fizycznie lub psychicznie ofiary z użyciem internetowych

³⁰⁴ M. Jakubiak, M. Kowalewski, *Cyberprzemoc szczególnym zagrożeniem społeczeństwa informacyjnego*, Warszawa 2021; J. Barlińska, A. Szuster, *Cyberprzemoc. O zagrożeniach i szansach na ograniczenie zjawiska wśród adolescentów*, Warszawa 2014; E. Bal, M. Bałonoga-Gosik, *Agresja w sieci – cyber-bullying: zagrożenie dla młodego pokolenia*, „Biuletyn Edukacji Medialnej” 2014, nr 1.

³⁰⁵ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna...*, *op. cit.*, s. 119–125.

komunikatorów³⁰⁶. Może to być manifestowanie zachowania za pomocą portali społecznościowych, telefonów, poprzez np. wysyłanie SMS-ów, poczty mailowej, blogów osobistych czy wszelkich innych form komunikacji pomiędzy użytkownikami sieci internetowej.

W XXI w. młode osoby są bardziej obyte z technologią niż miało to miejsce kilkanaście lat wcześniej, t.j. pod koniec ubiegłego wieku. Ogromna dostępność platform internetowych, a także narzędzi elektronicznych typu smartfon, tablet, x-box, zegarek itd., za pośrednictwem których młody człowiek może się komunikować sprawia, że opisywane zjawisko przemocy także objęło tę grupę wiekową. Osoby z pokolenia Z czy też Alfa szybciej oswajają się z nowymi technologiami i szybciej wpasowują się w rytm wzrostu znaczenia usprawnień, jakie wprowadza Internet. Świat wirtualny stał się nieodłącznym elementem życia przede wszystkim młodszej części społeczeństwa.

Cyberprzestrzeń wraz z niewątpliwymi korzyściami wprowadza również wiele zagrożeń, często trudnych do skontrolowania. Coraz częściej można zaobserwować, że zjawisko nienawiści wśród nieletnich przenoszone jest przez internetowe środki komunikacji. Jest to spowodowane rosnącą przewagą kontaktu międzyludzkiego z wykorzystaniem zdalnych form, a niekoniecznie w czasie rzeczywistych spotkań. Nie ma potrzeby wychodzenia z domu, żeby zorganizować grupę znajomych do wspólnego spędzenia czasu. Wystarczy napisać wiadomość na jednym z komunikatorów internetowych, żeby wszystkie osoby dostały od razu informację o takim spotkaniu.

Według Najwyższej Izby Kontroli 52% internautów w wieku 12–17 lat miało kontakt z cyberprzemocą w Internecie³⁰⁷. Według badań przeprowadzonych przez M. Gąsowskiego wynika, że 28% młodzieży szkolnej było ofiarami cyberprzemocy, przy czym 86% ogólnej liczby respondentów uważa to za poważne zagrożenie³⁰⁸.

Wiele osób dopuszczających się takich czynów nie jest świadoma, że pomimo braku definicji legalnej cyberprzemocy, za takie działanie grozi odpowiedzialność na podstawie Kodeksu karnego oraz Kodeksu cywilnego. W powyższych

³⁰⁶ A. Zellma, *Współpraca policji z rodziną w przeciwdziałaniu cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży – możliwość czy utopia?*, „Studia Warmińskie” 2014, nr 51, s. 206.

³⁰⁷ Najwyższa Izba Kontroli, *Zapobieganie i przeciwdziałanie cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży*, Warszawa 2017, s. 7.

³⁰⁸ M. Gąsowski, *Cyberprzemoc wśród młodzieży szkolnej – analiza kryminologiczna na podstawie badań ankietowych*, [w:] D. Dajnowicz-Piesiecka, E. Jurgielewicz-Delegacz, E. Pływaczewski (red.), *Przestępczość XXI wieku. Szanse i wyzwania dla kryminologii*, Warszawa 2020, s. 149–165.

aktach prawnych można znaleźć podstawy do wszczęcia postępowania, wykorzystując artykuły zapewniające ochronę dóbr osobistych człowieka czy definiujące czyny takie, jak groźba karalna, uporczywe nękanie, podszywanie się, zmuszenie do określonego działania, naruszenie intymności seksualnej, utrwalenie wizerunku nagiej osoby bez jej zgody, zniesławienie czy zniewaga.

Zjawisko cyberprzemocy zostanie przeanalizowane na podstawie danych dotyczących obszaru województwa warmińsko-mazurskiego, zbieranych przez Komendę Wojewódzką Policji w Olsztynie w latach 2020–2022.

Przemoc psychiczna w Internecie

Zjawiskiem występującym często w Internecie jest przemoc psychiczna. Problem ten występuje zarówno w prywatnych konwersacjach użytkowników, jak i w komentarzach ogólnodostępnych dla wszystkich obserwatorów na portalach społecznościowych czy stronach internetowych. Samą przemoc psychiczną można zdefiniować jako powtarzające się poniżanie i ośmieszanie, manipulowanie dla własnych celów, wciąganie w konflikty, brak właściwego wsparcia, np. wyśmiewanie poglądów, religii, pochodzenia, narzucanie własnych poglądów, karanie przez odmowę zainteresowania, uczuć czy szacunku, stała krytyka, wmawianie choroby psychicznej, izolacja społeczna, czyli kontrolowanie i zakazywanie bądź ograniczanie kontaktów z innymi ludźmi, domaganie się posłuszeństwa, ograniczanie snu i pożywienia, stosowanie gróźb czy degradacje werbalną rozumianą jako wyzywanie, poniżanie, upokarzanie, zawstydzanie drugiej jednostki³⁰⁹.

Wraz z coraz większą świadomością problematyki przemocy psychicznej można zauważyć na podstawie analizy treści w nim publikowanych, że Internet jest przepełniony takimi zachowaniami. Są to ataki zarówno na cześć zewnętrzną, jak i wewnętrzną człowieka. Jako cześć zewnętrzną opisywana jest wartość, jaką dana osoba posiada według innych ludzi (znaczenie społeczne człowieka), natomiast pojęcie czci wewnętrznej definiowane jest jako poczucie godności osobistej danego człowieka (wewnętrzna wartość osoby)³¹⁰. Wymienione dobra osobiste podlegają odpowiedzialności prawnokarnej na podstawie art. 212 k.k. (zniesławienie) czy art. 216 k.k. (zniewaga), jak i cywilnoprawnej z tytułu art. 23 k.c. (dobra osobiste człowieka).

³⁰⁹ J. Helios, W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2017, s. 9.

³¹⁰ M. Mozgawa et al., *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2018, art. 212, LEX.

Policja prowadzi statystyki poszczególnych przestępstw, co pomaga w określeniu skali zjawiska. W przypadku art. 212 k.k. oraz art. 216 k.k. konieczne było wykonanie analizy *modus operandi* (charakterystyczny sposób działania) sprawców przestępstw. Zakres czynów dokonanych w cyberprzestrzeni dał możliwość zakwalifikowania danych statystycznych jedynie od strony przestępstw stwierdzonych i wykrytych.

Tabela 1. Dane statystyczne wybranych przestępstw w województwie warmińsko-mazurskim

Przestępstwa	Stwierdzone ogółem			Stwierdzone wśród nieletnich			Wykryte ogółem		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Rok	2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Art. 212 § 1	3	3	3	0	0	0	0	0	0
Art. 212 § 2	14	25	16	0	0	0	2	5	5
Art. 216 § 1	3	1	2	0	0	0	3	1	1
Art. 216 § 2	11	3	1	3	0	0	10	0	1
Suma	31	32	22	3	0	0	15	6	7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Komendy Wojewódzkiej Policji w Olsztynie.

Analizując powyższe dane dotyczące województwa warmińsko-mazurskiego, można zauważyć, że nieletnich sprawców, dopuszczających się przestępstwa zniewagi lub zniesławienia, jest znacząco mniej niż sprawców dorosłych. Małe liczby ww. przestępstw wśród nieletnich lub brak stwierdzonych czynów daje podstawę do uznania, że te przestępstwa nie stanowią problemu wśród nieletnich. Wydaje się jednak, że należy zwrócić uwagę na specyfikę tych przestępstw. Młodzi ludzie w Internecie najczęściej występują pod fałszywymi danymi lub po prostu prezentują swoje opinie anonimowo. Właśnie ten fakt może mieć wpływ na niską wykrywalność wśród nieletnich tego typu przestępczości. Można też przyjąć hipotezę, że proces edukacyjny w szkołach ma wpływ na wysoką świadomość wśród ludzi młodych, że znane im są zagrożenia związane z przemocą psychiczną w Internecie.

Może to jednak świadczyć również o skali ciemnej liczby przestępstw. Ciemna liczba przestępstw mówi o przestępstwach popełnionych, lecz niewykrytych przez odpowiednie służby. Znajdują się tam również przestępstwa ujawnione, jednakże których sprawcy nie zostali wykryci, oraz przestępstwa ujawnione, których wykryci sprawcy nie zostali skazani w związku z błędami proceduralnymi

czy np. przedawnieniem się karalności czynu. Główną przyczyną istnienia ciemnej liczby jest problem niezgłaszania przestępstw do odpowiednich instytucji³¹¹.

Od niedawna świat zmaga się ze zjawiskiem hejtu. Zjawisko to trudno zdefiniować z uwagi na fakt, iż jest silnie uzależnione od kontekstu, ale patrząc na nie szeroko, można określić je jako przypisywanie negatywnych cech, wzywianie do podejmowania dyskryminujących działań wymierzonych w określoną grupę społeczną, do której przynależność postrzegana jest jako naturalna, a niedokona- na z wyboru³¹². Wielu użytkowników Internetu pada ofiarą hejtu, czyli *de facto* przemocy psychicznej. Skala problemu jest wysoka. Według raportu SW Research z 2015 r. 53,4% internautów spotkało się z właśnie z tym zjawiskiem³¹³.

Biorąc pod uwagę, że hejt jest przejawem przemocy psychicznej, że są to zachowania spełniające przesłanki przestępstwa z art. 212 k.k. oraz art. 216 k.k., ponad połowa internautów spotyka się z tym problemem, więc trafnym stwierdzeniem będzie, że występuje w tym zakresie ciemna liczba przestępstw. Jest to jednak niezwykle trudne do zbadania i oszacowania.

Ciemną liczbę przestępstw można zauważyć również, obliczając wskaźnik wykrywalności w badanych latach w województwie warmińsko-mazurskim.

Tabela 2. Wskaźnik wykrywalności przestępstw przedstawionych w tabeli nr 1

Rok	2020	2021	2022
Przestępstwa stwierdzone	31	32	22
Przestępstwa wykryte	15	6	7
Wskaźnik wykrywalności	48,4%	18,8%	31,8%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Komendy Wojewódzkiej Policji w Olsztynie.

Z przestępstw z art. 212 k.k. i art. 216 k.k. stwierdzonych przez organy ścigania w badanych latach średnio 33% zostało wykrytych. Jest to niezadawalająca liczba, gdyż w Internecie dużo łatwiej jest pozostać anonimowym. Użytkownicy świadomie działający w tym zakresie zakładają fałszywe konta na portalach

³¹¹ B. Międzybrodzki, *Problematyka przestępczości seksualnej w latach 40. i 50. XX w. Trudności badawcze*, „Sensus Historiae” 2013, nr 10, s. 54–57.

³¹² K. Garwol, *Hejt w internecie – analiza zjawiska*, „Edukacja – Technika – Informatyka” 2016, nr 4, s. 305.

³¹³ SW Research, *Hejterzy w sieci*, <https://swresearch.pl/news/hejterzy-w-sieci> (dostęp: 26.07.2023 r.).

czy też korzystają z oprogramowania umożliwiającego zamazywanie lokalizacji, z której popełniane jest cyberprzestępstwo za pomocą zmiany IP komputera. Takie działania znacznie utrudniają działania organów ścigania w zakresie walki z tym zjawiskiem. Powoduje to również, że użytkownicy padający ofiarą takich działań często nie próbują walczyć z problemem z powodu braku wystarczających informacji na temat sprawcy.

W województwie warmińsko-mazurskim w 2020 r. wskaźnik wykrywalności przestępstw ogółem wyniósł 72,5%, czyli 24% więcej niż w przypadku przestępstw z art. 212 k.k. i art. 216 k.k. W 2021 r. różnica wynosiła 56,5%³¹⁴. Dysproporcja pomiędzy wykrywalnością ogółem a wybranymi przestępstwami, mającymi miejsce w cyberprzestrzeni, pokazuje, że organy ścigania napotykały trudności na poziomie wykrywania sprawców tych przestępstw.

Tabela 3. Dane statystyczne dotyczące przestępstwa kradzieży tożsamości w województwie warmińsko-mazurskim

Przestępstwa	Stwierdzone ogółem			Stwierdzone wśród nieletnich			Wykryte ogółem		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Art. 190a § 2	41	28	22	2	0	1	17	6	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Komendy Wojewódzkiej Policji w Olsztynie.

Jak wskazują dane z powyższej tabeli, udział osób nieletnich w przestępstwie z art. 190a § 2 k.k. stanowiącym, że karze podlega ten, kto, podszywając się pod inną osobę, wykorzystuje jej wizerunek lub inne jej dane osobowe w celu wyrządzenia jej szkody majątkowej lub osobistej, jest niewielki. W tym przypadku również można postawić hipotezę, że występuje tu duża ciemna liczba przestępstw. Powszechnie wiadomo, że w Internecie jest wiele fałszywych kont, wykorzystujących wizerunek np. osób sławnych, takich jak influencerzy z dużą liczbą obserwujących na swoich profilach społecznościowych. Takie sytuacje często mają miejsce z powodu błędnego przekonania, że jest się wtedy w pełni anonimowym i nie poniesie się odpowiedzialności. Choć należy też zauważyć, że sprawcy tych przestępstw często korzystają z anonimowych serwerów typu proxy, które utrudniają organom ścigania ich wykrycie. Nie zawsze jest to związane z przemocą

³¹⁴ <https://statystyka.policja.pl/st/przestepstwa-ogolem/121940,Przestepstwa-ogolem.html> (dostęp: 31.07.2023 r.).

psychiczną, często występuje to z powodu chęci zrobienia jakiegoś żartu, jednak nierzadko okazuje się, że żarty te są dla kogoś krzywdzące.

Odpowiedzialność w przypadku nieletnich wygląda nieco inaczej niż w przypadku dorosłych. Osoba nieletnia nie może popełnić przestępstwa, a jedynie czyn karalny. Jeśli nieletni pomiędzy 13. a 17. rokiem życia dopuszcza się czynu zabronionego, sąd traktuje to jako przejaw demoralizacji i stosuje środki przewidziane w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich w ramach postępowania opiekuńczo-wychowawczego.

Istotne są też skutki wspomnianych przestępstw, które mogą prowadzić do pojawienia się u niektórych pokrzywdzonych myśli samobójczych. Jeśli w wyniku przestępstwa uporczywego nękania lub podszywania się ofiara targnie się na własne życie, konsekwencje są większe. Występuje wtedy zwiększona szkodliwość społeczna czynu względem typu zasadniczego przestępstwa, co oznacza, że będzie to typ kwalifikowany, obostrzony odpowiednim zwiększeniem wymiaru kary.

Powodem takiej dysproporcji pomiędzy osobami dorosłymi a osobami nieletnimi popełniającymi ww. przestępstwa może być również brak świadomości ze strony osób młodych o możliwości zwalczania przemocy psychicznej, jak i podejmowania działań prawnych w tym zakresie. Wiele osób młodych będących ofiarami lub świadkami przemocy psychicznej nie rozmawia z prawnymi opiekunami o zaistnieniu takich zdarzeń, przez co nie są one zgłaszane do organów ścigania, a więc nie docierają przed wokandę sądu.

Groźby karalne

Przemoc psychiczna w Internecie może przeistoczyć się w coś znacznie poważniejszego. Artykuł 190 § 1 k.k. określa znamiona przestępstwa tzw. groźby karalnej, polegającej na groźeniu innej osobie popełnieniem przestępstwa na jej szkodę lub szkodę osoby najbliższej, jeżeli groźba wzbudza w zagrożonym uzasadnioną obawę, że będzie spełniona³¹⁵. Według orzecznictwa Sądu Najwyższego nie jest jednak wymagane, by adresat groźby miał pewność, był przekonany, że zapowiadane zdarzenie faktycznie nastąpi. Wystarczy, że jedynie przewiduje, iż groźba może się urzeczywistnić i liczy się z taką możliwością. Stopień obawy u adresata groźby, równoznaczny z zaistnieniem znamienia skutku przestępstwa

³¹⁵ A. Górski, K. Michalak, M. Klonowski, *Groźba bezprawna jako znamię przestępstwa z art. 245 k.k. Rozważana na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2018, nr 27, s. 1–2.

określonego w art. 190 § 1 k.k., jest niższy od przekonania o pewności zrealizowania zapowiedzianej groźby. Zostaje on osiągnięty wtedy, gdy zagrożony przewiduje, że groźba może się urzeczywistnić, a więc że nastąpienie zapowiadanego zdarzenia jest realne³¹⁶.

Osoby nieletnie są bardziej wybuchowe czy też emocjonalne. Jest to spowodowane okresem dorastania i potocznie zwaną burzą hormonalną. Jest to okres, w którym zmysły poznawcze są bardziej intensywnie wykorzystywane i młode osoby kształtują w tym okresie swoje postawy, które są wykorzystywane w późniejszym okresie życia. Z tego powodu często występują sytuacje, w których kłótnie przeistaczają się w poważne groźby. Z powodu większego wykorzystywania najnowszych technologii w porozumiewaniu się takie zachowania zostają przenoszone na przestrzeń internetową.

Nie każda jednostka potrafi zapanować nad negatywnymi emocjami, tym bardziej w trudnych sytuacjach. Za sprawą tego mogą wystąpić sytuacje, w których jedna osoba powiedziała coś, co z pozoru brzmi groźnie, ale celem nie było stworzenie realnej obawy o dobro osobiste, a jedynie uraza drugiej jednostki, w kierunku której były skierowane sformułowania spełniające przesłanki groźby karalnej.

Tabela 4. Dane statystyczne dotyczące przestępstwa groźby karalnej w województwie warmińsko-mazurskim

Przestępstwa	Stwierdzone ogółem			Stwierdzone wśród nieletnich			Wykryte ogółem		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Art. 190 k.k.	27	26	71	1	4	5	34	53	49

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Komendy Wojewódzkiej Policji w Olsztynie.

Według danych statystycznych uzyskanych z Komendy Wojewódzkiej Policji w Olsztynie można stwierdzić, że w przypadku czynu karalnego z art. 190 k.k. występuje tendencja wzrostowa. Pomimo okresu popandemicznego, w którym nie występują obostrzenia związane z pozostawaniem w domu, liczba przestępstw wzrasta. Liczba czynów karalnych popełnionych przez nieletnich, podobnie jak w przypadku uprzednio opisywanych artykułów Kodeksu karnego, jest stosunkowo mała w porównaniu do ogólnej liczby przestępstw z art. 190 k.k.

³¹⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 października 2020 r. (sygn. akt III KK 602/19).

Analizując dane zbiorczo z art. 212, 216, 190 i 190a k.k., można zauważyć, że liczba przestępstwa gróźb karalnych wśród nieletnich jest większa niż w pozostałych przypadkach i jako jedyne z tych przestępstw ma tendencję wzrostową. Może to być spowodowane obawą o własne bezpieczeństwo, jaka występuje w przypadku zaistnienia takiej sytuacji. Osoba, której dotyczy obawa realnego zagrożenia dobra osobistego, chętniej uda się do organów ścigania, niż ma to miejsce w pozostałych sytuacjach, w których wykorzystując własne możliwości, można przeciwdziałać w zakresie kontaktu z czynami spełniającymi przesłanki tych przestępstw.

Błędy weryfikacyjne platform internetowych

Osoba nieletnia, aby popełnić czyn karalny w cyberprzestrzeni, musi mieć do tego sposobność. W Internecie można spotkać wiele zarówno portali społecznościowych, jak i wszelkiego rodzaju blogów osobistych czy innego rodzaju stron internetowych umożliwiających interakcje pomiędzy użytkownikami. Nie można popełnić czynu karalnego w cyberprzestrzeni, nie posiadając dostępu do sieci internetowej, jak i konta umożliwiającego komunikację z innymi jednostkami biorącymi aktywny udział w kreowaniu danego miejsca w cyberprzestrzeni.

Najpopularniejsze platformy internetowe, takie jak Facebook, Instagram, Twitter i inne, wymagają przy rejestracji konta potwierdzenia danych osobowych. Skoro więc osoby nieletnie są w stanie zakładać konta na tych portalach, problem tkwi w weryfikacji użytkowników przez administratorów tych instytucji. Użytkownik, mogąc założyć fałszywe konto bez przymusu zweryfikowania danych osobowych na podstawie dokumentu tożsamości, czuje się bezkarny. Przyjmując hipotezę, że dana jednostka, czując większą odpowiedzialność za własne postępowanie, nie posiadając przy tym poczucia anonimowości, rzadziej decydowałaby się na negatywne zachowania, zmniejszyłoby to skalę występowania przemocy w Internecie.

Platforma internetowa Facebook jest największym portalem społecznościowym na świecie. Według raportu z drugiego kwartału 2023 roku udostępnionego przez spółkę Meta Platforms Inc., będącą właścicielem tej platformy, miał on ponad 3 miliardy aktywnych użytkowników miesięcznie i 2 miliardy aktywnych użytkowników dziennie³¹⁷. Jest to instytucja, na której spoczywa zdecydowanie

³¹⁷ https://s21.q4cdn.com/399680738/files/doc_financials/2023/q2/Meta-06-30-2023-Exhibit-99-1-FINAL.pdf (dostęp: 27.07.2023 r.).

największa odpowiedzialność ze wszystkich innych portali działających w cyberprzestrzeni. Spowodowane jest to nie tylko skalą działalności, ale również tym, że jednym z jej produktów jest możliwość logowania się do wielu stron internetowych za pomocą konta posiadanego na platformie Facebook. Takie rozwiązanie powoduje zwiększenie odpowiedzialności za działania użytkowników zarówno w obrębie swojej platformy, jak i innych platform internetowych. W takim przypadku weryfikacja użytkownika nie powinna pozostawiać żadnych luk, dzięki którym osoby nieodpowiednie mogłyby zakładać konta.

Poświadczanie nieprawdy przez nieletnich przy tworzeniu internetowych kont w wielu przypadkach jest pierwszym świadomym oszustwem. Takie osoby dobrze wiedzą, co trzeba zrobić, żeby przejść pozytywnie weryfikację, bez udostępniania prawdziwego dokumentu tożsamości. Osoby w wieku 13–17 lat nie są wystarczająco dojrzałe emocjonalnie i gotowe na zagrożenia, które można napotkać w sieci internetowej. Brak samokontroli, edukacji i rozwagi w zakresie postępowania w Internecie przekłada się na popełnianie czynów karalnych przez jego nieletnich użytkowników.

Podsumowanie

Artykuł przedstawia problematykę badanego zjawiska tylko w wybranych obszarach. Przytoczone przykłady udowadniają, że trudno jest kontrolować zachowania użytkowników w Internecie. Zabezpieczenia przed nieletnimi użytkownikami, którzy nie powinni mieć dostępu do platform internetowych z nieodpowiednimi dla nich treściami lub możliwościami, jakich dostarczają użytkownikom, nie są jeszcze wystarczające. Z cyberprzestrzeni codziennie korzystają miliardy ludzi i potencjalnie każdy z nich jest narażony na doświadczenie cyberprzemocy w stosunku do swojej osoby.

Pomimo rzeczywistej skali problemu liczba ujawnionych przestępstw tego zjawiska w pełni nie odzwierciedla. Spowodowane jest to większą tolerancją użytkowników cyberprzestrzeni na wulgaryzmy i niezgodne z prawem zachowania. Ponieważ odbywa się to w wirtualnym świecie, buduje to w osobach będących świadkami zjawiska poczucie mniejszej odpowiedzialności, zarówno za swoje, jak i innych zachowania. Ponadto wśród młodych ludzi często panuje przekonanie o budowaniu własnej wartości na podstawie przynależności do danej grupy. Przez to nieletni często, by dopasować się do zachowań uczestników danej grupy, wbrew swoim przekonaniom, zaczynają postępować w taki sam sposób. Jest to przykład konformizmu. Pojęcie to oznacza zmianę zachowania jednostki,

następującą wskutek presji stworzonej przez inne osoby³¹⁸. W opisywanym przypadku chodzi o wpływ normatywny, który wynika z lęku jednostki przed brakiem akceptacji ze strony grupy bądź nawet ostracyzmem, a przy tym z chęci uzyskania przez nią pochwał ze strony innych i upodobnienia się do danej grupy. Może ona zatem chcieć uniknąć kary, takiej jak: odrzucenie, ośmieszenie czy wyśmianie przez grupę lub dążyć do uzyskania nagrody w postaci przyjaźni i akceptacji ze strony innych³¹⁹. Tworzy to efekt kuli śnieżnej, co oznacza, że gdy jedna osoba użyje przemocy psychicznej wobec danej jednostki, kolejne osoby postąpią w taki sam lub podobny sposób, zwiększając skalę zjawiska.

Wiele osób pada ofiarą przemocy psychicznej, ale jest również sprawcami, tylko często nie zdają sobie z tego sprawy. Ważne jest, aby stale edukować zarówno nieletnich, jak i całe społeczeństwo dorosłe w zakresie zapobiegania i zwalczania przemocy. W przypadku osób nieletnich kluczową rolę odgrywają opiekunowie prawni, którzy powinni przeprowadzać rozmowy edukacyjne w tym zakresie. Niemalże znaczenie odgrywa również system edukacji. Dla nieletnich powinny być przeprowadzane warsztaty uświadamiające, czym i jakim zagrożeniem jest cyberprzemoc i jak jej przeciwdziałać. Konieczna jest również edukacja w zakresie szacunku do drugiego człowieka.

Kluczowa w zakresie zwalczania badanego problemu jest również odpowiedzialność administratorów portali społecznościowych. Powinni oni stale poprawiać zabezpieczenia i dostęp do swoich sieci komputerowych. Weryfikacja tożsamości niepozostawiająca luki spowodowałaby, że nieletni nie byłiby narażeni na kontakt z niepożądanymi treściami i nie mogliby przenosić negatywnych emocji na platformy internetowe. Ważne jest, aby społeczeństwa dążyły do likwidacji anonimowości w Internecie, co ograniczy bezkarne używanie narzędzi internetowych do negatywnych zachowań wobec innych użytkowników sieci internetowej.

³¹⁸ E. Aronson, *Człowiek – istota społeczna*, Warszawa 2012, s. 30–39.

³¹⁹ A. Pięta-Szawara, *Konformizm*, [w:] J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), *Leksykon wiedzy patologicznej*, Toruń 2018, s. 198–203.

Zjawisko zaginięć nieletnich. Perspektywa kryminologiczna i prawna

Zagadnienia wstępne

Problematyka zaginięć osób, w tym także nieletnich, od wielu lat stanowi istotny problem i wyzwanie dla światowego społeczeństwa. Szacuje się, iż w przeciągu ostatnich 20 lat na całym świecie zaginęło blisko 4,5 miliona osób. Rocznie w Polsce liczba ta sięga od 15 do 20 tysięcy. Każdy człowiek bez względu na wiek, płeć, kraj pochodzenia, miejsce zamieszkania czy przynależność do poszczególnych grup społecznych i zawodowych jest narażony na zaginięcie. Część osób podejmuje świadomą, dobrowolną decyzję o zerwaniu kontaktu z rodziną i otoczeniem, pozostali jednak znikają wbrew własnej woli. Przyczyny zaginięć zależne są zarówno od indywidualnej, jak i osobistej sytuacji osoby zaginionej oraz od wielu czynników zewnętrznych³²⁰.

Analizując obowiązujące przepisy polskiego prawa, niemożliwym jest odszukanie legalnej, powszechnie obowiązującej definicji terminu, jakim jest „osoba zaginiona”. Pojęcie to występuje i funkcjonuje w wielu różnych obszarach prawa, gdzie przypisywane są mu różne znaczenia i wykładnie. Zróżnicowane definiowanie i brak powszechnie obowiązującej legalnej definicji pojęcia „zaginione” w znaczący sposób utrudnia jednolite podejście do wyżej wymienionej tematyki osób zaginionych, utrudniając jednocześnie stworzenie jednolitego i spójnego systemu poszukiwań osób zaginionych³²¹.

³²⁰ W. Pływaczewski, J. Narodowska, M. Duda, *Analiza kryminologiczna i wiktymologiczna aspektów zaginięć*, [w:] E. Gruza, I. Sołtyszewski (red.), *Poszukiwania osób zaginionych*, Warszawa 2022, s. 100.

³²¹ E. Gruza, *Zagadnienia ogólne*, [w:] E. Gruza, I. Sołtyszewski (red.), *op. cit.*, s. 24.

Wśród polskich aktów prawnych rangi ustawowej, które w swej treści zawierają określenie „osoby zaginionej”, należy zwrócić uwagę na ustawę o Policji i jej art. 14 ust. 1 pkt 3. Stanowi on, iż Policja w granicach swych zadań wykonuje wszelkie czynności operacyjno-rozpoznawcze, dochodzeniowo-śledcze oraz administracyjno-porządkowe w celu poszukiwania osób, które na skutek wystąpienia zdarzenia uniemożliwiającego ustalenie miejsca ich pobytu należy odnaleźć, by zapewnić im ochronę ich życia, zdrowia lub wolności³²². Powyższy przepis swą treścią nie stanowi definicji legalnej „osoby zaginionej”, a określa jedynie zakres uprawnień Policji w ramach wykonywania czynności mających na celu poszukiwanie osób zaginionych³²³.

Zgodnie z obowiązującym Zarządzeniem nr 48 Komendanta Głównego Policji z 28 czerwca 2018 roku „zaginięcie osoby” definiowane jest jako zaistnienie jakiegokolwiek zdarzenia uniemożliwiającego ustalenie miejsca pobytu osoby fizycznej, wymagające jej odnalezienia albo udzielenia pomocy w celu zapewnienia ochrony życia, zdrowia i wolności, eliminując nagły charakter zdarzenia. Ponadto za „osobę zaginioną” uznano osobę, która na skutek zdarzenia uniemożliwiającego ustalenie miejsca jej pobytu wymaga odnalezienia w celu udzielenia pomocy i ochrony jej życia, zdrowia i wolności³²⁴.

Omawiając tematykę zaginięć, należy podkreślić różnicę pomiędzy pojęciem „osoba zaginiona” a „osoba poszukiwana”. Otóż osoba poszukiwana jest to osoba ukrywająca się przed organami ścigania w związku z podejrzeniem popełnienia przestępstwa, która dobrowolnie oddała się z aresztu lub zakładu karnego, nie stawiała się we właściwym zakładzie karnym w celu odbycia kary pozbawienia wolności po uprawomocnieniu się wyroku skazującego lub nie powróciła do zakładu karnego po upływie przepustki bądź przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności³²⁵. Pomiędzy „osobą zaginioną” oraz „osobą poszukiwaną” dostrzegalne są zarówno liczne podobieństwa, jak również cechy rozróżniające oba pojęcia. W przypadku obu pojęć obejmują one swym zakresem wyłącznie osoby fizyczne, których miejsce pobytu nie jest nikomu znane i z którymi niemożliwym jest

³²² Zob. art. 14 ust. 1 pkt 3 ustawy z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji (Dz.U. 2023, poz. 171 ze zm.).

³²³ E. Gruza, *Zagadnienia...*, *op. cit.*, s. 25.

³²⁴ Zob. Zarządzenie nr 48 Komendanta Głównego Policji z dnia 28 czerwca 2018 r. w sprawie prowadzenia przez Policję poszukiwania osób zaginionych oraz postępowania w przypadku ujawnienia osoby o nieustalonej tożsamości lub znalezienia zwłok (Dz.Urz. KGP 2018, poz. 77), dalej przytaczane jako „Zarządzenie nr 48 KGP”.

³²⁵ Zob. art. 278 Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. 2022, poz. 1375, t.j. ze zm.).

nawiązanie jakiegokolwiek kontaktu. Wśród cech odróżniających osoby poszukiwane od osób zaginionych w szczególności wyróżnia się fakt, iż w przypadku osób zaginionych brak jest zagrożenia jakimikolwiek konsekwencjami prawnymi bądź karno-administracyjnymi, które zaś w przypadku osób poszukiwanych mogą stanowić główną przyczynę ukrywania się. Ponadto należy zwrócić szczególną uwagę na sposób inicjowania procesu poszukiwania wyżej wymienionych osób. W przypadku osoby zaginionej jej poszukiwanie inicjowane jest głównie przez rodzinę oraz osoby bliskie, zaś w przypadku osoby poszukiwanej wszelkie działania poszukiwawcze inicjowane i podejmowane są na mocy przepisów prawa krajowego przez uprawnione do tego rodzaju działań służby i organy państwowe³²⁶.

Etiologia zjawiska zaginięć

Mając na uwadze wielopłaszczyznowość zjawiska zaginięć osób, warto zwrócić uwagę na podział zaginięć, który zaproponowany został przez Jerzego Koniecznego. Dokonał on podziału na zaginięcia dobrowolne (ucieczka z domu, ucieczka z instytucji leczniczej, samobójstwo, bezdomność, ucieczka przed długami, włóczęgostwo) i niedobrowolne (zaginięcie osób chorych i uzależnionych, zagubienie osób starszych w wyniku demencji starczej, zaginięcie w wyniku kataklizmów, katastrof i wypadków, zaginięcia migrantów i uchodźców w związku z przestępstwem handlu ludźmi). Pierwsze z nich stanowią swego rodzaju ucieczkę od dotychczasowego życia, a poszukiwania tychże osób powinny odbywać się w sposób identyczny, jak w przypadku osób ukrywających się przed wymiarem sprawiedliwości. Zaginięcia niedobrowolne należy traktować jako zaginięcia wynikające z nieszczęśliwego wypadku bądź innego losowego zdarzenia, niezależne od woli osoby zaginionej³²⁷.

Szczególną kategorię osób zaginionych stanowią dzieci i młodzież w wieku szkolnym. Przyczyny zaginięć nieletnich, podobnie jak w przypadku osób dorosłych, są bardzo zróżnicowane, a ich uwarunkowania zależne są zarówno od indywidualnej sytuacji osoby zaginionej, jak również licznych czynników zewnętrznych. Przyczyn zaginięć osób nieletnich można upatrywać w następujących kategoriach:

- 1) sytuacja rodzinno-osobista (problemy osobiste, problemy rodzinne, ucieczki nieletnich, dyskryminacja wśród rówieśników i w najbliższym otoczeniu),

³²⁶ K. Sławik, *Kryminalistyczne problemy poszukiwania osób zaginionych*, Warszawa 1978, s. 3–4.

³²⁷ J. Konieczny, *Kryminalistyczny leksykon śledztwa*, Opole 2020, s. 198–199.

- 2) sytuacja zdrowotno-psychologiczna (choroby i zaburzenia psychiczne, porzucenia dzieci),
- 3) czynniki zewnętrzne (wstąpienie do sekty, samobójstwa, nieszczęśliwe wypadki, katastrofy i kataklizmy naturalne, zagubienia),
- 4) zdarzenia o podłożu kryminalnym (porwania, porwania rodzicielskie, zabójstwa czy nieumyślne spowodowanie śmierci)³²⁸.

Pierwszą kategorię przyczyn zaginięć ludzi stanowią czynniki związane z sytuacją rodzinną i osobistą zaginionego. Ucieczki nieletnich z domów rodzinnych zazwyczaj ściśle powiązane są z dysfunkcjami funkcjonowania rodziny, konfliktami z najbliższymi i brakiem umiejętności ich rozwiązywania, jak również z bagatelizowaniem problemów występujących w rodzinach. Nastolatki dość często odczuwają gniew i złość wobec swoich rodziców i bliskich, czując się nierozumianymi, osamotnionymi i nieważnymi dla osób najbliższych, którzy lekceważą ich potrzeby. Uczucia te potęgowane są brakiem czasu ze strony rodziców, ich skupieniem na karierach zawodowych i zarabianiu pieniędzy. W sprawach ucieczek małoletnich z domów za najczęstsze przyczyny uznawane są trudności w komunikacji z rodzicami, rodzeństwem oraz rówieśnikami, młodzieńcze niepowodzenia miłosne, przemoc domowa, uzależnienia rodziców oraz problemy w szkole. Dzieci uciekają nie tylko z „patologicznych domów”, gdzie dominuje alkohol, narkotyki i przemoc, ale również coraz częściej z tzw. „dobrych domów”. W takich właśnie przypadkach młodzi ludzie potrzebują zrozumienia, akceptacji i uwagi ze strony rodziny, a ucieczka z domu staje się dla nieletnich swoistym sposobem wołania o pomoc i wsparcie. Dzieci uciekają z domów również z przyczyn takich, jak: bunt pokoleniowy, rozstanie rodziców, upokorzenie, niechciana ciężka małaletniej, krzywda psychiczna i fizyczna, nieakceptowanie orientacji seksualnej przez otoczenie, bieda oraz molestowanie. Ponadto wśród przyczyn ucieczek nieletnich powodujących ich zaginięcie coraz częściej wymienia się, poza ucieczką od problemów, chęć poznawania świata i innych ludzi, poczucia niezależności i przeżycia przygody. Szczególne zagrożenie w czasach współczesnych stanowi chęć wyjazdu nieletniego w celu spotkania z osobą poznaną w Internecie, której intencje nie są nikomu znane, a mogą prowadzić nawet do zgwałcenia bądź porwania związanego z handlem ludźmi w celach seksualnych³²⁹.

³²⁸ A. Tomaszewska, *Przyczyny zaginięć*, [w:] E. Gruza, I. Sołtyszewski (red.), *op. cit.*, s. 53–54.

³²⁹ W. Kołakowska, *Ucieczki z domów rodzicielskich jako forma nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży*, „Przegląd Policyjny” 1991, nr 2, s. 77.

W tej kategorii mieszczą się również zaginięcia nieletnich związane z uciezkami z placówek opiekuńczych-wychowawczych i poprawczych. Za najczęstszą przyczynę tego rodzaju ucieczek uważa się nieprzystosowanie społeczne, demoralizację oraz wcześniejsze problemy rodzinne, które przyczyniły się do wkroczenia młodego człowieka na drogę przestępczą. W zależności od wieku nieletniego sprawcy i ciężaru popełnionego czynu zabronionego, ponosi on odpowiedzialność na podstawie Kodeksu karnego lub na podstawie przepisów ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich³³⁰.

Drugą kategorię stanowią niedobrowolne zaginięcia nieletnich, wśród których wyróżnić można zaginięcia wynikające ze stanu zdrowia. Problemy związane ze zdrowiem psychicznym swym zakresem w szczególności obejmują osoby chore psychicznie, niedorozwinięte umysłowo oraz cierpiące na zaniki pamięci. Wśród zaburzeń zdrowotnych, które mogą skutkować zaginięciem dziecka, wymienia się między innymi upośledzenie umysłowe, niedorozwój psychiczny, autyzm, zespół Downa oraz zespół Aspergera. Osoby dotknięte powyższymi dysfunkcjami nie są w stanie racjonalnie ocenić swojego położenia oraz nie mają świadomości potencjalnych zagrożeń występujących w otoczeniu³³¹.

Szczególną kategorię ludzi posiadających swego rodzaju zaburzenia psychiczne stanowią osoby dotknięte uzależnieniami. Osoby te cechują się przymusem wykonania określonej czynności lub przyjęcia określonej substancji, co w konsekwencji powoduje brak jakiejkolwiek kontroli nad realizacją swoich działań. Prócz uzależnienia od alkoholu czy narkotyków, z roku na rok tendencją wzrostową odznacza się uzależnienie od hazardu. Osoby dotknięte tym uzależnieniem stanowią coraz liczniejszą grupę wśród osób zaginionych, stanowiąc jednocześnie grupę uzależnionych najtrudniejszą do odnalezienia i zidentyfikowania. Nowy sposób uprawiania hazardu dzięki rozwojowi Internetu i internetowych zakładów bukmacherskich powoduje, iż zarówno dorosłe, jak i nieletnie osoby uzależnione w bardzo szybkim czasie tracą ogromne sumy pieniężne, a nawet całe majątki, co w konsekwencji prowadzi do kryzysu emocjonalnego związanego z przegraną i utratą środków finansowych³³².

Trzecią kategorię przyczyn zaginięć stanowią czynniki zewnętrzne. Dotyczą one zazwyczaj osób, które postanowiły zerwać ze swoim dotychczasowym trybem życia z powodu indywidualnych przemyśleń (migracja zarobkowa) lub

³³⁰ Zob. Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1700 ze zm.).

³³¹ A. Wentkowska, *Poszukiwania osób zaginionych. System i metody działania w procedurach służb*, Warszawa 2016, s. 59–66.

³³² A. Tomaszewska, *Przyczyny...*, *op. cit.*, s. 62–63.

niekorzystnej sytuacji krajowej (wojna domowa, klęski żywiołowe). Ponadto częstymi przypadkami zaginięć są sytuacje umotywowane chęcią całkowitego lub częściowego zerwania kontaktu z określonymi grupami osób. Na szczególną uwagę w tej kategorii zasługują zdarzenia takie, jak: wstąpienie do sekty destrukcyjnej, grup religijnych czy też innych niezarejestrowanych grup ukrywających swą tożsamość prawną pod postacią różnego rodzaju form aktywności społecznej. W sytuacjach takich osoby zgłaszające zaginięcie nie posiadają jakiegokolwiek wiedzy o przyczynach zaginięcia bliskiej osoby³³³.

Czynniki zewnętrzne odgrywają istotny wpływ na zaginięcia osób nieletnich, które w konsekwencji prowadzą do podejmowania przez nich prób samobójczych. Szczególną uwagę należy zwrócić na stale wzrastającą liczbę samobójstw wśród młodzieży, które stanowią główną przyczynę zgonów wśród młodych ludzi. Osoby w celu popełnienia samobójstwa zazwyczaj bez słowa oddalają się od miejsca zamieszkania, rzadko uczęszczanego przez ludzi i trudno dostępnego. Główną przyczynę prób samobójczych i samobójstw wśród nieletnich stanowią problemy rodzinne, jak również długi i problemy psychiczne wynikające zazwyczaj z uzależnień, które dotycząją współczesną młodzież³³⁴.

Ostatnią czwartą kategorię stanowią zaginięcia nieletnich, które posiadają charakter kryminalny. W tej grupie najpowszechniejszymi są porwania dla okupu młodych ludzi wywodzących się z tzw. „bogaty domów”. Porwanie dla okupu, które może zostać zgłoszone jako zaginięcie, to swego rodzaju przestępstwo polegające na wzięciu lub przetrzymywaniu osoby (zakładnika) w celu zmuszenia organu państwowego, organu samorządowego, instytucji, organizacji, osoby fizycznej, osoby prawnej bądź grupy osób do określonego zachowania się. Czyn ten najczęściej przyjmuje postać uprowadzenia danej osoby w celu uzyskania okupu od osób najbliższych³³⁵. Porwania dla okupu pojawiają się również pomiędzy członkami zorganizowanych grup przestępczych jako tzw. „przestępczość porachunkowa”. Porwanie dla okupu kwalifikowane jest jako zaginięcie osoby do momentu skontaktowania się porywaczy z bliskimi porwanego³³⁶.

³³³ M. Szostak, *Sekty destrukcyjne. Studium metodologiczno-kryminalistyczne*, Warszawa 2001, s. 293.

³³⁴ M. Potapowicz, *Statystyczne rozmiary zaginięć osób oraz ich poszukiwań w Polsce w latach 1992–2001*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2003, nr 6, s. 237.

³³⁵ K. Pruszkiewicz-Słowińska, *Porwania dla okupu – analiza roli pokrzywdzonego*, Olsztyn 2014, s. 33.

³³⁶ W. Pływaczewski, W. Wrześniowski, *Czynniki wpływające na stan przestępczości porachunkowej*, [w:] M. Kulicki, W. Pływaczewski, M. Zajder (red.), *Przestępczość porachunkowa jako przejaw przestępczości zorganizowanej*, Szczytno 2000, s. 34–44.

Zaginięcia powiązane z czynami o charakterze przestępnym najczęściej ściśle powiązane są z handlem ludźmi, przybierając formę wykorzystywania dorosłych i dzieci do celów seksualnych, wykorzystywania człowieka w pracach i usługach o charakterze przymusowym oraz dla nielegalnego uzyskania komórek, tkanek i narządów ludzkich. Ponadto zaginieni nieletni w związku z handlem ludźmi wykorzystywani są również do przymusowego żebractwa, nielegalnej adopcji oraz do popełniania ciągłych drobnych przestępstw na rzecz swego „opiekuna”³³⁷.

Szczególną kategorię zaginięć osób o podłożu kryminalnym stanowią tzw. porwania rodzicielskie. Są to zdarzenia, w wyniku których jedno z rodziców lub pełnoprawnych opiekunów posiadających władzę rodzicielską bez woli i wiedzy drugiego z nich, pod pretekstem krótkotrwałego pobytu, wywozi lub zatrzymuje osobę małoletnią na stałe, pozbawiając tym sposobem drugiego rodzica lub opiekuna prawnego możliwości utrzymywania jakiegokolwiek kontaktu z małoletnim w zakresie przewidzianym prawem krajowym³³⁸. Liczba tego rodzaju zdarzeń wzrasta z każdym rokiem w związku ze zwiększającą się liczbą związków partnerskich i małżeństw obywateli Rzeczypospolitej Polskiej z obcokrajowcami. Porwania rodzicielskie ściśle powiązane są z rozwodem bądź separacją rodziców. W przypadku małżeństw z obcokrajowcami ogromne znaczenie odgrywają również różnice kulturowe i społeczne pomiędzy krajami pochodzenia rodziców³³⁹.

Poziomy poszukiwań osób zaginionych

Cechą charakterystyczną polskich rozwiązań prawnych w zakresie poszukiwań osób zaginionych jest kategoryzacja, a obecnie podział na poziomy, do których przypisywane są zaginięcia według oceny zagrożenia życia i zdrowia. Nowelizacji kategorii osób zaginionych dokonano Zarządzeniem nr 48 Komendanta Głównego Policji z 2018 roku. Zgodnie z jego treścią dotychczasowo obowiązujące „kategorie poszukiwań” zastąpione zostały „poziomami poszukiwań”, które określają stopień niezwłoczności i zakres podejmowanych czynności poszukiwawczych w zależności od występującego i stwierdzonego ryzyka wystąpienia zagrożenia życia, zdrowia bądź wolności osoby zaginionej.

³³⁷ A. Łyżwa, *Handel ludźmi. Studium prawnokryminologiczne*, Olsztyn 2019, s. 11.

³³⁸ Zob. § 2 ust. 1 pkt 5 Zarządzenia nr 48 KGP.

³³⁹ D. Dajnowicz-Piesiecka, *Porwania rodzicielskie w ujęciu prawnym i kryminologicznym*, Toruń 2017, s. 22–23.

Zgodnie z zarządzeniem KGP do poziomu I zaliczane są wszelkie osoby, których zaginięcie związane jest bezpośrednio z realnym wystąpieniem zagrożenia dla ich życia, zdrowia czy wolności, dla ratowania których wymagane jest natychmiastowe oraz bezpośrednie podjęcie wszelkich czynności poszukiwawczych wraz z zaangażowaniem znacznych sił i środków ze strony Policji. Ponadto przepis ten wskazuje enumeratywnie przykładowe sytuacje zaginięć wchodzące w skład pierwszego poziomu, takie jak:

- 1) zaginięcie osoby małoletniej do 10. roku życia,
- 2) zaginięcie osoby małoletniej między 11. a 13. rokiem życia, w przypadku zaginięcia po raz pierwszy,
- 3) zaginięcie osoby w związku z realnym podejrzeniem popełnienia na jej szkodę przestępstwa przeciwko życiu lub wolności,
- 4) zaginięcie osoby wymagającej stałego przyjmowania leków, których brak przyjęcia w odpowiednim czasie stanowi zagrożenia dla jej życia,
- 5) zaginięcie osoby w warunkach atmosferycznych, które bezpośrednio zagrażają życiu lub zdrowiu w przypadku nieodnalezienia w trybie niezwłocznym,
- 6) zachowanie osoby realnie wskazujące na bezpośredni zamiar popełnienia samobójstwa, a natychmiastowe podjęcie działań poszukiwawczych wraz z zastosowaniem znacznych sił oraz środków gwarantuje duże prawdopodobieństwo zapobieżenia zamachowi samobójczemu³⁴⁰.

Poziom II poszukiwań dotyczy osób, których zaginięcie powiązane jest z uzasadnionym podejrzeniem wystąpienia ryzyka zagrożenia życia, zdrowia bądź wolności. W katalogu przykładowych sytuacji zaginięć wskazano następujące przesłanki, takie jak:

- 1) deklarowanie przez osobę kolejnego zamiaru popełnienia samobójstwa bądź gdy kolejna deklaracja zamiaru próby samobójczej nie stanowi realnej przesłanki jej spełnienia,
- 2) zaginięcie osoby małoletniej w wieku od 14. do 18. lat, która zginęła po raz pierwszy,
- 3) zaginięcie osoby, która zdolna jest do samodzielnej egzystencji, ale wymaga opieki i stałego przyjmowania leków mogących spowodować zagrożenie dla zdrowia i życia w przypadku nieprzyjęcia,
- 4) zaginięcie poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej osoby, wobec której istnieje uzasadniona potrzeba udzielenia pomocy i ochrony dla jej życia i zdrowia³⁴¹.

³⁴⁰ Zob. § 2 ust. 1 pkt 3 lit. „a” Zarządzenia nr 48 KGP.

³⁴¹ Zob. § 2 ust. 1 pkt 3 lit. „b” Zarządzenia nr 48 KGP.

Poziom III poszukiwania osób zaginionych swym katalogiem obejmuje zaginięcia, które nie są powiązane z uzasadnionym i bezpośrednim zagrożeniem dla życia zdrowia i wolności. Zarządzenie wskazuje jako przykłady sytuacji zaginięć wchodzących w zakres III poziomu poszukiwań sytuacje takie, jak:

- 1) zaginięcie osoby wyrażającej wolę zerwania kontaktu z rodziną, osobami najbliższymi lub środowiskiem, w którym zaginiony ostatnio przebywał,
- 2) zaginięcie osoby, która oddaliła się z miejsca zamieszkania w wyniku wystąpienia nieporozumień rodzinnych,
- 3) zaginięcie osoby małoletniej w wieku od 11 do 13 lat, która zaginęła po raz kolejny,
- 4) zaginięcie osoby, co do której niemożliwym jest ustalenie okoliczności oraz przyczyn zaginięcia,
- 5) zaginięcie osoby, z którą brak jest kontaktu, a która deklarowała wcześniej chęć wyjazdu,
- 6) zaginięcie osoby, które powiązane jest z pobytem bądź wyjazdem poza granicę Rzeczypospolitej Polskiej,
- 7) zaginięcie osoby niewymagającej stałej opieki medycznej oraz stałego przyjmowania leków, która w samowolny sposób oddaliła się bądź opuściła placówkę leczniczą, opiekuńczą itp.³⁴².

Poza wprowadzeniem poziomów poszukiwania osób zaginionych, w Zarządzeniu nr 48 KGP zdefiniowano zjawisko „porwania rodzicielskiego” oraz „poszukiwania opiekuńczego”. O ile definicja „porwania rodzicielskiego” została wskazana już we wcześniejszej części artykułu, to należy zwrócić uwagę na charakterystykę zjawiska „poszukiwania opiekuńczego”. Zgodnie z zarządzeniem jest to poszukiwanie zaginionej osoby małoletniej lub nieletniej w związku z:

- 1) decyzją sądu rodzinnego o umieszczeniu nieletniego w schronisku dla nieletnich, zakładzie poprawczym bądź w innej placówce lub ośrodku opiekuńczo-wychowawczym,
- 2) samowolnym oddaleniem się nieletniego ze schroniska dla nieletnich, zakładu poprawczego bądź innej placówki lub ośrodka opiekuńczo-wychowawczego,
- 3) brakiem powrotu nieletniego w wyznaczonym terminie do właściwej placówki lub ośrodka wychowawczo-opiekuńczego w związku z przyznanym urlopem bądź przepustką,

³⁴² Zob. § 2 ust. 1 pkt 3 lit. „c” Zarządzenia nr 48 KGP.

- 4) samowolnym oddaleniem się z domu rodzinnego, placówki opiekuńczo-wychowawczej itp. przez małoletniego w wieku od 14 lat lub w przypadku niepowrotu w wyznaczonym terminie z przepustki bądź urlopu³⁴³.

System „Child Alert”

Zgodnie z informacjami opublikowanymi na stronie European Centre for Missing Children każdego roku w Europie około 300 tys. dzieci zostaje uznanych za zaginione³⁴⁴. Wszelkie czynności poszukiwawcze dotyczące najmłodszych stanowią ogromne wyzwanie dla organów ścigania. Nieodłączny element prowadzenia działań poszukiwawczych wobec osób nieletnich stanowi Child Alert będący systemem alarmowym natychmiastowego rozpowszechniania wizerunku dziecka zaginionego za pomocą środków masowego przekazu. Działanie to ma na celu jak najszybsze odnalezienie poszukiwanych dzieci i nastolatków przy współpracy Policji i mediów. Ponadto system umożliwi publikowanie komunikatów zawierających zdjęcie oraz inne istotne informacje dotyczące zaginionego bądź uprowadzonego dziecka przy wykorzystaniu ogłoszeń w radiu, telewizji, Internecie, a także telebimów czy ekranów reklamowych umieszczonych w tramwajach bądź w metrze. Child Alert utworzony został na wzór funkcjonującego na terytorium Stanów Zjednoczonych, Kanady oraz Meksyku systemu Amber Alert³⁴⁵.

Impuls do stworzenia systemów powiadamiania o zaginionych dzieciach stanowiła sprawa dziewięcioletniej Amber Hagerman z Arlington w Teksasie z 1996 roku, która została porwana, a następnie brutalnie zamordowana. Jak wynika z zebranego w sprawie materiału dowodowego, małoletnia została wciągnięta do samochodu nieznanego mężczyzny podczas jazdy na rowerze. Pomimo błyskawicznego podjęcia działań przez miejscowe organy ścigania dziewczynki nie udało się uratować, a sprawca tej zbrodni pozostał nieznanym³⁴⁶. Aby zapobiec podobnym tragediom związanym z zaginięciami dzieci, opracowano innowacyjny program alarmowy w sytuacjach kryzysowych, którego celem jest pomaganie w odzyskiwaniu uprowadzonych nieletnich. Nazwano go Planem Amber (*American's Missing Broadcast Emergency Response*).

³⁴³ Zob. § 2 ust. 1 pkt 4 Zarządzenia nr 48 KGP.

³⁴⁴ <https://www.amberalert.eu> (dostęp: 12.07.2023 r.).

³⁴⁵ S. Szczepaniak, *Kryminalistyczne i ogólnospołeczne aspekty zaginięcia kilkuletnich dzieci*, „Problemy Kryminalistyki” 1975, nr 115–116, s. 388.

³⁴⁶ A. Wentkowska, *op. cit.*, s. 43.

Uruchomienie europejskiego systemu Child Alert w Polsce miało miejsce w roku 2013 podczas III edycji konferencji „Poszukiwanie osób zaginionych w Polsce i Europie” organizowanej przez Fundację ITAKA we współpracy z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych oraz Wydziałem Poszukiwań i Identyfikacji Osób Biura Służby Kryminalnej Komendy Głównej Policji. W czasie trwania konferencji dokładnie omówiono funkcjonowanie aplikacji internetowej oraz mobilnej, które umożliwiły Fundacji bezpośredni dostęp do formularza kontaktowego, a także wszelkich zebranych informacji dotyczących poszukiwanej osoby, w tym dokładnej lokalizacji miejsca, w którym widziano je po raz ostatni. Jednym z głównych celów polskiego Child Alert jest nawiązanie współpracy z partnerami medialnymi i społecznymi, którzy w znaczący sposób mogą przyczynić się do jak najszybszego nagłośnienia zaginięcia dziecka wśród społeczeństwa³⁴⁷.

System „Child Alert” zostało zdefiniowane jako system wsparcia poszukiwań uprowadzonych i zaginionych osób małoletnich, mający na celu natychmiastowe poinformowanie jak największej liczby osób o prowadzonych przez Policję poszukiwaniach osoby małoletniej za pośrednictwem mediów interaktywnych oraz środków masowego przekazu³⁴⁸. Natomiast procedura uruchamiania systemu na terenie Rzeczypospolitej Polski została opisana w rozdziale 4 działu II Zarządzenia nr 48, zgodnie z którą Policja ma możliwość skorzystania z Child Alert na każdym etapie poszukiwań, jeśli na podstawie pozyskanych informacji zachodzi uzasadnione podejrzenie, iż zaginiona osoba małoletnia jest ofiarą przestępstwa związanego z pozbawieniem wolności bądź jej życie i zdrowie są bezpośrednio zagrożone. Jednak aby doszło do uruchomienia systemu alarmowego, musi nastąpić łączne spełnienie następujących przesłanek:

- 1) osoba zaginiona w chwili zaginięcia nie ukończyła 18. roku życia,
- 2) istnieje uzasadnione podejrzenie, że osoba małoletnia jest ofiarą przestępstwa związanego z pozbawieniem wolności lub jej życie, zdrowie jest bezpośrednio zagrożone,
- 3) uzyskano pisemną zgodę, której wzór stanowi załącznik nr 6 do zarządzenia, od rodzica albo opiekuna prawnego zaginionej osoby małoletniej na rozpowszechnienie komunikatu, a w przypadku braku możliwości nawiązania kontaktu z rodzicem albo opiekunem prawnym uzyskano zgodę sądu rodzinnego,

³⁴⁷ W. Libuda, *Zwalczanie zorganizowanych form handlu ludźmi z perspektywy polskich organów ścigania*, niepublikowana praca magisterska, Olsztyn 2022, s. 95.

³⁴⁸ <http://childalert.pl> (dostęp: 12.07.2023 r.).

- 4) z posiadanych przez Policję informacji wynika, że rozpowszechnienie komunikatu może w realny sposób przyczynić się do odnalezienia małoletniej osoby zaginionej,
- 5) uzyskane informacje są wystarczające do sporządzenia komunikatu³⁴⁹.

Organem uprawnionym do zatwierdzenia wniosku o uruchomieniu Child Alert jest kierownik jednostki Policji, która prowadzi poszukiwania zaginionego. Następnie wniosek zostaje przekazany nie tylko do Centrum Poszukiwań Osób Zaginionych Komendy Głównej Policji (CPOZ KGP), ale również do wiadomości dyżurnego właściwej komendy wojewódzkiej Policji. W przypadku powzięcia wątpliwości co do zasadności wnioskowania dotyczącego uruchomienia Child Alert kierownik jednostki Policji lub wyznaczona przez niego osoba zobowiązani są do skontaktowania się z właściwym koordynatorem w komendzie wojewódzkiej Policji lub CPOZ KGP w celu rozplanowania dalszych czynności. W tym czasie zadaniem koordynatora jest analiza i dokładne sprawdzenie wszelkich informacji uzasadniających potrzebę uruchomienia alarmu.

Po uzyskaniu zgody na uruchomienie Child Alert CPOZ KGP odpowiedzialny jest za sporządzenie specjalnego komunikatu zawierającego zdjęcia dziecka zaginione, zebrane na jego temat dane, w tym informacje o okolicznościach zaginięcia. Dyżurny KGP rozsyła komunikat do wszystkich jednostek Policji, Komendy Głównej Straży Granicznej oraz Komendy Głównej Straży Pożarnej, a następnie w ciągu 12 godzin uruchamia system alarmowy Child Alert i rozpowszechnia go wśród wszystkich partnerów systemu. Wszelkie informacje, które mogą być związane ze sprawą, otrzymywane są za pomocą dedykowanej linii o numerze alarmowym 995. Child Alert może zostać odwołany przed upływem 12 godzin od czasu jego uruchomienia na wniosek kierownika jednostki Policji prowadzącej poszukiwania. Odwołanie alarmu odbywa się poprzez wysłanie wiadomości przygotowanej przez koordynatora CPOZ KGP do partnerów systemowych, a także powiadomienie dyżurnego KGP³⁵⁰.

W Polsce system alarmowy Child Alert wykorzystany był sześciokrotnie. Po raz pierwszy użyto go w kwietniu 2015 roku podczas zaginięcia wówczas dziesięcioletniej Mai z Wołczkowa w województwie zachodniopomorskim. Zaginięcie dziewczynki zostało zakwalifikowane do I kategorii, w wyniku czego do poszukiwań zaangażowana była nie tylko polska Policja, ale także liczne grupy ratownicze, psy poszukiwawcze, śmigłowce oraz Mobilne Centrum Wsparcia

³⁴⁹ Zob. Zarządzenie nr 48 KGP.

³⁵⁰ <http://bitly.pl/bLkYC> (dostęp: 14.07.2023 r.).

Poszukiwań KGP. Jednak powzięte na terenie kraju działania nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. W czasie trwania poszukiwań otrzymano informację, że Maja została uprowadzona i wywieziona w nieznanym kierunku. To właśnie ta wiadomość przyczyniła się do uruchomienia Child Alert i rozpowszechnienie komunikatu za pomocą AMBER Alert Europe na terenie Niemiec, Holandii i Słowacji. Dziewczynka została odnaleziona dzięki informacji od świadka przebywającego na terytorium Niemiec, który zgłosił tamtejszej Policji, iż widział samochód sprawcy. Akcja poszukiwawcza dzięki międzynarodowej współpracy organów ścigania została zakończona sukcesem: odnaleziono małoletnią, a sprawcę uprowadzenia zatrzymano³⁵¹.

Po raz ostatni Child Alert został uruchomiony na terenie Polski w sierpniu 2023 roku. W tym przypadku akcja poszukiwawcza także zakończyła się sukcesem. Jak wynika z nieoficjalnych informacji, jedenastoletnia Wiktoria z Sosnowca samodzielnie opuściła dom i udała się w kierunku dworca, gdzie miała spotkać się z osobą poznaną przez Internet. Dziewczynka została odnaleziona w Koszalinie w towarzystwie mężczyzny, który w przeszłości był karany za przestępstwa seksualne³⁵².

Skala zjawiska zaginięć nieletnich oraz sposoby przeciwdziałania zjawisku

Wśród ogólnej liczby zaginięć odnotowanych przez Policję należy zwrócić szczególną uwagę na zaginięcia nieletnich i małoletnich. Najczęściej, bo aż w niemal w 65% przypadków przyczyną zaginięć osób niepełnoletnich są ucieczki z domów rodzinnych oraz ośrodków i placówek opiekuńczo-wychowawczych. Nie wielki odsetek stanowią tak zwane porwania rodzicielskie oraz uprowadzenia przez osoby trzecie. Spośród wszystkich zgłoszeń zaginięcia dzieci Policja odnotowuje w stosunku rocznym następujące średnie liczby zaginięć:

- 1) dzieci w wieku 0–6 lat – 200–300 zaginięć,
- 2) dzieci w wieku 7–13 lat – 750–850 zaginięć,
- 3) dzieci w wieku 14–17 lat – 4400–4500 zaginięć³⁵³.

³⁵¹ <https://spidersweb.pl/2015/04/child-alert-w-polsce.html> (dostęp: 15.07.2023 r.).

³⁵² <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2023-08-07/sosnowiec-sprawa-zaginienia-11-latki-nieoficjalnie-w-sprawie-zatrzymano-mezczyzne> (dostęp: 7.08.2023 r.).

³⁵³ <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zaginieni/50885,Zaginieni.html> (dostęp: 16.07.2023 r.).

Tabela 1. Zgłoszone Policji zaginięcia dzieci w latach 2000–2020

Rok	Do 7 lat	7–13 lat	14–17 lat
2020	67	485	1 464
2019	59	654	2 110
2018	247	799	4 206
2017	443	953	5 362
2016	490	980	5 475
2015	535	1 022	6 232
2014	525	964	6 615
2013	481	951	6 121
2012	465	800	5 338
2011	151	482	3 697
2010	118	436	2 915
2009	125	442	3 054
2008	145	528	3 487
2007	115	805	3 710
2006	142	739	3 584
2005	131	683	3 285
2004	173	834	3 730
2003	177	995	4 685
2002	194	1 446	6 526
2001	231	1 612	7 200
2000	202	1 737	7 249

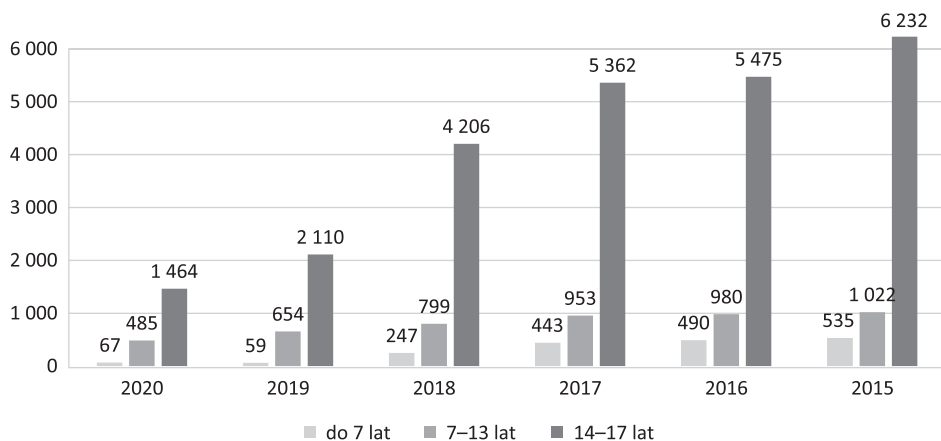
Źródło: <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zaginieni/50885,Zaginieni.html> (dostęp: 16.07.2023 r.).

Jak wskazują statystyki KGP, z każdym rokiem obniżeniu ulega granica wieku młodych osób, które uciekają z domów rodzinnych i placówek opiekuńczo-wychowawczych. Ponadto Policja nieustannie otrzymuje liczne zgłoszenia o nieletnich, którzy dopuszczają się przestępstw lub dokonują prób samobójczych. Jako główną przyczynę tego stanu rzeczy uznaje się wszelkie sytuację i problemy związane

z kryzysem dorastania wśród młodzieży. Młodzi ludzie najczęściej odczuwają odrzucenie i niezrozumienie ze strony bliskich, gdy to właśnie dorośli zamiast na swoich pociechach, skupiają się głównie na pracy, karierze i rozwoju zawodowym. Nie poświęcając odpowiednio dużo czasu dzieciom, rodzice nie są w stanie dostrzec jakichkolwiek sygnałów zapowiadających kryzys ich pociechy i możliwość ucieczki z domu. Najczęściej do sytuacji tego rodzaju dochodzi, gdy młodym ludziom zaczynają doskwierać problemy, które ich przerastają, a nie posiadają jednocześnie jakiegokolwiek wsparcia i zrozumienia ze strony osób najbliższych.

Dokonując analizy zestawienia przedstawiającego liczbę zaginięć dzieci, które zostały zgłoszone Policji, niepodważalnym jest fakt, iż najwięcej zaginięć dzieci dotyczy małoletnich w przedziale wiekowym 14–17 lat. Liczba zaginięć w tej kategorii wiekowej jest kilkakrotnie większa niż w innych kategoriach wiekowych. Punkt kulminacyjny liczby zaginięć wśród dzieci stanowiły lata 2014–2017. Poszukując pozytywnych aspektów danych statystycznych dotyczących zjawiska zaginięć dzieci, można dostrzec, iż w ostatnich latach (szczególnie rok 2019 i 2020) liczba zaginięć nieletnich i małoletnich uległa znaczącej tendencji spadkowej.

Wykres 1. Zaginięcia dzieci zgłoszone Policji z podziałem na kategorie wiekowe w latach 2015–2020

Źródło: <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zaginieni/50885,Zaginieni.html> (dostęp: 16.07.2023 r.).

Istotną rolę w szybkim reagowaniu na zaginięcia zdecydowanie może odgrywać ścisła współpraca Policji ze społecznością lokalną. Jest to tak zwana strategia *community policing*, czyli policja środowiskowa. Bazuje ona na założeniu, iż

skuteczność wszelkich działań podejmowanych przez organy policyjne zależna jest w znaczącym stopniu od współpracy ze środowiskiem lokalnym. Zgodnie z powyższą strategią funkcjonariusze wywodzą się bezpośrednio ze społeczności, z którą pracują, nawiązując jednocześnie bezpośrednie kontakty z lokalną społecznością. Działanie to opiera się w szczególności na wzajemnym zaufaniu i otwartości na problemy. Tego rodzaju stosunki mają na celu nakłonienie społeczeństwa do podejmowania działań przeciwdziałających wszelkim patologiom społecznym i przejawom przestępczości. W powyższym układzie w zamian za lojalność społeczeństwa, Policja zobowiązana jest zarówno do zapewnienia bezpieczeństwa, jak i pozytywnego wpływu na jakość życia mieszkańców danej społeczności. Sposobem realizacji strategii policji środowiskowej w Polsce jest utworzenie instytucji dzielnicowego³⁵⁴.

Najlepszy i najefektywniejszy sposób przeciwdziałania zjawisku zaginięć osób nieletnich stanowią działania prowadzone w ramach profilaktyki kryminologicznej. Do najskuteczniejszych działań tego rodzaju należy zaliczyć:

- 1) zapoznanie społeczeństwa z problematyką zaginięć ludzi wraz z podnoszeniem ich świadomości społecznej w tym zakresie,
- 2) obserwowanie przez krewnych, nauczycieli czy też znajomych zmian w zachowaniu nieletniego, które mogą wskazywać na problemy osobiste, z którymi młoda osoba sobie nie potrafi poradzić,
- 3) prowadzenie działań mających na celu zwalczanie zjawiska marginalizacji i wykluczenia społecznego,
- 4) wspieranie osób uzależnionych w walce z wykluczeniem społecznym i podjęciu próby ich przywrócenia do normalnego życia i funkcjonowania w społeczeństwie.

W przypadku zaginięcia małoletniego mimo rozpoczętych przez Policję działań poszukiwawczych rodzina może, a nawet powinna w miarę możliwości prowadzić równoległe poszukiwania zaginionego. Jedną z takich form aktywności w czynnościach poszukiwawczych jest między innymi rozwieszanie w okolicach miejsca zamieszkania, miejsca zaginięcia, dworcach, centrach handlowych, sklepach i innych miejscach często uczęszczanych przez ludzi plakatów z wizerunkiem osoby zaginionej oraz informacjami pozwalającymi na identyfikację. Plakat czy ogłoszenie o zaginięciu powinien zawierać w szczególności: wizerunek

³⁵⁴ W. Klaus, *Relacje między biedą i wykluczeniem społecznym a przestępczością*, [w:] K. Buczkowski, W. Klaus, A. Kossowska, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, D. Wójcik, *Społeczno-polityczne konteksty współczesnej przestępczości w Polsce*, Warszawa 2013, s. 127–128.

zaginionego, imię i nazwisko, datę i miejsce zaginięcia, ubiór w dniu zaginięcia, znaki szczególne zaginionego oraz dane kontaktowe do właściwej jednostki Policji prowadzącej poszukiwania oraz do członka rodziny. W celu rozpropagowania informacji o zaginięciu w związku z stale rozwijającymi się mediami społecznościowymi należy umieścić ogłoszenia o zaginięciu na takich portalach, jak Facebook, Instagram, Twitter, TikTok. Poza tym warto nawiązać kontakt z organizacjami pozarządowymi wspierającymi poszukiwania osób zaginionych, w szczególności z Fundacją ITAKA.

Rola i znaczenie nadzoru kuratora jako środka wychowawczego w postępowaniu z nieletnimi³⁵⁵

Wprowadzenie w problematykę środków wychowawczych stosowanych wobec nieletnich

Problematykę nieletnich dopuszczających się czynów karalnych bądź wykazujących objawy demoralizacji reguluje ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich³⁵⁶. Środki stosowane wobec nieletnich art. 5 u.p.n. różnicuje na środki wychowawcze i środek poprawczy w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym. Kara może być orzeczona w wyjątkowych wypadkach, jeżeli inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego. Deklaracja ta wyraża założenie ideowego rozgraniczenia oddziaływania wychowawczego od poprawczego i tylko wyjątkowego karania nieletnich. Godne podkreślenia jest pierwszeństwo stosowania środków wychowawczych. Środek poprawczy w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym został ulokowany na drugim miejscu. Karanie nieletniego jest więc ostatecznością³⁵⁷.

Stosowanie każdego środka musi być podporządkowane zasadzie kierowania się przede wszystkim dobrem nieletniego, które – co wielokrotnie podkreślał

³⁵⁵ Stan prawny na dzień 1.08.2022 r.

³⁵⁶ Ustawa z dnia 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 2018, poz. 969, t.j.), dalej przytaczana jako „u.p.n.”.

³⁵⁷ E. Filipowska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2003, s. 42–43.

Sąd Najwyższy – „jest wartością podstawową i głównym celem działań”³⁵⁸. Jak zauważa Z. Niezgoda: „przepis art. 3 § 1 u.p.n. nakazuje kierowanie się w sprawie nieletniego jego dobrem i zwracając uwagę na konieczność uwzględniania przy tym interesu społecznego, nie przeciwstawia sobie tych dóbr (interesów), lecz traktuje je komplementarnie. Prawidłowy rozwój osobowości nieletniego i zgodne ze społecznymi normami postępowanie stanowią niewątpliwie dobro nieletniego, w pełni leżą też w interesie społeczeństwa”³⁵⁹.

Ustawa daje do dyspozycji sądu rodzinnego środki wychowawcze o zróżnicowanym charakterze oddziaływania, a także możliwość sięgnięcia do środków pozasądowych (art. 42 § 4 u.p.n.) oraz środków leczniczych (art. 12). Możliwość zastosowania środków wychowawczych, leczniczych albo poprawczych w stosunku do sprawcy, który popełnił występki po ukończeniu lat 17, lecz przed ukończeniem 18. roku życia, dopuszcza także art. 10 § 4 Kodeksu karnego³⁶⁰.

Decyzja o wyborze i zastosowaniu właściwego środka leży wyłącznie w gestii sądu rodzinnego, co jak podkreśla się w literaturze, jest dobrym rozwiązaniem³⁶¹. Rola sądów rodzinnych określona jest przy tym w ustawie na szerszym tle obowiązków rodziny, szkoły czy organizacji społecznych, ze szczególnym zaakcentowaniem odpowiedzialności rodziców za wychowanie swoich dzieci³⁶².

Zgodnie z art. 6 u.p.n. wobec nieletnich sąd rodzinny może:

- 1) udzielić upomnienia,
- 2) zobowiązać do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody, do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej, do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach albo do zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzania się w stan odurzenia,
- 3) ustanowić nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna,

³⁵⁸ Szerzej patrz: Sąd Najwyższy w uzasadnieniu uchwały z dnia 21 listopada 1984 r. (sygn. akt III CZP 47/84), OSNCP 1985, z. 5–6, poz. 64.

³⁵⁹ Z. Niezgoda, *Spoleczno-prawne aspekty zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, „Nowe Prawo” 1987, nr 3, s. 5.

³⁶⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. 2022, poz. 1138, t.j.).

³⁶¹ E. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*, Warszawa 1988, s. 162.

³⁶² W. Patulski, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Nowe Prawo” 1983, nr 1, s. 5–6.

- 4) ustanowić nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy albo osoby godnej zaufania – udzielających poręczenia za nieletniego,
- 5) zastosować nadzór kuratora,
- 6) skierować do ośrodka kuratorskiego, a także do organizacji społecznej lub instytucji zajmujących się pracą z nieletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, po uprzednim porozumieniu się z tą organizacją lub instytucją,
- 7) orzec zakaz prowadzenia pojazdów,
- 8) orzec przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego,
- 9) orzec umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w rodzinie zastępczej zawodowej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnim,
- 10) orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym,
- 11) zastosować inne środki zastrzeżone w niniejszej ustawie do właściwości sądu rodzinnego, jak również zastosować środki przewidziane w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, z wyłączeniem umieszczenia w rodzinie zastępczej spokrewnionej, rodzinie zastępczej niezawodowej, rodzinnym domu dziecka, placówce wsparcia dziennego, placówce opiekuńczo-wychowawczej i regionalnej placówce opiekuńczo-terapeutycznej.

Ustawa daje także możliwość stosowania instytucji mediacji. W myśl art. 3a § 1 u.p.n. „w każdym stadium postępowania sąd rodzinny może, z inicjatywy lub za zgodą pokrzywdzonego i nieletniego, skierować sprawę do instytucji lub osoby godnej zaufania w celu przeprowadzenia postępowania mediacyjnego”.

W razie stwierdzenia u nieletniego, który popełnił czyn karalny, niedorozwoju umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych bądź nałogowego używania alkoholu lub innych środków odurzających, sąd rodzinny może orzec umieszczenie nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie leczniczym. Jeżeli zachodzi jedynie potrzeba zapewnienia opieki wychowawczej, można orzec umieszczenie nieletniego w rodzinie zastępczej lub w odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej. Zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego³⁶³ w stosunku do nieletniego wykazującego przejawy demoralizacji, u którego stwierdzono nałogowe używanie alkoholu albo innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, sąd

³⁶³ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 21 listopada 1984 r. (sygn. akt III CZP 47/84), OSNC 1985/5-6/64, LEX.

rodzinny może orzec umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym lub odpowiednim zakładzie leczniczym”.

W systemie sądowych środków zapobiegania i zwalczania demoralizacji i przestępczości nieletnich środki wychowawcze odgrywają więc priorytetową rolę. Zostały wprowadzone jako bodźce służące docelowej reedukacji młodzieży. Zgodnie z celami u.p.n. priorytetowe znaczenie mają środki wychowawcze orzekane wobec nieletnich, a pedagogiczny postulat doboru oddziaływań wpłynął na stanowisko Sądu Najwyższego w przedmiocie charakteru prawnego orzeczenia sądu, ustanawiającego środki wychowawcze w związku z popełnieniem przez nieletniego czynu karalnego³⁶⁴.

Nadmiernym uproszczeniem byłoby oczywiście stwierdzenie, że sam użyty przez ustawodawcę termin „środek wychowawczy” nadaje środkom należącym do tej grupy szczególny walor. Ich specyfika – jak podkreśla Z. Sienkiewicz – polega jednak na wyłącznie wychowawczym oddziaływaniu na nieletniego³⁶⁵. Nie w pełni podzielają to stanowisko A. Gaberle i M. Korcyl-Wolska³⁶⁶, twierdząc, że „wychowanie jest głównym, ale nie musi być jedynym celem stosowania tych środków, gdyż niektóre z nich mogą jednocześnie służyć celom prewencyjnym (nie dopuszczenie do popełnienia czynu karalnego, np. zakaz prowadzenia pojazdów) albo kompensacyjnym (np. naprawienie szkody)”.

Niewątpliwie cechą środków wychowawczych jest brak zamierzonej dolegliwości³⁶⁷. „Gdyby nawet przyjąć – ocenia Z. Sienkiewicz – że niektóre środki wychowawcze, np. typu zakładowego, posiadają pewną dolegliwość, to i tak jest to dolegliwość niezamierzona, nie będąca „następstwem” czynu i nie pozbawiająca tych środków walorów wychowawczych. Co więcej, istotną cechą środków wychowawczych jest ich niezależność od faktu popełnienia czynu karalnego, który może oczywiście w pewnych przypadkach spowodować zastosowanie środków wychowawczych, co jednak nie jest ustawową przesłanką”³⁶⁸.

Katalog środków zapobiegania i zwalczania demoralizacji oraz przestępczości nieletnich jest więc szeroki i pozwala sądowi na wybór najbardziej

³⁶⁴ K. Gromek, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004, s. 108.

³⁶⁵ *Ibidem*, s. 124.

³⁶⁶ A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002, s. 57.

³⁶⁷ Szerzej: A. Strzembosz, *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985, s. 279; A. Lipka, *Przestępczość nieletnich w Polsce*, Warszawa 1971, s. 126 oraz A. Lipka, *Zjawiska patologii społecznej wśród młodzieży*, Warszawa 1977, s. 210.

³⁶⁸ Z. Sienkiewicz, *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989, s. 125.

odpowiedniego i skutecznego. Stosowany może być jeden środek lub kilka jednocześnie, zwracając przy tym uwagę, aby nie były to środki wzajemnie wykluczające się. Jak jednak podkreśla W. Klaus, w praktyce sądowej „od wielu lat struktura środków wymierzanych wobec nieletnich nie ulega zbyt daleko idącym zmianom – duża grupa spraw jest umarzana lub nie jest wszczynana, środki rzadko są ze sobą łączone. Dominującą reakcją jest nadzór kuratora”³⁶⁹.

Podstawy prawne działalności kuratorów i przesłanki stosowania nadzoru

W myśl art. 147 § 2 ustawy Prawo o ustroju sądów powszechnych³⁷⁰ w sądach działają kuratorzy sądowi (kuratorzy rodzinni i kuratorzy dla dorosłych), którzy stanowią służbę kuratorską i wykonują czynności o charakterze wychowawczo-resocjalizacyjnym i profilaktycznym oraz inne czynności określone w przepisach szczególnych. Według art. 1 Ustawy o kuratorach sądowych³⁷¹ kuratorzy sądowi realizują określone przez prawo zadania o charakterze wychowawczo-resocjalizacyjnym, diagnostycznym, profilaktycznym i kontrolnym, związane z wykonywaniem orzeczeń sądu. Artykuł 2 tej ustawy stanowi, że kuratorami sądowymi są zawodowi kuratorzy sądowi i społeczni kuratorzy sądowi oraz że kuratorzy sądowi wykonujący orzeczenia w sprawach rodzinnych i nieletnich są kuratorami rodzinnymi.

Zadaniem kuratora sądowego może być sprawowanie nadzoru kuratorskiego jako przewidzianego w art. 6 pkt 5 u.p.n. środka adresowanego wobec nieletniego (takim zadaniem może być również sprawowanie nadzoru jako środka tymczasowego, przewidzianego w art. 26 u.p.n.). Stosując nadzór kuratora, określa się częstotliwość składania sprawozdań ze wskazaniem pierwszego terminu wykonania tego obowiązku³⁷². Przy orzeczeniu nadzoru kuratora sądowego sędzia rodzinny po wszczęciu postępowania wykonawczego przekazuje do zespołu kuratorskiej służby sądowej odpis orzeczenia w celu jego wykonania.

³⁶⁹ W. Klaus, *Działalność wychowawcza sądu rodzinnego wobec nieletnich – pomiędzy ideami a praktyką*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX, s. 332.

³⁷⁰ Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. 2020, poz. 2072, t.j.).

³⁷¹ Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych (Dz.U. 2020, poz. 167, t.j.).

³⁷² Por. § 237 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości Regulamin urzędowania Sądów Powszechnych (Dz.U. 2014, poz. 259, t.j.).

O sprawującym nadzór niezwłocznie zawiadamia się nieletniego, jego rodziców lub opiekuna³⁷³.

Warunki i sposób wykonywania obowiązków i uprawnień przez kuratorów sądowych w zakresie sprawowania nadzoru nad nieletnim określa rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie nadzoru nad nieletnim³⁷⁴. W myśl postanowień § 7 tego rozporządzenia kurator sądowy ma przede wszystkim obowiązek: rozpoznać i zdiagnozować sytuację osobistą, rodzinną i środowiskową nieletniego oraz przeanalizować stosowane dotychczas środki wychowawcze i przyczyny ich nieskuteczności; zaplanować i dokonać wyboru optymalnych metod kontroli i oddziaływania na nieletniego; utrzymywać kontakt z nieletnim oraz udzielać mu niezbędnej pomocy w postaci informacji i wskazówek w rozwiązywaniu problemów życiowych, a zwłaszcza w podjęciu i zorganizowaniu nauki, pracy, leczenia lub terapii; nawiązywać i utrzymywać kontakt z rodziną lub opiekunem nieletniego, z jego środowiskiem oraz pomagać w rozwiązywaniu zdiagnozowanych problemów utrudniających resocjalizację i kontrolę nieletniego; kontrolować zachowanie nieletniego.

Zadania i zakres działań kuratora sądowego związane z powierzonym mu nadzorem nad nieletnim zostały też uregulowane w art. 70a u.p.n. dodanym przez ustawę z dnia 29 lipca 2011 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, która weszła w życie 1 stycznia 2012 r.³⁷⁵. W przepisie tym wskazuje się, że kurator sądowy, sprawując nadzór nad nieletnim, organizuje i prowadzi działania mające na celu pomoc nieletniemu w zmianie nagannych zachowań i postaw na te społecznie akceptowane. W szczególności kurator współdziała na rzecz poprawy warunków wychowawczych oraz w miarę potrzeby również warunków bytowych i zdrowotnych nieletniego, kontaktuje się z nieletnim, z jego rodziną, ze szkołą lub miejscem nauki zawodu. Odwiedza również nieletniego w miejscu jego zamieszkania, kontroluje wypełnianie przez niego obowiązki i jego zachowanie oraz udziela mu innej stosownej pomocy³⁷⁶.

³⁷³ Szerzej patrz: A. Haak-Trzuska, H. Haak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015, Legalis.

³⁷⁴ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie nadzoru nad nieletnim (Dz.U. 2014, poz. 855).

³⁷⁵ Ustawa z dnia 29 lipca 2011 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 2011, Nr 191, poz. 1134).

³⁷⁶ V. Konarska-Wrzošek, [w:] P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, wyd. II, Warszawa 2019, LEX.

Analizując charakter nadzoru kuratora, można stwierdzić, że z jednej strony jest to środek wymagający sądowej kontroli podporządkowania się kuratorowi przez nieletniego, z drugiej zaś strony, co warto podkreślić, jest to środek o charakterze probacyjnym i jako taki może przynieść nieletniemu wiele korzyści. W doktrynie ugruntowany jest pogląd, że readaptacja nieletnich powinna w miarę możliwości odbywać się w ich naturalnym środowisku społecznym, na które powinno się pozytywnie oddziaływać³⁷⁷. Środki probacyjne, z kuratelą na czele, są taką formą reakcji sądowej, która umożliwia nieletnim pobyt w środowisku naturalnym z jednoczesnym zapewnieniem specjalistycznej, zewnętrznej pomocy. Przynajmniej teoretycznie szeroka gama środków probacyjnych stwarza większą szansę na:

- 1) konsekwentną i nieuchronną interwencję sądową w przypadku przestępczych zachowań młodych ludzi i postępującego procesu wykołajenia się społecznego,
- 2) dostosowywanie interwencji sądowej do potrzeb nieletniego, jego sytuacji osobistej, charakteru czynu karalnego lub stopnia jego demoralizacji,
- 3) realizację adekwatnego programu korekcji w warunkach naturalnego środowiska, a zatem w warunkach bardziej sprzyjających zmianom korekcyjnym niż w instytucjach dwudziestoczworgodzinnej opieki,
- 4) zmianę środka, gdy wcześniej podjęte działania nie przyniosły pożądaných rezultatów³⁷⁸.

Kuratela sądowa powinna być jedną z najważniejszych instytucji w probacyjnym systemie profilaktyczno-resocjalizacyjnym, nauka bowiem od dawna preferuje model resocjalizacji jednostki oparty na jej naturalnym środowisku i w powiązaniu z oddziaływaniem na to środowisko. Samo w sobie, przynajmniej w sytuacji nieletnich wykazujących objawy demoralizacji bądź popełniających czyny karalne, nie wykształca ono najczęściej mechanizmów korekcyjnych³⁷⁹.

³⁷⁷ P. Stępnia, *Z badań nad młodocianymi objętymi dozorem kuratorów sądowych oraz wykonywaniem tych dozorów*, „Nowe Prawo” 1990, nr 7–9, s. 165.

³⁷⁸ K. Sawicka, *Probacyjne środki w profilaktyce i resocjalizacji nieletnich*, [w:] J. Zagórski (red.), *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2001 r.*, Warszawa 2001, s. 117.

³⁷⁹ P. Stępnia, *Kierunki zmian w statusie kuratora i próba ich oceny*, „Nowe Prawo” 1988, nr 10–12, s. 134.

Zakres obowiązków kuratora jest bardzo szeroki³⁸⁰. Przede wszystkim chodzi jednak o doprowadzenie do trwałej zmiany postawy nieletniego oraz wyrobienia w nim pozytywnych nawyków.

Efektywność nadzoru kuratorskiego w praktyce

Kurator, wkraczając w życie nieletniego i jego rodziny, rozpoczyna pracę, której efektem powinno być zapobieżenie dalszej demoralizacji nieletniego, naprawienie dotychczasowych zaniedbań wychowawczych i utrwalenie w nim pozytywnej postawy społecznej. Badacze podkreślają, że niezmiernie ważną kwestią w pracy kuratora z nieletnim jest szybkie nawiązanie kontaktu z podopiecznym³⁸¹. To między innymi od umiejętności nawiązania kontaktu z młodym człowiekiem i jego rodziną zależą późniejsze rezultaty resocjalizacji. Kurator powinien zdobyć sobie pozycję „centralną” w rodzinie, która w sprawach wychowawczych ma mu się podporządkować. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, ani tzw. „obwodowa” pozycja kuratora, ani tym bardziej „peryferyjna” w koalicji wychowawczej rodziny nie doprowadzi do oczekiwanych efektów resocjalizacyjnych³⁸².

Na efektywność jego pracy resocjalizacyjnej wpływ ma również częstotliwość kontaktów z podopiecznym, chociaż nawet częste kontakty, jeśli sprawdzają się tylko do formalnych spotkań, nie przynoszą rezultatów resocjalizacyjnych³⁸³.

Ważnym elementem skutecznej resocjalizacji jest umiejętny dobór form pomocy i metod postępowania w pracy resocjalizacyjnej kuratora z podopiecznymi. Zasada indywidualizacji, tak ważna w ogólnym procesie wychowawczym, nabiera tu szczególnego znaczenia. Formy pomocy stosowane przez kuratora

³⁸⁰ Szerzej: E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 80–82; K. Gromek, *Komentarz do ustawy...*, *op. cit.*, s. 89–94.

³⁸¹ P. Wierzbicki, *Skuteczność środków wychowawczych i poprawczych, stosowanych przez sądy w postępowaniu karnym do nieletnich z terenu Warszawy*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego” 1974, nr 1, s. 136.

³⁸² Z. Tyszka, *Rola kuratora sądowego w resocjalizacji nieletnich przestępców*, Poznań 1963, s. 121–122; M. Kopeć, *Zagadnienia pracy resocjalizacyjnej kuratorów sądowych dla nieletnich*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1979, nr 9, s. 303.

³⁸³ Por. A. Paszkiewicz, *Dozór kuratora sądowego nad młodocianymi warunkowo zwolnionymi*, „Szkoła Specjalna” 1997, nr 1, s. 21. Autorka na podstawie swoich badań ustaliła, że 65,4% młodocianych przestępców, warunkowo zwolnionych z więzienia osiągnęło bardzo niski lub prawie zerowy stopień resocjalizacji, chociaż wszyscy oni systematycznie i często spotykali się ze swoim ze swoim kuratorem. Spotkania te były jednak traktowane przez podopiecznych wyłącznie formalnie.

najczęściej polegają na pomocy w załatwieniu różnych spraw administracyjnych, nawiązaniu i utrzymaniu kontaktu ze szkołą, rodziną i policją, pomocy w wychowaniu nieletniego oraz kontroli jego zachowania i postępów w nauce³⁸⁴.

W praktyce orzeczniczej sądów nadzór kuratora jest od lat najczęściej stosowanym środkiem wychowawczym³⁸⁵. Badacze szacują, że orzeczenia o jego zastosowaniu zapadają w około 3/4 spraw³⁸⁶, i to zarówno w sytuacji stwierdzenia demoralizacji, jak i popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego. Według natomiast wyliczeń V. Konarskiej-Wrzosek w 2010 r. sądy orzekły go wobec ponad 38% nieletnich, a w 2016 r. wobec ponad 37% nieletnich³⁸⁷.

Od wielu lat problemem podnoszonym przez badaczy, zarówno specjalistów z zakresu pedagogiki, resocjalizacji, jak i prawa, jest kwesta funkcjonalności oraz skuteczności nadzorów kuratorskich. Zagadnienie to było przedmiotem wielu badań naukowych, których wyniki nie budzą optymizmu. H. Kołakowska-Przełomiec doszła do wniosku, że najbardziej nieskutecznym środkiem w pracy resocjalizacyjnej okazał się właśnie nadzór kuratora (21,4% nieskuteczności). Autorka stwierdziła również, że chłopcy, którzy byli pod opieką kuratorów, najczęściej mieli dalsze sprawy w sądach (25%) oraz że recydywa w tej grupie była dwa razy większa niż po zastosowaniu innych środków wolnościowych³⁸⁸. Wysoką nieskuteczność stosowania nadzoru kuratora jako samoistnego środka sądowego wykazały również badania P. Wierzbickiego (35,9%)³⁸⁹. Badania M. Rudnik także potwierdziły nieskuteczność orzekania dozoru kuratora, upatrując przyczyn takiego stanu rzeczy w zbyt dużej demoralizacji nieletnich objętych tym środkiem³⁹⁰.

³⁸⁴ M. Kopeć, *Zagadnienia pracy resocjalizacyjnej...*, *op. cit.*, s. 306.

³⁸⁵ Por. S. Lelental, H. Maliszewska, *Zakres orzekania środków przewidzianych przez ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich*, [w:] T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001, s. 157; K. Sawicka, *Probacyjne środki...*, *op. cit.*, s. 121.

³⁸⁶ Por. A. Michalska-Warias, *Struktura środków wychowawczych i poprawczych orzekanych wobec nieletnich w latach 90. XX wieku*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2004, nr 3, s. 151; A. Laskowski, A. Rejzner, E. Tokarczyk, *Demoralizacja i przestępczość dzieci i młodzieży. Atlas*, Warszawa 1996, s. 53.

³⁸⁷ Wyliczenia Autorka oparła na podstawie: Główny Urząd Statystyczny, *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2017*, Warszawa 2017, s. 169. Szerzej: V. Konarska-Wrzosek, [w:] P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie w sprawach nieletnich...*, *op. cit.*

³⁸⁸ H. Kołakowska-Przełomiec, *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, Wrocław 1977, s. 99–100.

³⁸⁹ P. Wierzbicki, *Skuteczność środków...*, *op. cit.*, s. 136.

³⁹⁰ M. Rudnik, *Badania nad skutecznością środków wychowawczych i poprawczych*, „*Zeszyty Naukowe UJ – Prace Prawnicze*” 1973, nr 58, s. 50.

Analizując problem funkcjonalności i skuteczności nadzorów kuratorskich wobec nieletnich zastosowanych jako środek wychowawczy po raz pierwszy T. Bojarski i M. Mozgawa stwierdzili, że model resocjalizacyjny, najbardziej konstruktywny pod względem wychowawczym funkcjonował wśród zdecydowanej mniejszości realizowanych nadzorów (od 27,4% do 35,1%). Przy takim modelu starano się wykorzystywać i integrować wszystkie układy znaczące w procesie socjalizacji, jak rodzina, szkoła czy grupa rówieśnicza. Kuratorzy koncentrowali się przede wszystkim na zminimalizowaniu negatywnych wpływów rodziny dysfunkcyjnej na nieletniego, wykorzystując wszelkie możliwe sposoby interwencji. Podstawową płaszczyzną działań była szkoła nieletnich, gdzie poprzez współpracę z wychowawcą i nauczycielami włączano dziecko do wyrównawczych zespołów dydaktycznych, wzmacniając jego pozycję ucznia. Starano się również zintensyfikować natężenie zajęć w czasie wolnym, szczególnie sportowych. Realizowane w ten sposób nadzory wykazywały się dużą efektywnością³⁹¹.

Większość realizowanych nadzorów określono natomiast jako modele: niefunkcjonalny (dominujący) bądź dysfunkcjonalny. Działalność kuratorów w modelu dominującym ograniczała się do odwiedzin w domu nieletniego, udzielania wskazówek przypominających o realizacji ustanowionych przez sąd zobowiązań, instruktażu o konieczności poprawy zachowania i wyników w nauce. Częstotliwość kontaktów z nieletnim była niska. Odnotowano brak rzeczywistej działalności wychowawczej, zainteresowania sytuacją rodzinną i szkolną podopiecznego oraz chęci niesienia autentycznej pomocy. Kuratorzy koncentrowali się na wykonywaniu rutynowych czynności, do których najczęściej należały „sprawdzenie”, czy dziecko „zmienia zachowanie”³⁹².

Model dysfunkcjonalny stwierdzono wśród blisko 1/3 realizowanych nadzorów. Była to – zdaniem badających – kuratela pozorna, sprowadzająca się do formalnego wypełniania obowiązków. Kuratorzy swoją działalność ograniczali do składania niesystematycznych sprawozdań, których treść była często powtarzana i nie wносиła żadnych istotnych informacji o nieprzystosowaniu nieletniego. Bardzo często dotyczyła stwierdzonych uprzednio zachowań społecznych, takich jak ucieczki z domu, bójki, kłamstwa czy wagary. Sprawozdania zawierały z reguły jedynie spis aktualnych ocen, jakie otrzymał nieletni w szkole. Kuratorzy nie podawali żadnych informacji o sposobach funkcjonowania czy postawach nieletnich, jego potrzebach, zainteresowaniach, motywacjach działania.

³⁹¹ T. Bojarski, M. Mozgawa, *Prawo i jego instytucje wobec demoralizacji i przestępczości nieletnich*, [w:] A. Krukowski (red.), *Dewiacje społeczne i ich kontrola w Polsce*, Warszawa 1992, s. 52–53.

³⁹² *Ibidem*, s. 53–54.

Środowisko rodzinne podopiecznych hospitalizowali niesystematycznie, najczęściej interwencyjnie. Wysoka szkodliwość społeczna nadzorów dysfunkcyjnych polegała – w opinii przeprowadzających badania – na ich pozornym, formalnym istnieniu, odnotowanym w statystykach sądowych, a w rzeczywistości na tworzeniu sytuacji, poprzez brak działalności resocjalizacyjnej, pogłębiających proces demoralizacji nieletnich³⁹³.

Kryzys kurateli sądowej, znajdujący m.in. odzwierciedlenie w wynikach badań naukowych, zaowocował podjęciem w 1992 r. przez Ministerstwo Sprawiedliwości prac związanych z wprowadzeniem reformy tej instytucji. Środowisko kuratorów zawodowych, wspierane przez licznych przedstawicieli świata nauki i praktyków, postulowało ideę opracowania projektu ustawy o kuratorach sądowych³⁹⁴.

W dniu 27 października 2001 roku uchwalona została ustawa o kuratorach sądowych, która zmodyfikowała dotychczasowy katalog obowiązków i uprawnień zarówno kuratorów zawodowych, jak i społecznych³⁹⁵. Oprócz wzmocnienia pozycji kuratora i sprecyzowania jego obowiązków, zmianie uległ model kurateli sądowej ze społeczno-zawodowej na zawodowo-społeczną. Za podstawę funkcjonowania nowej struktury organizacyjnej przyjęto zwiększenie dotychczasowej liczby kuratorów zawodowych oraz sukcesywne przejmowanie przez kadrę zawodową obowiązków wykonywanych przez kuratorów społecznych³⁹⁶.

Niewątpliwie zmiana modelu kurateli sądowej ze społeczno-zawodowego na zawodowo-społeczny była słuszną, bowiem przyczyniła się do większej profesjonalizacji działalności kuratorów. Podkreślano, że w przyszłości w sposób widoczny ma to wpływać na intensyfikację działań ograniczających zjawiska patologii społecznej. Oczekiwano również, że proces ten przyniesie z czasem pozytywne efekty w postaci optymalizacji pracy wychowawczej z osobami niedostosowanymi społecznie³⁹⁷.

³⁹³ *Ibidem*, s. 54.

³⁹⁴ Szerzej na ten temat: T. Szymanowski, *Ustawa o kuratorach sądowych na tle pozostałych przepisów normujących ich zadania i obowiązki*, [w:] T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *op. cit.*, s. 12.

³⁹⁵ Ustawa z dnia 27 października 2001 roku o kuratorach sądowych (Dz.U. 2001, Nr 98, poz. 1071).

³⁹⁶ Por. K. Gromek, *Kuratorzy sądowi. Komentarz do ustawy z 27 lipca 2001*, Warszawa 2002, s. 113.

³⁹⁷ Por. K. Gromek, *Probacja czy kuratela albo środki alternatywne – próba optymalizacji systemu w ujęciu ewolucyjnym*, [w:] J. Zagórski (red.), *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2001 r.*, Warszawa 2001, s. 239–240.

Niestety, jak wskazuje W. Klaus, efektywność kurateli jako środka stosowanego wobec nieletnich wciąż jest niewielka – zarówno w zakresie przeciwdziałania powrotności nieletnich do popełniania przestępstw, jak i pod względem poprawy ich sytuacji szkolnej czy zmiany stosunku do norm społecznych. Wpływu na ten stan w zasadzie nie ma ani długość sprawowania nadzoru, ani jakość pracy kuratora. Ocenia się, że przy pomocy kuratora nie uda się zapobiec demoralizacji bądź przestępstwom popełnianym przez nieletniego, jeśli oddziaływać na niego będą okoliczności, na które kurator nie ma wpływu, lub jeśli nieletni będzie przejawiał znaczne zaburzenia w osobowości. Kurator, by mógł działać skutecznie, musi mieć wsparcie w postaci systemu różnego rodzaju placówek lub instytucji, które będą wspierały rodzinę i jego samego w pracy z nią³⁹⁸.

Kilka słów o nowej ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich

Przepisy u.p.n. zastąpi Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, uchwalona na posiedzeniu nr 56 dnia 9 czerwca 2022 r. Analizowany akt prawny został dnia 20 lipca 2022 r.³⁹⁹ podpisany przez Prezydenta RP. Ustawa wejdzie w życie dnia 1 września 2022 r. Jednocześnie u.p.n. straci moc obowiązującą.

Projekt tej ustawy oraz jego uzasadnienie⁴⁰⁰ wzbudziły wśród teoretyków i praktyków dyskusje, kontrowersje oraz sprzeciwy środowiska naukowego. Mimo że zastosowane w ustawie określenie „resocjalizacja” ma być wyrazem dążenia ustawodawcy do wyeksponowania istoty tego procesu w kształtowaniu właściwej postawy nieletnich, których dotychczasowe zachowanie pozostawało w sprzeczności z powszechnie przyjętym porządkiem obyczajowym, kulturowym i prawnym⁴⁰¹, to najczęściej spotykanym zarzutem wobec tego aktu prawnego jest jego restrykcyjność i zaostrzenie odpowiedzialności nieletnich.

³⁹⁸ W. Klaus, *Działalność wychowawcza...*, *op. cit.*, s. 343 oraz literatura przez Autora przywoływana.

³⁹⁹ Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1700), dalej przytaczana jako „u.w.r.n.”.

⁴⁰⁰ Rządowe Centrum Legislacji, *Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy z dnia 9.06.2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich*, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12349403/12805111/12805112/dokument514354.pdf> (dostęp: 10.07.2022 r.).

⁴⁰¹ *Ibidem*.

Istotnym *novum* ustawy jest wprowadzenie warunku wszczęcia postępowania w sprawie o demoralizację wobec nieletniego, który ukończył 10 lat. Tym samym określono dolną granicę wiekową, której u.p.n. nie przewidywał. Z kolei postępowania w sprawach o czyny karalne mogą być prowadzone wobec osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat, nie dłużej jednak niż do ukończenia 21 lat.

Opinia biegłych psychiatrów oraz psychologów a profilaktyka zachowania nieletniego

Czym jest agresja? Czy agresja jest wrodzona, czy jest wyuczonym sposobem zachowania? Czy można jej zapobiegać lub próbować ją ograniczyć? To pytania najwyższej wagi. Rosnąca liczba przestępstw z użyciem przemocy powoduje wzrost społecznego zainteresowania problemami agresji. Sprawcy czynów zabronionych są bardzo młodzi, a czyny, których dopuszczają się, niejednokrotnie zaskakują brutalnością.

Wykorzystanie wiedzy psychologicznej i psychiatrycznej, zasięgnięcie opinii biegłych psychologów i psychiatrów wynika ze specyfiki postępowania w sprawach nieletnich, którego celem – jak wynika z preambuły ustawy z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich⁴⁰² – jest dążenie do wzmocnienia świadomości odpowiedzialności za własne czyny, przeciwdziałania demoralizacji nieletnich i dopuszczaniu się przez nich czynów karalnych oraz stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem lub z zasadami współżycia społecznego.

Pod pojęciem przestępczości nieletnich określa się ogół czynów zabronionych popełnianych przez osoby do 17. roku życia⁴⁰³. Art. 4 ust. 1c cytowanej

⁴⁰² Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022, poz. 1700), dalej cytowana jako „u.w.r.n.”.

⁴⁰³ Por. D. Rode, K. Dukała, J. Kabzińska, K. Zalewska-Łunkiewicz, *Kliniczna psychologia sądowa*, Warszawa 2020, s. 41 i n.

ustawy stanowi, że „Każdy, kto stwierdzi istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego, w szczególności dopuszczenie się czynu zabronionego, naruszanie zasad współżycia społecznego, uchylanie się od obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, używanie alkoholu, środków odurzających, substancji psychotropowych, ich prekursorów, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych, zwanych dalej „substancją psychoaktywną”, uprawianie nierządu, ma społeczny obowiązek odpowiednio przeciwdziałać temu, a przede wszystkim zawiadomić o tym rodziców lub opiekuna nieletniego, szkołę, sąd rodzinny, Policję lub inny właściwy organ”. Przepis ten zawiera przykładowe wyliczenia okoliczności świadczących o demoralizacji. W doktrynie pojęcie to utożsamia się m.in. z pojęciem niedostosowania społecznego. „Niedostosowanie społeczne” jest terminem z zakresu psychologii i pedagogiki, definiowanym na wiele różnych sposobów. Przyznaje się jednak, że łączy je niechęć i niemożność dopasowania się do istniejących wzorów społecznych. Powyższe może wynikać z różnego rodzaju zaburzeń funkcjonowania emocjonalnego i poznawczego, na które mogły mieć wpływ czynniki neurofizjologiczne, rodzinne i środowiskowe⁴⁰⁴.

Analiza danych udostępnionych przez Biuro Prewencji Komendy Głównej wskazuje, że wśród przestępstw popełnianych przez osoby nieletnie w 2021 r. większość stanowią przestępstwa kryminalne. Niepokojący jest fakt, że nieletni są sprawcami przestępstw popełnianych z dużym okrucieństwem, dopuszczają się także ciężkich zbrodni, m.in. zabójstw, zgwałceń. Dokonujący przestępstw przeciwko zdrowiu i życiu charakteryzują się bezwzględny, agresywnym i okrutnym sposobem działania⁴⁰⁵. Rozwój nowoczesnych technologii spowodował wzrost przestępczości nieletnich w świecie wirtualnym: mowa nienawiści, hejt, bullying, cyberbullying w środowisku rówieśniczym, seksting⁴⁰⁶. Pokreślenia wymaga fakt, że rzeczywiste rozmiary przestępczości nieletnich są trudne do oszacowania – liczba dzieci i młodzieży naruszających przepisy prawne znacznie przekracza liczbę przestępstw ujawnianych⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2005.

⁴⁰⁵ *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w roku 2021*, www.policja.pl (dostęp: 19.04.2022 r.).

⁴⁰⁶ Szerzej: D. Rode *et al.*, *op. cit.*, s. 506 i n.

⁴⁰⁷ B. Hołyst, *Motywacja nieletnich sprawców czynów karalnych*, [w:] T. Grzegorzczak (red.), *Polski proces karny i materialne prawo karne w świetle nowelizacji z 2013 roku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Tyłmanowi z okazji Jego 90. Urodzin*, Warszawa 2014, LEX.

W polskim porządku prawnym granicą pełnoletności jest 18. rok życia (art. 10 § 1 k.c.⁴⁰⁸). Osoba, która nie ukończyła 18. roku życia ani nie zawarła małżeństwa przed osiągnięciem tego wieku na zasadach określonych w art. 10 § 1 k.r.o.⁴⁰⁹, jest małoletnim. W obszarze prawa karnego i na gruncie u.r.w.n. nieletnich pojęcie małoletniego jest zastrzeżone dla dzieci i młodzieży o statusie pokrzywdzonego. Pojęcie nieletniego jest przypisane do kategorii dzieci i młodzieży, które wykazują przejawy demoralizacji lub popełniły czyn karalny. Ustawowa definicja nieletniego jest złożona, bowiem pojęcie to jest zależne od kategorii spraw, która go dotyczy. Status nieletnich mają trzy różne grupy wiekowe dzieci i młodzieży w zależności od tego, z jakim przedmiotem lub etapem postępowania mamy do czynienia:

- 1) W zakresie postępowania w sprawach o demoralizację – status nieletniego mają osoby, które wykazują jakieś jej przejawy po ukończeniu 10. roku życia, a przed uzyskaniem pełnoletności.
- 2) W zakresie postępowania w sprawach o czyn karalny – status nieletniego mają osoby, które dopuściły się takiego czynu w okresie między 13. a 17. rokiem życia. Górna granica wiekowa nieletności związana z dopuszczeniem się czynu karalnego jest zsynchronizowana z wiekiem tzw. dorosłości karnej, która w systemie polskiego prawa karnego została określona na lat 17. Zgodnie z art. 10 § 1 k.k., art. 5 § 1 k.k.s. i art. 8 k.w. odpowiedzialności na zasadach określonych w tych kodeksach odpowiada ten, kto popełnia czyn zabroniony po ukończeniu lat 17. Kodeks karny od 1 października 2023 r.⁴¹⁰ w art. 10 § 2–3 k.k. przewiduje możliwość wyjątkowego pociągania do odpowiedzialności karnej nieletnich, którzy po ukończeniu 14 lat, a przed ukończeniem 15 lat dopuszczają się czynu zabronionego określonego w art. 148 § 2 lub 3 k.k. Mogą oni odpowiadać na zasadach określonych w Kodeksie karnym, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają oraz zachodzi uzasadnione przypuszczenie, że stosowanie środków wychowawczych lub poprawczych nie jest w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego.

Pojęcie właściwości osobistych obejmuje: wiek sprawcy, poziom rozwoju umysłowego, stan zdrowia, cechy charakteru, postawę wobec istotnych

⁴⁰⁸ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. 2022, poz. 1360, t.j. ze zm.).

⁴⁰⁹ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 2020, poz. 1359, t.j. ze zm.).

⁴¹⁰ Ustawa z dnia 7 lipca 2022 r. o zmianie ustawy Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2022, poz. 2600 ze zm.).

wartości społecznych i stopień ich utrwalenia, zainteresowania, a zwłaszcza stopień demoralizacji. Warunki osobiste obejmują analizę środowiska rodzinnego i wychowawczego oskarżonego⁴¹¹.

- 3) W zakresie wykonywania środków wychowawczych, środka leczniczego lub środka poprawczego – status nieletniego mają osoby, względem których sąd orzekł taki środek, nie dłużej jednak niż do dnia odpowiadającego dacie 21. urodzin, chyba że ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich stanowi inaczej⁴¹². Nieletniość jest oprócz niepoczytalności negatywną formalną przesłanką przypisania sprawcy winy, czego konsekwencją jest brak odpowiedzialności karnej⁴¹³. Osoba dopuszczająca się czynu zabronionego przed ukończeniem lat 17 ma status osoby nieletniej, co sprawia, że z racji swojego młodego wieku może być poddana jedynie oddziaływaniom środków wychowawczych, środka poprawczego lub leczniczego, o jakich mowa w u.w.r.n., gdyż ze względu na wiek podlega pod działanie tej właśnie ustawy. Po ukończeniu 17. roku życia sprawca ponosi odpowiedzialność karną jak osoba dorosła⁴¹⁴. Kodeks karny posługuje się także pojęciem młodocianego – jest nim sprawca czynu zabronionego, który w chwili jego popełnienia nie ukończył 21 lat i w czasie orzekania w pierwszej instancji – 24 lat.

Ustalenie determinantów zachowań agresywnych wśród nieletnich przestępców jest często zadaniem złożonym i skomplikowanym, zagadnienie to jest stałym przedmiotem zainteresowania wielu badań naukowych. W literaturze wyróżnia się cztery podstawowe zmienne biopsychiczne, uwarunkowane budową i funkcjonowaniem OUN, które mogą odpowiadać za zachowania przestępcze. Są to: charakteropatia, cechy temperamentu, psychopatia i inteligencja. Powyższe czynniki stanowią jedynie predyspozycję do zachowania przestępczego, która jest wynikiem ich interakcji z bodźcami pochodzącymi ze środowiska. Natomiast decydującą rolę przypisuje się zaburzeniom w procesie socjalizacji. Czynnikiem o negatywnym zabarwieniu są: niekorzystna atmosfera w domu rodzinnym, brak akceptacji ze strony najbliższych, brak kontaktu emocjonalnego

⁴¹¹ J.K. Gierowski, T. Jaśkiewicz-Obydzińska, M. Najda, *Psychologia w postępowaniu karnym*, Warszawa 2010, s. 508–538.

⁴¹² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. 2022, poz. 1138, t.j. ze zm.).

⁴¹³ R. Jędrzejowska, *Psychiatra, psycholog i seksuolog jako biegły w świetle przepisów prawa polskiego*, [w:] J.K. Gierowski, A. Szymusik (red.), *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej*, Kraków 1996, s. 9–44.

⁴¹⁴ P. Górecki et al., *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich...*, op. cit., art. 1.

z najbliższymi, liczne sytuacje stresowe, niekonsekwentny lub autokratyczny styl wychowania, wzory agresywnego zachowania w najbliższym otoczeniu⁴¹⁵. Część nieletnich sprawców wychowuje się w rodzinach o skumulowanych czynnikach negatywnych, takich jak: przestępcze wzorce zachowań, alkoholizm rodziców lub rodzeństwa, brak emocjonalnej więzi rodzinnej, zachowania agresywne czy nadużycia seksualne⁴¹⁶. Nadto w przypadku osób nieletnich czyny przestępcze należy odróżniać od objawów zaburzeń zachowania, zaburzeń opozycyjno-buntowniczych oraz przejawów zespołu nadpobudliwości psychoruchowej z deficytami uwagi⁴¹⁷.

Przestępczość nieletnich jest jednym z podstawowych problemów współczesnych społeczeństw. Nie ulega wątpliwości, że środowisko wychowawcze (środowisko rodzinne, szkolne) odgrywa ważną rolę w rozwoju osobowym jednostki, skuteczności przekazywanych wartości, wzorców i norm. Preambuła u.w.r.n. wskazuje, że „umacnianie poczucia odpowiedzialności rodzin za przygotowanie dzieci do życia we wspólnocie jako indywidualnie ukształtowanej jednostki oraz za wychowanie nieletnich na osoby świadome swych obowiązków rodzinnych i obywatelskich jest wspólnym dobrem całego społeczeństwa”.

Analiza życiorysów nieletnich sprawców pozwala często na wskazanie korelacji między wychowaniem w patologicznym środowisku a popełnionym przestępstwem.

Poniżej przedstawiono dwie sprawy karne, w których wiodącym motywem był motyw seksualny, a zarówno ofiara, jak i sprawca byli osobami nieletnimi. Przestępstwa motywowane seksualnie to zachowania, które motywacyjnie albo behawioralnie wykazują charakter seksualny. Przybierają one różnorakie formy, z których najważniejsze – z uwagi na konsekwencje – to zabójstwo, zgwałcenie i wykorzystywanie seksualne osób nieletnich⁴¹⁸.

Pierwsza ze spraw będąca przedmiotem rozważań dotyczyła zabójstwa i zgwałcenia 13-letniej dziewczynki. W ustaleniu sprawcy wykorzystano badania DNA oraz portret psychologiczny sporządzony przez biegłego psychologa – jak pokazały późniejsze ustalenia, portret ten idealnie pasował do sprawcy⁴¹⁹.

⁴¹⁵ J.K. Gierowski, *Psychologiczne wyznaczniki przestępczości*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Gdańsk 2000, s. 710–729.

⁴¹⁶ B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 1997, s. 281.

⁴¹⁷ J.K. Gierowski, *op. cit.*, s. 710–729.

⁴¹⁸ A. Depko, [w:] K. Eichstaedt, P. Gałęcki, A. Depko (red.), *Metodyka pracy biegłego psychiatry, psychologa oraz seksuologa w sprawach karnych, nieletnich oraz wykroczeń*, Warszawa 2017, s. 254.

⁴¹⁹ *Zabójca ma 14 lat*, <https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/2626,Zabojca-ma-14-lat.html> (dostęp: 28.08.2022 r.).

Sprawcą okazał się kolega z klasy ofiary. W czerwcu 2006 r., gdy dziewczynka wracała do domu, zaatakował ją silnym ciosem w głowę i wykorzystując jej chwilowe oszołomienie, zaciągnął na pole rzepaku, przewrócił, obnażył i zaczął dusić. Zwłoki ukrył na polu, przysypując je ziemią, aby nikt z daleka nie wypatrzył ciała. Czynu dopuścił się w wieku 14 lat, stając się w ten sposób najmłodszym w Europie zabójcą na tle seksualnym. Nieletni przyznał się do popełnienia czynu, a podczas wizji lokalnej opowiedział ze szczegółami wszystkie jego okoliczności.

Podczas postępowania sądowego ujawnił motyw czynu: „gdy nie chciała się ze mną kochać, zacząłem ją dusić coraz bardziej”. W przedmiotowej sprawie wobec braku możliwości orzeczenia kary pozbawienia wolności sąd rodzinny w 2007 r. skierował nieletniego do zakładu poprawczego, w którym miał przebywać do ukończenia 21. roku życia⁴²⁰. Po opuszczeniu zakładu poprawczego mężczyzna powrócił do rodzinnej wsi, a po kilku latach dokonał kolejnej zbrodni – zabójstwa przez uduszenie; pokrzywdzona miała 18 lat⁴²¹. Sprawa ta była przedmiotem zainteresowania opinii społecznej. Pojawiły się pytania, jakie działania należało podjąć w tym konkretnym przypadku wobec nieletniego, aby tej zbrodni zapobiec. Bez wątpienia bowiem środki oddziaływania podejmowane wobec nieletniego okazały się nieskuteczne.

Dnia 1 września 2022 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (u.w.r.n.). Art. 3 tej ustawy wskazuje dyrektywy postępowania wobec nieletniego stanowiąc w § 1, że „w sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego (...)”, § 2 stanowi, że „w postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę jego właściwości i warunki osobiste, w szczególności wiek, stan zdrowia, poziom rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru oraz sytuację rodzinną, warunki wychowawcze i charakter środowiska, przyczyny i stopień demoralizacji, w tym rodzaj czynu zabronionego, a także sposób i okoliczności jego popełnienia oraz rodzaj czynu karalnego, a także sposób i okoliczności jego popełnienia”. Wykorzystanie wiedzy psychologicznej jest niezbędne dla realizacji tych celów.

W literaturze wiele uwagi poświęca się wywiadam środowiskowym i opiniom diagnostycznym, które niewątpliwie pełnią szczególną rolę w postępowaniu z nieletnimi, dostarczając informacji o nieletnim i jego środowisku wychowawczym⁴²².

⁴²⁰ E. Ornacka, *Tajemnice zbrodni*, Warszawa 2011, s. 74.

⁴²¹ <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2021-06-07/pierwszy-raz-zabil-gdy-byldziekiem-tropem-zbrodni-dawida-j> (dostęp: 28.08.2022 r.).

⁴²² Szerzej w: J. Włodarczyk-Madejska, *Znaczenie wywiadu środowiskowego dla postępowania w sprawach nieletnich*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2020, nr 3, s. 191–202.

Zgodnie z art. 64 ust. 1 u.w.r.n. „w razie potrzeby uzyskania kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego, wymagającej wiedzy pedagogicznej, psychologicznej lub medycznej, oraz określenia właściwych kierunków oddziaływania na nieletniego, sąd rodzinny zwraca się o wydanie opinii do opiniodawczego zespołu sądowych specjalistów (...). Sąd może zwrócić się o wydanie opinii także do innej specjalistycznej placówki lub biegłego albo biegłych”. Także „przed wydaniem orzeczenia o umieszczeniu nieletniego w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, okręgowym ośrodku wychowawczym, zakładzie leczniczym albo zakładzie poprawczym sąd rodzinny zwraca się o wydanie takiej opinii” (art. 64 ust. 2 u.w.r.n.).

Opinia o stanie zdrowia psychicznego nieletniego stanowi jeden ze środków dowodowych w sprawie ocenianych przez sąd zgodne z zasadą swobodnej oceny dowodów. Art. 65 ust. 1 u.w.r.n. stanowi, że „w razie potrzeby uzyskania opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego sąd rodzinny zarządza jego badanie przez co najmniej 2 biegłych lekarzy psychiatrów. Na wniosek biegłych lekarzy psychiatrów do udziału w wydaniu opinii sąd powołuje biegłego lub biegłych innych specjalności”. W praktyce najczęściej powołuje się biegłego psychologa, neurologa. W przypadku zgłoszenia przez biegłych takiej konieczności badanie może być połączone z obserwacją w zakładzie leczniczym tylko wtedy, gdy zebrane dowody wskazują na duże prawdopodobieństwo, że nieletni wykazuje wysoki stopień demoralizacji lub dopuścił się czynu karalnego.

Należy mieć na względzie, że ocena stanu zdrowia psychicznego nieletniego dokonywana przez psychiatrów nie jest związana z jego odpowiedzialnością, ponieważ nieletniemu nie można przypisać winy, niemniej jednak ma ogromne znaczenie przy doborze środka wychowawczego lub poprawczego, jaki należy wobec nieletniego zastosować⁴²³. Przedmiotem badań psychologów opiniujących w sprawach nieletnich jest określenie stopnia demoralizacji nieletnich oraz zaleceń określających kierunki dalszych oddziaływań z uwzględnieniem zastosowania odpowiedniego środka wychowawczego lub poprawczego.

Rolą biegłych nie jest rozstrzygnięcie sprawy, ale dostarczenie fachowych, specjalistycznych wiadomości, dostarczenie środka dowodowego w postaci opinii, która następnie podlega zbadaniu i ocenie przez niezawisły sąd⁴²⁴. Opinie te pomagają organowi procesowemu w podjęciu właściwej decyzji.

⁴²³ Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, VII kadencja, druk sejm nr 1130.

⁴²⁴ E. Gruza, *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2017, s. 310.

W jednej ze spraw (sygn. akt II K 1085/17) z art. 200 § 1 k.k. analizie poddano sylwetkę pokrzywdzonego i sprawcy. Do czynu doszło, gdy małoletni przebywał w spokrewnionej rodzinie zastępczej u babci, sprawca – wujek pokrzywdzonego wykorzystywał go seksualnie. Pomiędzy ofiara a sprawcą było 11 lat różnicy. Zawiadomienie o możliwości popełnienia przestępstwa złożył Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej.

Z akt sprawy wynikało, że małoletni pochodzi ze związku konkubenckiego, jego ojciec został skazany za zabójstwo córki, nadużywał alkoholu, ma ograniczone prawa rodzicielskie, przebywa w środowisku kryminogennym. Matka jest pozbawiona władzy rodzicielskiej, nadużywała alkoholu, porzuciła chłopca, gdy był małym dzieckiem. Chłopiec posiada orzeczenie o niepełnosprawności, ma FAS, początkowo przebywał w rodzinie zastępczej spokrewnionej – u babci. Następnie trafił do niespokrewnionej rodziny zastępczej, ponieważ był zaniedbany w zakresie higieny i nauki, nadto babcia chłopca nadużywała alkoholu.

Ujawnienie, że małoletni był ofiarą przemocy seksualnej, miało miejsce w sytuacji, gdy został przyłapany na molestowaniu 2,5 letniego chłopca. Wówczas opowiedział opiekunowi, że kiedy mieszkał u babci, był molestowany przez wujka od 5. do 8. roku życia.

W omawianej sprawie powołano biegłego psychologa. W postanowieniu prokurator sformułował pytania dotyczące stanu psychicznego małoletniego świadka, jego rozwoju umysłowego, zdolności do postrzegania i odtwarzania postrzeżeń oraz skłonności do konfabulacji lub manipulacji informacji, czy małoletni przejawia cechy charakterystyczne, typowe dla osoby będącej ofiarą przestępstw seksualnych, jeśli tak, to w jaki sposób się one przejawiają. Jakie są możliwości zapamiętywania przez pokrzywdzonego zdarzeń sprzed kilku lat i ich odtworzenia.

Badanie psychologiczne miało miejsce w chwili, gdy pokrzywdzony ukończył 10. rok życia. Z opinii sądu sędziowsko-psychologicznej sporządzonej na potrzeby tego postępowania wynikało, że małoletni przejawia symptomy wskazujące na to, że doświadczył przemocy fizycznej, psychicznej i zaniedbywania, był świadkiem zachowań seksualnych dorosłych ze swojej rodziny, przejawia symptomy niespecyficzne nadużycia o charakterze seksualnym⁴²⁵.

Według opinii psychologa małoletni odtwarzał zachowania, których doświadczył, powiela to, czego sam doświadczył, jest rozbudzony seksualnie, nie ma takiej korekty, że te zachowania są niewłaściwe. Małoletni mówił o oglądaniu ciała chłopca w domu zastępczym: „tylko kilka razy tak robiłem”.

⁴²⁵ W rozumieniu psychologicznym kazirodztwo polega na takim zachowaniu, że dla osoby dorosłej podniętą jest to, że dziecko obserwuje jej akt seksualny (sygn. akt II K 1085/17).

Zachowania chłopca wskazują jednoznacznie na dysfunkcje środowiska opiekuńczego, w którym się wychował. Małoletni ujawniał symptomy bycia obiektem przemocy fizycznej i psychicznej o dużym nasileniu, długo trwającej, doświadczanej od dorosłych z rodziny. Erotyzacja była u niego bardzo nasiloną, dlatego został poddany terapii. Z rodziny zastępczej trafił do domu dziecka, z którego uciekł, a następnie do ośrodka. Przebywał w grupie ze starszymi chłopcami i nie pojawiły się żadne doniesienia, że mają miejsce jakikolwiek zachowania o charakterze seksualnym.

Analizując sylwetkę oskarżonego, wskazać należy, że z wywiadu środowiskowego oraz danych policyjnych wynika, że w domu oskarżonego odbywały się libacje alkoholowe i panowała przemoc zarówno w stosunku do dorosłych, jak i dzieci. Oskarżony w dzieciństwie był bity przez ojca, który nadużywał alkoholu.

Biegli jednoznacznie stwierdzili, że u badanego istnieją przesłanki, które mogą wskazywać, że jest on dotknięty zaburzeniami preferencji seksualnych pod postacią pedofilii homoseksualnej nieekskluzywnej. Motywację jego zachowań należy widzieć w popędie płciowym, sfrustrowanej potrzebie płciowej, niedostatkach wiedzy o normach zachowań seksualnych oraz w predyspozycjach do zaspokajania swojej potrzeby płciowej z małoletnim chłopcem.

Z kompleksowej ekspertyzy sądowej dotyczącej oskarżonego, przeprowadzonej na mocy postanowienia prokuratora przez dwóch biegłych lekarzy psychiatrów, biegłego lekarza seksuologa i biegłego psychologa – seksuologa wynikało, że jeśli zostanie uznany winnym zarzucanych mu czynów, to powinien zostać objęty programem terapii dla preferencyjnych sprawców przestępstw przeciwko wolności seksualnej. Jeżeli sąd orzeknie wobec niego karę izolacji penitencjarnej, to jego terapia powinna rozpocząć się na Oddziale Terapeutycznym Zakładu Karnego, który dysponuje takim oddziałem. W warunkach wolnościowych zdaniem biegłych badany powinien zgłosić się na terapię seksuologiczną w warunkach ambulatoryjnych. O formie terapii, czy będzie to farmakoterapia, psychoterapia, psychoedukacja, czy wszystkie formy równolegle, zdecyduje lekarz seksuolog. Zważyć trzeba, że nie jest możliwe określenie z góry, jak długo będzie trwała terapia dla preferencyjnych sprawców przeciwko wolności seksualnej. O terminie zakończenia i ewentualnych formach monitorowania przez ośrodek efektów tej terapii zdecyduje lekarz prowadzący.

Zaznaczyć należy, że według A. Depko „parafilię należy postrzegać jako stan chroniczny; można ją kontrolować, ale nie można jej wyeliminować. Specyfika zaburzeń preferencji seksualnych wymaga, żeby osoby, które ją przejawiają, pozostawały pod opieką specjalistów do końca życia”⁴²⁶.

⁴²⁶ A. Depko, *op. cit.*, s. 287.

W przedmiotowej sprawie Sąd Rejonowy⁴²⁷ uznał oskarżonego winnym dokonania przestępstwa z art. 200 § 1 k.k. w zw. z art. 12 § 1 k.k. i skazał go na karę 3 lat pozbawienia wolności, a na podstawie art. 41a § 1 i 4 k.k. orzekł wobec oskarżonego zakaz kontaktowania się i zbliżania się do pokrzywdzonego na odległość nie mniejszą niż 50 metrów na okres lat 3. Czas czynu został wskazany na okres od 2008 r. do wiosny 2012 r. Na skutek apelacji wniesionej przez obrońcę Sąd Okręgowy⁴²⁸ zmienił zaskarżony wyrok w ten sposób, że czas czynu przypisanego oskarżonemu ustalił na okres od lipca 2009 do wiosny 2012 r., bowiem sąd I instancji błędnie wskazał okres czynu przypisanego od początku 2009 r., oskarżony nie miał wtedy jeszcze ukończonych 17 lat.

Sąd I instancji dał wiarę i oparł się, rozstrzygając o sprawstwie oskarżonego, na pierwszych zeznaniach pokrzywdzonego. Sąd zauważył, że w sprawach o molestowanie seksualne relacje pokrzywdzonych mają kluczowe znaczenie, gdyż tego rodzaju przestępstwa ze swej istoty charakteryzuje to, że z reguły odbywają się one bez obecności osób postronnych. Pokrzywdzony wskazał na oskarżonego jako na sprawcę molestowania, opisał, jakie czynności podejmował oskarżony wobec niego.

Konkludując niniejsze rozważania, w literaturze podkreśla się, że jednym z bodźców determinujących przestępczość nieletnich jest powielanie wzorców i zachowań, mających swoje źródło w domu rodzinnym. Wskazuje się, że nieprawidłowa sytuacja rodzinna, doświadczanie przemocy ze strony bliskich to przyczyny zaburzeń zachowania, występowania agresji słownej, fizycznej oraz nieadekwatnych zachowań seksualnych.

Celem badań psychologicznych jest ustalenie stopnia demoralizacji i nieprzystosowania nieletniego, szczegółowa analiza linii życiowej z uwzględnieniem czynników biologicznych i środowiskowych, które doprowadziły do jego asocjalności i przestępczości. Właściwie przeprowadzone badanie psychologiczne pozwala na opracowanie adekwatnych oddziaływań terapeutycznych i resocjalizacyjnych⁴²⁹. W opiniowaniu nieletnich sprawców przestępstw należy uwzględniać prawidłowości rozwojowe oraz specyficzne kategorie zaburzeń czy kryzysów. Ocena stanu zdrowia psychicznego oraz ocena osobowości nieletniego, jego środowiska pomagają organowi procesowemu w podjęciu decyzji procesowych, które określają właściwy kierunek oddziaływania na niego. Zakres wpływu opinii jest szeroki, bowiem dotyczy badanych, ich rodzin, sfery ekonomicznej i społecznej.

⁴²⁷ Wyrok Sądu Rejonowego w Olsztynie z dnia 12 lutego 2021 r. (sygn. akt II K 1085/17).

⁴²⁸ Wyrok Sądu Okręgowego w Olsztynie z dnia 30 czerwca 2021 r. (sygn. akt VII Ka 488/21).

⁴²⁹ J.K. Gierowski, T. Jaśkiewicz-Obydzińska, M. Najda, *op. cit.*, s. 508–538.

Celem badań jest wyjaśnienie psychologicznych mechanizmów czynu przestępczego sprawcy, ocena jego socjalności oraz możliwości i sposobów resocjalizacji. W praktyce w opiniach tych wskazuje się najbardziej dopasowane do osobowości sprawcy środki wychowawczo-poprawcze.

Krótki przegląd spraw karnych pozwala wskazać rolę biegłych psychiatrów i psychologów w postępowaniu w sprawie nieletniego, gdy oprócz zebranego materiału dowodowego, korzysta się także z opinii osoby dysponującej wiedzą specjalistyczną o życiu i procesach psychicznych człowieka, która w określonych stanach faktycznych i prawnych jest niezbędna do podjęcia prawidłowych rozstrzygnięć w ramach postępowania prowadzonego wobec nieletniego. Wykorzystanie tej wiedzy sprzyja lepszemu dopasowaniu środków oddziaływań resocjalizacyjno-wychowawczych.

Programy edukacyjne Policji na rzecz bezpieczeństwa młodzieży

Wprowadzenie

Programy edukacyjne w założeniach ich autorów powinny wspierać poprzez spontaniczną naukę, ułatwiać interakcje społeczne, rozwijać odporność emocjonalną, pobudzać wyobraźnię, ukierunkowywać na rozwiązywanie problemów, kształtować asertywność, zmuszać do krytycznego myślenia czy zmniejszać stres⁴³⁰. Wśród umiejętności kluczowych umieszcza się również te związane bezpośrednio ze zmianami obserwowanymi w życiu społecznym, jak i prognozami dotyczącymi rynku pracy. W tym kontekście odczytywać można ukierunkowanie na pozyskiwanie przez odbiorców wiedzy z zakresu technologii informacyjno-komunikacyjnych. W przypadku inicjatyw podejmowanych przez szeroko rozumiane służby istotne są także cele formacyjne, uwzględniające kształtowanie określonych, społecznie pożądanych postaw⁴³¹. Na gruncie socjologii czy kryminologii emocji można w tym kontekście mówić o wzbudzonym czy wzmacnianym poczuciu wstydu i dumy. Możliwym jest kształtowanie w ten sposób odbioru

⁴³⁰ Por. N. Lieberman, *Playfulness: Its Relationship to Imagination and Creativity*, New York 1977, s. 24–31.

⁴³¹ Podczas realizacji projektu „Kryminalne Zagadki Olsztyna. Podniesienie kompetencji społecznych, poznawczych i komunikacyjnych dzieci szkół podstawowych województwa warmińsko-mazurskiego poprzez edurozrywkę/eduzabawę” (POWR.03.01.00-00-U203/17) (zwany dalej UMO) współpracę z szeroko rozumianymi służbami czy samorządowymi osobami prawnymi nie tylko wzbogaciła przekaz o nowe treści i dała możliwość uczestnikom projektu konfrontacji z praktyką działań wykrywczych czy ratowniczych, ale wzmocniła także istotnie aspekt formacyjny.

indywidualnego i grupowego sukcesu i porażki. Oczywiście istnieje prawdopodobieństwo, iż tak postrzegana edukacja, niezależnie od przyjętego paradygmatu, zostanie odczytana jako narzędzie kontroli społecznej. Taki przekaz w znaczeniu szerokim⁴³², dzięki systemom wymiany informacji, analizować można w kontekście globalnej wojny kulturowej czy huntingtonowskiego zderzenia cywilizacji.

Artykuł 72 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej stanowi, iż Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka, w szczególności poprzez zapewnienie prawa żądania od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją⁴³³. Ta norma konstytucyjna, przełożona przez ustawodawcę na akty szczegółowe, znajduje swoje odzwierciedlenie także w działaniach edukacyjnych, formacyjnych i prewencyjnych podejmowanych przez szeroko rozumiane służby. W tym kontekście można analizować także działalność publikacyjną i badawczą prowadzoną przez organy i instytucje państwowe. Na płaszczyźnie edukacyjnej do wypełnienia tego zobowiązania przyczyniają się projekty współfinansowane z budżetu państwa, takie jak wspomniany wcześniej projekt UMO. Policja w swoich działaniach prewencyjnych opiera się na art. 1 ust 2 pkt 1 i 3 ustawy o Policji z dnia 6 kwietnia 1990 r.⁴³⁴, nakazującym jej ochronę życia i zdrowia ludzi oraz mienia przed bezprawnymi zamachami naruszającymi te dobra, jak również podejmowanie czynności o charakterze profilaktycznym, zmierzającym do ograniczenia zachowań niezgodnych z prawem, stanowiących o procesie demoralizacji. Jak słusznie wskazuje W. Pływaczewski, Policja wykonując swoje ustawowe obowiązki, powinna głównie ziszczać oczekiwania społeczeństwa.

Niezaprzeczalnie obywatele pragną, aby służby przeciwdziałały, a także zapobiegały przestępczości i patologii społecznej, co zresztą jest spójne z ustawowymi zadaniami Policji⁴³⁵. Działania prewencyjne i profilaktyczne⁴³⁶ adresowane

⁴³² W ten sposób oddziaływać mogą informacje świadomie czy nieświadomie wkomponowane w przekaz rozrywkowy. Tak budowane są często m.in. kampanie propagujące zachowania prozdrowotne. Zbliżoną rolę pełniły lekcje czy moralitety wygłaszane przez bohaterów na zakończenie m.in. amerykańskich bajek. Por. E. Moyer-Gusé, L.R. Nabi, *Explaining the Effects of Narrative in an Entertainment Television Program: Overcoming Resistance to Persuasion*, „Human Communication Research” 2010, vol. 36, s. 36.

⁴³³ Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. Konstytucja RP (Dz.U. 1997, Nr 78, poz. 483 ze zm.).

⁴³⁴ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji (Dz.U. 1990, Nr 30, poz. 179 ze zm.).

⁴³⁵ W. Pływaczewski, *Zarządzanie jakością w Polskiej Policji*, [w:] A. Letkiewicz, W. Pływaczewski (red.), *Policja Europy XXI wieku – w kierunku jakości*, Szczytno 2003, s. 143.

⁴³⁶ Nie jest to tematem niniejszego opracowania, ale warto zauważyć, że w literaturze przedmiotu trwa spór co do zakresów pojęciowych tych terminów.

do dzieci i młodzieży mają skutkować zarówno poprawą bezpieczeństwa społecznego, jak i prospołecznym kształtowaniem jednostki. Cel ten zbliża zadania postawione przed tą służbą mundurową do priorytetów profilaktyki społecznej, koncertującej się na zapobieganiu niepożądanym zjawiskom w rozwoju emocjonalnym i społecznym ludzi, negatywnym, krzywdzącym innych zachowaniom i postawom nacechowanym pejoratywnie. Działania te obejmować mają zapobieganie przestępstwom czy wykroczeniom z uwzględnieniem zachowań patologicznych, demoralizacyjnych i destrukcyjnych⁴³⁷. Chronić powinny one jednostkę, a tym samym ogół społeczeństwa przez postawami i działaniami wykraczającymi poza granice norm prawnych, a także po części zasad moralnych czy społecznych. Przyjmuje się tym samym zasadę, że korzystniej jest kształtować postawy pożądane, niż zmieniać ugruntowane wzorce. Profilaktyka ma być skuteczniejsza niż resocjalizacja. Jak wskazano powyżej, działania takie będą zawsze formą uwarunkowanej prawem, być może niezbędnej socjotechniki.

Wybrane programy edukacyjne Policji – na przykładzie Komendy Miejskiej Policji

Poruszając temat policyjnych programów zapobiegania przestępczości, należy wskazać ich podział. Wyróżniamy sześć rodzajów programów zapobiegania przestępczości, a mianowicie: informacyjne, edukacyjne, alternatyw, interwencyjne, zmian środowiskowych oraz zmian przepisów.

- 1) Programy informacyjne – dostarczają faktycznych, aktualnych i rzetelnych informacji, mających na celu ułatwienie powzięcia korzystnych decyzji, a także uniknięcie patologii.
- 2) Programy edukacyjne – mają na celu rozwinięcie podstawowych, życiowych umiejętności. Pomagają radzić sobie z rozwiązywaniem problemów, podejmowaniem decyzji, a także kształtowaniem umiejętności międzyludzkich.
- 3) Programy alternatyw – jak sama nazwa wskazuje, proponują wybory za pomocą stymulowania działalności społecznej. W tego rodzaju programach działanie polega na powiększeniu doświadczeń życiowych, a tym samym wykreowania w sobie poczucia własnej wartości oraz uzyskania satysfakcji z pozytywnego reagowania.

⁴³⁷ A. Gawliński, D. Zero, *Namowa lub pomoc w samobójstwie – aspekty prawnokarne, porównawcze i kryminalistyczne*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 52, s. 52.

- 4) Programy interwencyjne – skupiają się na określeniu problemu, a następnie weryfikują możliwości rozwiązania go. Programy interwencyjne sprawdzają się głównie w trudnych momentach życia jednostki.
- 5) Programy zmian środowiskowych – mają na celu weryfikację i zmianę czynników środowiskowych przyczyniających się do zaistnienia i eskalacji przestępczości.
- 6) Programy zmian przepisów – zaopatrzone są w określone sankcje karne⁴³⁸.

Programy edukacyjne skierowane są do różnych osób – głównie są to osoby w pewien sposób słabsze, mniej doświadczone czy też słabiej wyedukowane, a więc odbiorcami owych programów są w większości dzieci, młodzież, osoby w podeszłym wieku bądź zagrożone przestępczością. Autorka skupiła się na osobach młodych, a konkretnie młodzieży. Tym samym wobec wyboru takiej grupy racjonalnym było przeanalizowanie programów edukacyjnych zdefiniowanych powyżej.

Należy zadać również pytanie, jak można wyjaśnić pojęcie „młodzież”. Wspomniane pojęcie jest jedną z bardziej niejednoznacznych kategorii naukowych, a naukowcy nie są w stanie ustalić jednej stałej definicji⁴³⁹. Na potrzeby niniejszego opracowania autorka przyjmuje, iż za młodzież uznajemy osoby pobierające naukę w szkołach na szczeblu podstawowym i ponadpodstawowym. Powyższa klasyfikacja związana jest również z wiekiem odbiorców, a więc uczestników projektu UMO, który autorka miała zaszczyt realizować. Powiązaniem pojęciem, które stanowczo łatwiej jest ustalić, jest nieletni bądź małoletni. W naukach prawnych możemy łatwo zdefiniować pojęcie nieletniego, małoletniego czy też pełnoletniego. Zgodnie z art. 10 Kodeksu cywilnego⁴⁴⁰ pełnoletnim jest ten, kto ukończył 18 lat, a przez zawarcie związku małżeńskiego małoletni uzyskuje pełnoletniość. W prawie karnym nie funkcjonuje pojęcie małoletniego, lecz nieletniego. Zgodnie z art. 10 Kodeksu karnego nieletnim jest osoba, która nie ukończyła 17. roku życia. Nieletni z zasady nie odpowiada na zasadach określonych w Kodeksie karnym, lecz w drodze wyjątku zgodnie z art. 10 § 2 k.k. nieletni, który ukończył 15. rok życia, odpowiada za dopuszczenie się popełnienia takich czynów zabronionych, określonych w: art. 134 k.k.,

⁴³⁸ A. Urban, *Bezpieczeństwo społeczności lokalnych*, Warszawa 2011, s. 67.

⁴³⁹ Szerzej w dysertacji doktorskiej: M. Piotrowska, *Działania profilaktyczne prowadzone przez Policję śląską w zakresie zapobiegania zachowaniom ryzykownym młodzieży szkolnej na przykładzie wybranych powiatów przygranicznych – studium porównawcze*, Cieszyn 2019, s. 10–20.

⁴⁴⁰ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. 2023, poz. 1610, t.j. ze zm.).

art. 148 § 1, 2, 3 k.k., art. 156 § 1, 3 k.k., art. 163 § 1, 3 k.k., art. 166 k.k., art. 173 § 1, 3 k.k., art. 197 § 3, 4 k.k., art. 223 § 2 k.k., art. 252 § 1, 2 k.k., art. 289 k.k. Może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne⁴⁴¹.

Ze względu na wielość programów edukacyjnych nie jest możliwym wymienienie ani tym bardziej scharakteryzowanie wszystkich programów realizowanych przez polską Policję, dlatego też autorka skoncentrowała się na programach edukacyjnych realizowanych przez Komendę Miejską Policji w Olsztynie.

Program profilaktyczny „Uwaga na Cyberzagrożenia”

Program edukacyjno-profilaktyczny skierowany do osób powyżej 12. roku życia, mający na celu podniesienie świadomości młodych ludzi w zakresie zagrożeń cyfrowych, takich jak stalking, mowa nienawiści czy też hejt. W trakcie spotkania dochodzi do egzemplifikacji cyberprzestępstw oraz innych zagrożeń, z jakimi może się zderzyć młody człowiek. Podczas prelekcji nie pomija się również współczesnej funkcji Internetu i jego zalet. Nie bez znaczenia jest, aby beneficjenci programu zostali wyedukowani, iż w sieci mogą stać się zarówno sprawcami, jak i ofiarami przestępstwa. Policja udziela informacji, w jaki sposób zabezpieczyć urządzenia, na których korzysta się z Internetu oraz jak powinno się postąpić w przypadku stania się ofiarą lub świadkiem przestępstwa lub nawet wirtualnych nieprawidłowości⁴⁴².

Program profilaktyczno-edukacyjny „Zanim będzie za późno”

Program nie jest dedykowany bezpośrednio do młodych ludzi, lecz stanowczo jest programem funkcjonującym na rzecz bezpieczeństwa młodzieży, gdyż odbiorcami są rodzice uczniów szkół ponadpodstawowych. Dotyczy patologii

⁴⁴¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. 2022, poz. 1138, t.j. ze zm.).

⁴⁴² <https://olsztyn.policja.gov.pl/o02/dzialania-policji/programy-profilaktyczne/87299, Uwaga-na-cyberzagrozenia.html> (dostęp: 21.08.2022 r.).

w postaci spożywania przez młodzież środków odurzających, a szczególnie narkotyków i dopalaczy. Policjanci skupiają się na edukowaniu rodziców w zakresie przeciwdziałania wyżej wymienionemu zjawisku, rozpoznania przejawów zażywania narkotyków oraz odpowiedzialności prawnej dotyczącej środków odurzających, a także wynikającej z Ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii⁴⁴³ oraz Ustawy o postępowaniach w sprawach nieletnich⁴⁴⁴. Ponadto Policja w trakcie trwania programu uświadamia dorosłych w zakresie sytuacji prawnej dotyczącej dopalaczy, które są stosunkowo nowym zagrożeniem. Mundurowi nie pomijają kwestii rodzaju i możliwości uzyskania pomocy w przypadku wykrycia w organizmie dziecka narkotyków bądź dopalaczy. Ze względu na swoją tematykę program jest realizowany we współpracy z Powiatową Stacją Sanitarno-Epidemiologiczną w Olsztynie, natomiast spotkania Policji z rodzicami odbywają się w placówkach oświatowych i wychowawczych⁴⁴⁵.

Program profilaktyczno-edukacyjny „Pozytywne rodzicielstwo”

To kolejny program skierowany do rodziców młodych ludzi. Ma on na celu nauczenie rodziców współpracy z instytucjami działającymi na rzecz dobra młodego pokolenia. Policja pracuje w kierunku podniesienia świadomości rodziców z zakresu odpowiedzialności prawnokarnej nieletnich oraz zagrożeń związanych z zażywaniem narkotyków, dopalaczy czy też alkoholu. Program ma na celu ochronienie dzieci i młodzieży przed skutkami związanymi z patologicznymi sytuacjami, w których mogą się znaleźć. Według policyjnych olsztyńskich profilaktyków niezwykle istotne jest cykliczne kontrolowanie zagrożeń przestępczością w placówkach oświatowych oraz wytwarzanie w rodzicach poprawnych zachowań wobec swoich dzieci oraz instytucji takich jak: Policja, szkoła. Nie można również pominąć współpracy między instytucjami⁴⁴⁶.

⁴⁴³ Ustawa z dnia 25 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz.U. 2023, poz. 1939).

⁴⁴⁴ Ustawa z dnia 26 października 2006 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. 2018, poz. 969 ze zm.).

⁴⁴⁵ <https://olsztyn.policja.gov.pl/o02/dzialania-policji/programy-profilaktyczne/34956,Zanim-bedzie-za-pozno.html> (dostęp: 21.08.2022 r.).

⁴⁴⁶ <file:///C:/Users/natal/Downloads/Olsztyn-Jestes-rodzicem-szostoklasisty-Skorzystaj-ze-szkolenia-1.pdf> (dostęp: 21.08.2022 r.).

Program edukacyjno-profilaktyczny „Czy ponoszę jakieś konsekwencje?”

Program mający na celu podniesienie poziomu bezpieczeństwa w placówkach oświatowych, a ponadto zbudowanie w młodych ludziach świadomości prawnej, w szczególności z zakresu odpowiedzialności prawnej i karnej nieletnich. W powyższym programie olsztyńscy policjanci wyposażają w wiedzę nie tylko młodzież, ale również ich rodziców i nauczycieli. Podczas spotkań młodzież poznaje takie terminy, jak: demoralizacja, czyn karalny bądź osoba nieletnia. Uczestnicy spotkań mają możliwość zadawania pytań. Prowadzący spotkanie podkreślają reakcję Policji w przypadku ujawnienia osób nieletnich popełniających czyn karalny bądź takich, które wykazały przejawy demoralizacji. Policjanci nie pomijają również przedstawienia środków wychowawczych i poprawczych możliwych do zastosowania wobec nieletnich przez sąd. Funkcjonariusze Komendy Miejskiej Policji w Olsztynie dbają również o to, aby spotkania odbywały się systematycznie⁴⁴⁷.

Program „Nie tylko dzieci dają się nabrać”

Autorski projekt funkcjonariuszy Komendy Miejskiej Policji w Olsztynie realizowany od 2015 roku w ramach Krajowego Planu Działań przeciwko Handlowi Ludźmi. Jak wskazuje nazwa programu, jest on skierowany nie tylko do dzieci czy młodzieży, ale również do studentów i osób bezrobotnych. Projekt realizowany jest poprzez spotkania z wyżej wymienionymi grupami społecznymi oraz rozpropagowanie plakatów pojawiających się w różnych częściach miasta, aby dotarły do jak największego grona społeczeństwa. Wraz z Komendą Miejską Policji w Olsztynie projekt realizują inne instytucje, takie jak: Komenda Wojewódzka Policji w Olsztynie, Warmińsko-Mazurski Oddział Straży Granicznej w Kętrzynie oraz Wojewódzki Urząd Pracy w Olsztynie, a także Europejskie Służby Zatrudnienia EURES (EURES). Celem projektu jest ochronienie wyżej wymienionych grup społecznych przed zagrożeniami związanymi z podjęciem decyzji o wyjeździe za granicę. Nadto należy przekazać wiedzę na temat handlu ludźmi oraz informacje dotyczące miejsc i form szukania pomocy w przypadku stania się ofiarą przestępstwa handlu ludźmi. Celem programu jest również

⁴⁴⁷ <https://olsztyn.policja.gov.pl/o02/dzialania-policji/programy-profilaktyczne/29602, Czy-ponosze-jakies-konsekwencje.html> (dostęp: 20.08.2022 r.).

podniesienie kwalifikacji przedstawicieli instytucji i organizacji zaangażowanych w przeciwdziałanie handlowi ludźmi⁴⁴⁸.

Program „Do źródeł wiedzy o bezpieczeństwie – Otwarte Jednostki Policji”

Program skierowany do dzieci i młodzieży, a *stricto* do uczniów szkół podstawowych, ponadpodstawowych, podopiecznych przedszkoli, placówek opiekuńczych, terapeutycznych, leczniczych, kulturalnych oraz miejsc zorganizowanego wypoczynku, polegający na edukacji z zakresu bezpieczeństwa. Spotkania odbywają się w murach olsztyńskiej Komendy Miejskiej Policji, natomiast policjanci przekazują dzieciom informacje dotyczące pracy policjanta, rolę i zadania Policji, a także prezentują wyposażenie Policji, a mianowicie środki transportu, pomieszczenia służbowe, jak również osobiste wyposażenie policjanta. W trakcie spotkania przewidziana jest pogadanka dotycząca zagrożeń adekwatnych do wieku odbiorców lub na temat wcześniej zaproponowany przez opiekuna grupy⁴⁴⁹.

Program edukacyjny „Błyskotliwa Szkoła”

Program edukacyjny skierowany do dzieci, młodzieży oraz dorosłych dotyczący obowiązku noszenia elementów odblaskowych. Zgodnie z przepisami prawa nakaz noszenia odblasków dotyczy osób poruszających się po zmroku poza obszarem zabudowanym, jednak wskazanym jest, aby nawet w terenie zabudowanym po zmroku jesienią i zimą również nosić odblaski. Zachęcając młodzież do nauki przepisów prawa i ułatwiając im przyswojenie wiedzy, policjanci z Komendy Miejskiej Policji w Olsztynie wraz z olsztyńskimi nauczycielami oraz pracownikami Wojewódzkiego Ośrodka Ruchu Drogowego w Olsztynie realizują konkurs „Błyskotliwa szkoła”, traktujący o obowiązku noszenia elementów odblaskowych oraz upowszechniający inicjatywy służące bezpieczeństwu w ruchu drogowym. Zadaniem szkoły zgłaszającej się do konkursu jest, aby w miesiącach jesiennych i zimowych zorganizować wydarzenia mające na celu promowanie elementów

⁴⁴⁸ <https://olsztyn.policja.gov.pl/o02/dzialania-policji/programy-profilaktyczne/29894, Nie-tylko-dzieci-daja-sie-nabrac.html> (dostęp: 21.08.2022 r.).

⁴⁴⁹ <https://olsztyn.policja.gov.pl/o02/dzialania-policji/programy-profilaktyczne/30183, Otwarte-Jednostki-Policji.html> (dostęp: 21.08.2022 r.).

odblaskowych poprzez organizowanie apeli szkolnych, spotkań edukacyjnych, przedstawień oraz przygotowywanie publikacji internetowych. Ponadto w szkole uczestniczącej w programie liczone są dzieci noszące odblaski. W działania zaangażowani są również olsztyńscy dzielnicowi oraz policjanci pracujący w olsztyńskich komisariatach⁴⁵⁰.

Nie można pominąć informacji dotyczącej funkcjonowania, uruchomionego przez Policję, numeru telefonu dla dzieci i młodzieży – 116 111, pod którym dziecko bądź nastolatek może znaleźć bezpośrednią pomoc i wsparcie od Polskiej Policji⁴⁵¹.

Podsumowanie

Zabawa stanowi pierwotny, fundamentalny przekaznik zdobywania wiedzy o otaczającej nas rzeczywistości. To ludzkie doświadczenie wykracza poza bariery gatunkowe. Uspołecznienie uczyniło jednak tę płaszczyznę eksploracji i pozyskiwania umiejętności istotnie bezpieczniejszą⁴⁵². Zaprezentowane programy edukacyjne, jak i ich odpowiedniki przygotowane i wdrożone w ramach działalności szeroko rozumianych służb, wykorzystują elementy lub wręcz bezpośrednio korzystają z metodyki *edutainment/playful learning*. Ten sposób postępowania, świadomy wybór środków i działań do realizacji zadania edukacyjnego i formacyjnego łączy inicjatywy podejmowane przez Komendę Miejska Policji w Olsztynie z projektem UMO. Edurozrywka/eduzabawa⁴⁵³ to forma umożliwiająca uatrakcyjnienie lub wręcz ukrycie edukacyjnego wymiaru przekazu (powodzenie tej metody edukacji społecznej wynika w dużej mierze z nieformalnego charakteru przekazu edukacyjnego, skrytego w atrakcyjnej dla odbiorcy formule, co sprawia, że nie zawsze ma on świadomość, iż w danym momencie pogłębia swoją wiedzę lub rozwija nowe umiejętności). Ma ona na

⁴⁵⁰ <https://olsztyn.policja.gov.pl/o02/dzialania-policji/programy-profilaktyczne/45289, Blyskotliwa-Szkola-KONKURS.html> (dostęp: 20.08.2022 r.).

⁴⁵¹ <https://116111.pl/napisz> (dostęp: 20.08.2022 r.).

⁴⁵² L. Rieber, *Seriously considering play: Designing interactive learning environments based on the blending of microworlds, simulations, and games*, „Educational Technology Research and Development” 1996, vol. 44(2), s. 43–58.

⁴⁵³ Zespół UMO, przygotowując projekt, przyjął takie tłumaczenia tych terminów i wprowadził je do siatki pojęciowej wszystkich istotnych dokumentów powstałych na etapie przygotowania, realizacji i ewaluacji projektu. Wskazać należy, że w literaturze tematu pojawiają się tłumaczenia konkurencyjne, bezpośrednio związane z budową tych angielskich neologizmów.

celu zaktywizować odbiorcę do nauki⁴⁵⁴ i stymulować interakcję między edukatorem a osobą uczącą się. Jednocześnie takie posłużenie się zabawą czy upodobienie do niej procesu uczenia nie niszczy kontekstu w którym jej użyto i szanuje założenia programu.

W literaturze tematu pojawia się postulat zmiany paradygmatu na pedagogikę eduzabawy⁴⁵⁵. Także o eduzabawie nierzadko pisze się w kontekście ścierania się paradygmatów. Ponadto część badaczy wskazuje, że eduzabawa ma swoje miejsce także w szkolnictwie wyższym, i to nie tylko w przypadku inicjatyw skierowanych do jego nietypowych odbiorców. Tak ukierunkowane działania (*gameful approaches in higher education*) przełamują mają tendencje *stricte* parametryzacyjne i komercjalizacyjne⁴⁵⁶, tworzyć konkurencję dla dyskursu efektywności i skuteczności⁴⁵⁷. Tak rozumiany uniwersytet mógłby przestać być postrzegany wyłącznie jako fabryka wiedzy oderwana od procesów wyższego rzędu⁴⁵⁸. Bezkrytyczne skoncentrowanie na celu sprzyja kreowaniu środowiska opresyjnego, promuje postawy ukierunkowane na unikaniu ryzyka (także tego badawczego, koniecznego w działaniach innowacyjnych) i wzmacnia lęk przed porażką (porażka jako niezbędny element wzrastania)⁴⁵⁹. Samo wykorzystanie metod zdobywania wiedzy w trakcie zabawy (*gamification techniques/grywalizacja*)⁴⁶⁰, wypracowane z założeń metodycznych eduzabawy, może być ukierunkowane na wzbudzenie u odbiorców rywalizacji, wzmacniając tym samym

⁴⁵⁴ Por. S. DuBravac, *Game mechanics for classroom engagement*, „Cutting-Edge Technologies in Higher Education” 2012, 6 Part C, s. 67–94.

⁴⁵⁵ Por. D.S. Weisberg, K. Hirsh-Pasek, R.M. Golinkoff, *Guided Play: Where Curricular Goals Meet a Playful Pedagogy*, „Mind, Brain, and Education” 2013, vol. 7(2), s. 104–112.

⁴⁵⁶ Por. I. Ordorika, M. Lloyd, *International rankings and the contest for university hegemony*, „Journal of Education Policy” 2015, vol. 30(3), s. 385–405.

⁴⁵⁷ R. Brown, *The March of the Market*, [w:] M. Molesworth, R. Scullion, E. Nixon (red.), *The Marketisation of Higher Education*, New York, 2011, s. 11–24.

⁴⁵⁸ R.T. Nørgård, S. Smedegaard, E. Bengtson, *Academic citizenship beyond the campus: a call for the peaceful university*, „Higher Education Research & Development” 2016, vol. 35(1), s. 4–16.

⁴⁵⁹ Por. S.J. Ball, *Education, governance and the tyranny of numbers*, „Journal of Education Policy” 2015, vol. 30, s. 299–301.

⁴⁶⁰ Wykorzystanie mechanik gry w kontekstach nieodnoszących się do nich przynajmniej pozornie czy w ujęciu tradycyjnym (tak jak we wskazanym szkolnictwie wyższym) wpływać ma na zwiększenie zaangażowania uczniów, jednocześnie pozytywnie oddziałując na stronę woluntarywną (motywacja osiągnięcia celu) i wzbudzając satysfakcję z uczestnictwa w procesie zdobywania wiedzy. Por. I. Mayer, H. Warmelink, G. Bekebrede, *Learning in a game-based virtual environment: a comparative evaluation in higher education*, „European Journal of Engineering Education” 2013, vol. 38(1), s. 85–106.

kulturę performatywną⁴⁶¹. Liczne badania wskazują, że samo „uzabawienie” procesu nauczania, które jak wskazano powyżej, nie może być utożsamiane z metodyką eduzabawy, szczególnie krótkookresowo przynosi pozytywne zmiany w motywacji i zaangażowaniu odbiorców⁴⁶². Jednocześnie w literaturze tematu pojawiają się głosy wskazujące, że stosowanie zewnętrznych czynników motywacyjnych⁴⁶³ może w dłuższej perspektywie zmniejszać wewnętrzną motywację odbiorcy⁴⁶⁴. Wśród wad takich działań wskazuje się także wyższą nakładochłonność, która powinna być uzasadniona empirycznie potwierdzanymi pozytywnymi wynikami. Część badaczy podnosi także aspekt podatności na manipulację takich programów nauczania⁴⁶⁵. Choć metodyka eduzabawy świadomie wykorzystywana jest od kilkudziesięciu lat⁴⁶⁶, to przytoczone analizy przemawiają za tym, że nadal istnieje potrzeba prowadzenia pogłębionych, ilościowych i jakościowych badań.

⁴⁶¹ W tym ujęciu autorka proponuje, by termin ten odczytywać jako wyraz zmian w całym sektorze edukacji, wymuszających parametryzacyjne skupienie na wyniku, z jednoczesną negacją drogi przebywanej przez odbiorcę. Jednocześnie nie należy łączyć go z polami zagadnień odnoszącymi się do zwrotu performatywnego w humanistyce czy tym bardziej do studiów performatywnych (coraz istotniejszy segment w programach kształcenia kulturoznawców).

⁴⁶² E.A. Boyle, T. Hainey, T.M. Connolly, G. Gray, J. Earp, M. Ott, J. Pereira, *An update to the systematic literature review of empirical evidence of the impacts and outcomes of computer games and serious games*, „Computers and Education” 2016, vol. 94, s. 178–192.

⁴⁶³ Wykorzystanie gry w edukacji często sprowadzane jest do wzbogacenia procesu nauczania o zewnętrzne zachęty motywacyjne, co wzbudzać ma i utrwalać pozytywne zmiany w zachowaniu.

⁴⁶⁴ E.L. Deci, R. Koestner, R.M. Ryan, *Extrinsic Rewards and Intrinsic Motivation in Education: Reconsidered Once Again*, „Review of Educational Research” 2001, vol. 71(1), s. 1–27.

⁴⁶⁵ W tym kontekście projekt UMO wykazał budowanie porządných postaw, choć oczywiście wyników tych nie można generalizować bez powtórzenia programu na innych grupach czy przeprowadzeniu pogłębionych badań metaanalitycznych.

⁴⁶⁶ Jak słusznie wskazują autorzy opracowań poświęconych eduzabawie, jej kulturowo-cywilizacyjnych korzeni upatrywać należy już ustnej narracji. Odnajdziemy je w anegdocie, bajce, przypowieści, micie, każdym przekazie, którego celem było wpływanie na zachowania i kształtowanie postaw odbiorców.

Trzecia misja uczelni i pułapka ewaluacji – wybrane zagadnienia

Konkurs nr POWR.03.01.00-IP.08-00-UMO/17 dotyczył projektów wypełniających kryteria formalne programu „Uniwersytet Młodego Odkrywcy”⁴⁶⁷, związanych z rozwojem oferty uczelni w zakresie tzw. trzeciej misji⁴⁶⁸. W literaturze tematu wskazuje się, że istotą zmiany w sposobie myślenia o trzeciej misji uniwersytetu⁴⁶⁹ jest przygotowanie oferty (programów kształcenia, działań dydaktycznych, kursów czy szkoleń) dla różnych grup interesariuszy, także tych, których można by zaliczyć do niestandardowych odbiorców szkolnictwa wyższego. Tą pozorną niestandardowością, związaną z otwarciem na szersze grupy społeczne, należy skonfrontować z rolą cywilizacyjno-twórczą i kulturotwórczą uczelni, tak istotną m.in. w kontekście regionalnych doświadczeń z systemami totalitarnymi. Oczywiście tak postrzegana misyjność uczelni, nierozzerwalnie związana z celem jej powołania, pętana jest czynnikami ekonomicznymi czy politycznymi.

⁴⁶⁷ Działanie 3.1 Kompetencje w szkolnictwie wyższym. Oś III Szkolnictwo wyższe dla gospodarki i rozwoju. Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój 2014–2020.

⁴⁶⁸ Tak rozumiana trzecia misja (współzależności między uczelnią, państwem i rynkiem), wyodrębniona z zadań dydaktycznych (pierwsza misja) i działalności naukowo-badawczej (druga misja) ma jeszcze silniej wiązać ośrodki z jego szeroko rozumianym otoczeniem społeczno-kulturowym i zwiększać zaangażowanie instytucji akademickich w procesy rozwoju pozanaukowego na poziomie ekonomicznym, cywilizacyjnym, moralnym czy etycznym. Uczelnia wyższa, bez względu na typ, nie stanowi enklawy wyjętej ze społeczeństwa, lecz jest jedną z jego kluczowych instytucji, których zadaniem jest nie tylko poszerzanie i transmisja wiedzy, a także odgrywanie roli kulturotwórczej.

⁴⁶⁹ Por. C. Limoges, P. Scott, S. Schwartzman, H. Nowotny, M. Gibbons, *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*, Sage Publications 1994.

Nie bez znaczenia są także wewnętrzne uwarunkowania związane z modelem kierowania instytucją i spojrzeniem strategicznym na jej funkcjonowanie⁴⁷⁰. W tym kontekście istotne może być otwarcie uczelni wyższej na budowanie i rozwijanie relacji uczelni z organizacjami trzeciego sektora. Tak definiowany aktor staje się czynnikiem wspomagającym rozwój społeczeństwa obywatelskiego (budowanie kapitału społecznego). Ustawodawca zarówno krajowy, jak i ponadnarodowy⁴⁷¹ może przyspieszać i ukierunkowywać zmiany w polityce wewnętrznej uczelni m.in. poprzez implementację kryteriów ewaluacyjnych⁴⁷². Ustawa z 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce w dziale VI odnosi się do działania określonego jako ewaluacja⁴⁷³ jakości kształcenia, ewaluacja szkół doktorskich oraz ewaluacja jakości działalności naukowej (zapewnienie i podnoszenie jakości

⁴⁷⁰ W swoim najbardziej podstawowym wymiarze otwarcie na otoczenie społeczno-kulturowe może być rozumiane, jako dostosowywanie oferty edukacyjnej uczelni do zmiennych uwarunkowań rynku pracy oraz tworzenie wieloletnich strategii dążących do uchwycenia takich tendencji na odpowiednio wczesnym etapie. Niektórzy regulatorzy wprowadzają wręcz obowiązek przedstawienia kandydatowi zamierzającemu rozpocząć ścieżkę kształcenia prognozy dotyczącej możliwości absorpcyjnych rynku i kształtowania się wynagrodzenia. W takim niezwykle wąskim ujęciu, utożsamiającym trzecia misję z kształtowaniem relacji z otoczeniem, kryteria otwarcia uczelni wyznaczają wskaźniki finansowe, a decydującym miernikiem sukcesy staje się zysk ekonomiczny.

⁴⁷¹ Państwu w trójkącie koordynacji odnoszącym się do polityki naukowej, opisując relacje między wierzchołkami, przypisać można rolę nadzorczą lub koordynującą. Podkreślić jednocześnie należy, że budowanie gospodarki opartej na wiedzy wymaga kreowania relacji wielokierunkowych w systemie otwarcia uczelni na otoczenie gospodarcze. Por. B. Clark, *The higher education system. Academic Organization in Cross-National Perspective*, University of California Press, Berkeley 1983; B. Jongbloed, *Marketisation in Higher Education, Clark's Triangle and the Essential Ingredients of Markets*, „Higher Education Quarterly” 2003, vol. 57, no. 2, s. 110–135.

⁴⁷² W literaturze przedmiotu reprezentowany jest pogląd wskazujący, że relacji nadzorcze w sprzyjających warunkach ekonomicznych, społecznych czy politycznych naturalnie ewoluują w postawę nieinterwencyjną, pozwalającą na organiczne ukształtowanie relacji między państwem, uczelnią i rynkiem. Ta tzw. potrójna helisa relacyjna, przy zachowaniu szerokiej autonomii stron, prowadzić ma do wytworzenia wielostronnie korzystnych związków. H. Etzkowitz, L. Leydesdorff, *The dynamics of innovation: from National Systems and „Mode 2” to a Triple Helix of university-industry-government relations*, „Research Policy” 2000, vol. 29, s. 109–123.

⁴⁷³ W literaturze diagnostycznej działaniom parametrycznym, oceniającym, akredytacyjnym czy kategoryzacyjnym nie przypisuje się bezpośrednio funkcji dialogicznej czy uspołeczniającej (koncepcja badań zaangażowanych). Pomiar utożsamiany jest najczęściej z pierwszą falą metodyki badań ewaluacyjnych (ewolucja podejścia ewaluacyjnego w stronę rozpoznania wartości procesu w pełnym kontekście społecznym). Koncepcje redukcjonistyczne sprowadzają ewaluację do oceny, monitoringu czy wręcz kontroli i nadzoru. Por. E.G. Guba, Y.S. Lincoln, *Fourth Generation Evaluation*, London 1989.

działalności naukowej). Abstrahując od skoncentrowania ustawodawcy na ocenie⁴⁷⁴, która co do zasady stanowi jedynie element ewaluacji⁴⁷⁵, niedookreślenia definicyjnego⁴⁷⁶ czy pominięcia rozważań metodycznych, wskazać należy, że przy przeprowadzaniu oceny programowej⁴⁷⁷ brana jest pod uwagę współpraca z otoczeniem społeczno-gospodarczym. Zdecydowano się zatem umieścić tak zdefiniowany obszar trzeciej misji uczelni wśród płaszczyzn mających podlegać ocenie⁴⁷⁸. Zgodnie z przewodnikiem po ewaluacji jakości kształcenia opublikowanym w 2019 r. przez Zespół Departamentu Nauki MNiSW⁴⁷⁹ zapewnienie

⁴⁷⁴ Takie położenie akcentu na kontrolną funkcję ewaluacji *a priori* zdaje się niweczyć jej niezaprzeczalny potencjał formujący, motywujący, uspołeczniający czy animacyjny, błędy te występują więc mimo zgodności proceduralnej. Część autorów wskazuje wręcz, że tak rozumiana ewaluacja przekształca się w jej własną antytezę i otwiera kolejną generację ewolucji koncepcji, zmierzającą w stronę pozornych funkcji pomiarowych, nieprzyczyniających się do realizacji wyznaczonych, istotnych społecznie celów. Takie odejście od prorozwojowego charakteru ewaluacji uwidacznia się także w innej działalności oświatowej, przyjmując, że samoistnym, wystarczającym czynnikiem wzrostu ma być sam pomiar. W tym kontekście możemy odwoływać się wyłącznie do kontroli czy parametryzacji. Natomiast realnym zagrożeniem jest ukierunkowanie ograniczonych zasobów na osiągnięcie fikcyjnych celów. Przykładem może być sztuczne budowanie rangi czasopisma nie poprzez wzrost jego znaczenia środowiskowego czy realnej międzynarodowej rozpoznawalności, lecz skoncentrowanie się na doskonalszym wpisaniu się w narzucony klucz.

⁴⁷⁵ Na poziomie wykładni legalnej wyraźnie odróżniono ocenę instytucjonalną i przypisane do niej kryteria od zindywidualizowanej działalności naukowej. Wskazano, że ewaluacja w tym kształcie nie umożliwia drobiazgowej, recenzenckiej, kompletnej oceny jakości badań naukowych, prac rozwojowych czy osiągnięć artystycznych poszczególnych naukowców.

⁴⁷⁶ Także w literaturze tematu pojęcia ewaluacji bywa błędnie używane, jako synonim innych działań o naturze diagnostycznej.

⁴⁷⁷ Zgodnie z przyjętymi przez ustawodawcę założeniami tak rozumiana ewaluacja kończy się wydaniem oceny pozytywnej albo negatywnej. Ponadto ten ostatni wynik odnoszący się do jakości kształcenia na określonym kierunku studiów wiąże się z zaprzestaniem prowadzenia kształcenia na tym kierunku.

⁴⁷⁸ W ramach ewaluacji jakości kształcenia odnośnie oceny programowej wskazano także programy studiów i standardy kształcenie, kadre dydaktyczna i naukową, infrastrukturę wykorzystywaną do realizacji programów studiów, umiędzynarodowienie oraz wsparcie studentów w procesie uczenia się.

⁴⁷⁹ Przygotowując przewodnik autorzy, wskazując na rewolucyjne zmiany związane z funkcjonowaniem uczelni wyższych w systemie otwartym, powołali się na brytyjski mechanizm oceny *Research Assessment Exercise* z 1986 r. oraz jego iterację z 2014 r. (*Research Excellence Framework*). Przywołując literaturę tematu, podniesiono również okresowe badania kategoryzacyjne przeprowadzane w Holandii, Francji, Portugalii, Szwecji czy Rumunii. Por. E. Kulczycki, M. Korzeń, P. Korytkowski, *Toward an excellence-based research funding system: Evidence from Poland*, „Journal of Infometrics” 2017, no. 11.

wysokiej jakości badań naukowych, także w kontekście presji aspiracji edukacyjnych, wymaga m.in. stymulowania współpracy uniwersytetów ze społeczeństwem i podmiotami gospodarczymi poprzez dostarczanie wysokiej jakości rozwiązań, technologii i produktów. Takie relacyjne zdefiniowanie uczelni ułatwiłoby ma pozyskiwanie niezależnych budżetowo, dodatkowych źródeł finansowania, jednocześnie budując społecznie wspieraną kulturę innowacyjności. Wskazano, że w wymiarze ponadnarodowym potrzeby finansowe szkolnictwa wyższego i nauki, związane także z prowadzeniem badań i prac rozwojowych, wzrastają szybciej niż możliwości ich zaspokajania przez państwa⁴⁸⁰. Niezbędne jest zatem przyjęcie przejrzystych kryteriów umożliwiających podejmowanie racjonalnych decyzji dotyczących przyznania dofinansowania budżetowego na poszczególne uczelnie wyższe i instytucje naukowe. Autorzy podręcznika wskazali, że w ramach kryterium drugiego, skoncentrowanego na efektach finansowania badań i prac rozwojowych⁴⁸¹, ocenie⁴⁸² poddana będzie współpraca podmiotów szkolnictwa wyższego i nauki z aktorami do niego niezaliczanymi, szczególnie przedsiębiorców, realizowana w formie wspólnych projektów badawczych.

⁴⁸⁰ W tym kontekście należy zauważyć, że istotnym zagadnieniem może być również rozłożenie priorytetów wydatkowych.

⁴⁸¹ Kryterium drugie to efekty finansowe badań naukowych i prac rozwojowych (mierzone według 3 parametrów: 1) projekty finansowane w trybie konkursowym – przez instytucje zagraniczne, organizacje międzynarodowe, przez MNiSW w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki oraz przez NCN i NCBiR, 2) komercjalizacja wyników badań naukowych lub prac rozwojowych, 3) usługi badawcze świadczone na zlecenie podmiotów nienależących do systemu szkolnictwa wyższego i nauki). Należy przy tym wyraźnie zaznaczyć, że kryterium to nie dotyczy dziedziny sztuki.

⁴⁸² W ujęciu historycznym wskazać można, że polski ustawodawca, odnosząc się do ewaluacji instytucji naukowych, odwołał się do pomiaru, parametryzacji oraz ankiet oceniających. Jednocześnie we współczesnym dyskursie diagnostycznym wskazuje się, że ewaluacja, funkcjonując w określonym kontekście społecznym, stanowi czynnik o istotnym potencjale ukierunkowania przekształceń. W tym ujęciu ewaluacji bliżej jest do technik negocjacyjnych niż oceny badanej rzeczywistości. W dialogu tym aktorzy ustalają nie tylko pytania, kryteria i wskaźniki, ale także zindywidualizowany sposób wykorzystania wyników badania. W tym sensie ewakuacja społeczeństwa badany proces i wspiera nadanie mu nowych wartości, stając się jednocześnie mechanizmem zmiany społecznej. W znacznej mierze od podmiotu wprowadzającego ewaluację zależy ukierunkowanie tej zmiany. W kontekście polskim ewaluacja nie powinna być procesem destrukcyjnym, ograniczającym i wypierającym, a analizą ułatwiającą dialog o obszarach wymagających skorygowania czy naprawy. Podnoszenie jakości kształcenia oraz rozpoznawalności i konkurencyjności nauki polskiej wymaga wypracowania strategicznych kierunków rozwoju, niekoniernie burzącej istniejącą siatkę uczelni, ale raczej przygotowującej na międzynarodową rywalizację także słabsze jednostki, chociażby poprzez wykorzystanie wysp doskonałości naukowej.

O znaczeniu nadanemu takiej formie realizacji zadań uczelni świadczyła wytyczna wskazująca, że w sytuacji gdy uczelnia lub instytut były liderem grupy realizującej kooperacyjny projekt badawczy, do obliczenia wysokości punktów w ramach tego osiągnięcia można było uwzględnić całą sumę środków przyznanych wszystkim podmiotom zaangażowanym. Ponadto gdy to podmiot spoza systemu szkolnictwa wyższego i nauki objął taką rolę, wchodzący w skład takiego porozumienia instytut lub uczelnia mogły uzyskać premię punktową. Z perspektywy omawianego zagadnienia za szczególnie istotne należy uznać trzecie kryterium obszaru, niedefiniowane i niemierzone przez uznane wskaźniki prestiżu czy wpływu⁴⁸³. Pomiarom zakończonym oceną objęto w ramach niego wpływ działalności naukowej na funkcjonowanie społeczeństwa i gospodarki. Przejęto odpowiadający temu kryterium parametr, odnoszący się do opisu wpływu wykazującego związek między najważniejszymi przejawami działalności naukowej w danym podmiocie a gospodarką, ochroną zdrowia, kulturą i sztuką, ochroną środowiska przyrodniczego, bezpieczeństwem i obronnością państwa lub innymi czynnikami, które wpływają na rozwój cywilizacyjny społeczeństwa. Strona powołująca się na zaistnienie takiego związku powinna go udokumentować, w szczególności w formie publikacji naukowych, raportów i cytowań w innych dokumentach i publikacjach. W podręczniku wskazano, że kryterium musi odnosić się do badań naukowych, a nie politycznej czy publicystycznej aktywności naukowców, a sposób ich sprawozdawania przez uczelnie pokazywał wyraźny związek między wynikami działalności naukowej oraz intersubiektywnie weryfikowaną zmianą zaobserwowaną poza akademią⁴⁸⁴. Ponadto podmioty prowadzące działalność naukową w ramach dyscyplin naukowych należących do dziedziny nauk humanistycznych, społecznych oraz teologicznych mogły przedłożyć do 3 opisów wpływów odnoszących się do kategorii wybitnych monografii naukowych, słowników biograficznych czy bibliograficznych oraz baz danych, uznanych za szczególnie istotne dla rozwoju tych dziedzin nauki. Kolejne 2 opisy mógł

⁴⁸³ W literaturze tematu wskazuje się, że definiowanie doskonałości naukowej wyłącznie w oparciu o wskaźniki wpływu i prestiżu może utrudniać otwarcie uczelni na otoczenie społeczno-kulturowe. Nadmierna hermetyczność instytucjonalna komplikuje także transfer wiedzy oraz zakłóca inicjatywy wdrożeniowe. Por. D. Antonowicz, J. Kohoutek, R. Pinheiro, R. Hladchenko, *The roads of 'excellence' in Central and Eastern Europe*, „European Educational Research Journal” 2017, vol. 16, issue 5.

⁴⁸⁴ Zgłaszana i rozliczana liczba wpływów, tak jak liczne inne podstawy pomiaru przyjęte w ramach tzw. ewaluacji 2.0, została uzależniona od liczby N. 5 wpływów mogły przedłożyć podmioty o liczbie N pracowników prowadzących działalność naukową w ramach danej dyscypliny naukowej albo artystycznej wynoszącej powyżej 300 osób.

zgłosić ewaluowany podmiot, który podjął zinstytucjonalizowane działania prowadzące do komercjalizacji wyników badań naukowych, prac rozwojowych lub tzw. *know-how* związanego z tymi wynikami. Kierując się tymi samymi założeniami, podmiotom prowadzącym działalność naukową w dziedzinie nauk inżynierskich i technicznych umożliwiono zgłoszenie do 2 dodatkowych opisów wpływu odnoszących się do projektów architektonicznych, urbanistycznych lub planowania przestrzennego. W przewodniku za czynnik dynamizujący otwieranie uczelni na otoczenie społeczno-gospodarcze uznano możliwość kumulacji uprawnień do przedstawiania opisów wpływu⁴⁸⁵. Kryterium to jednoznacznie wspiera otwarcie instytucji na zewnętrznych interesariuszy niekomercyjnych. Korzystając ze wzorów anglosaskich, starano się, wspierając szersze spektrum funkcji instytucji, jednocześnie wzmocnić nauki o najsłabszym potencjale współpracy z otoczeniem gospodarczym premiiowanym w ramach kryterium drugiego. Uwzględnienie wpływu społecznego jako osobnego kryterium oceny jakości działalności naukowej wymagało przyjęcia założeń metodycznych. Ze względu na nieuchwytność wpływu społecznego przez klasyczne instrumenty ocenne zdecydowano się na wykorzystanie studium indywidualnych przypadków. Ustawodawca, zwiększając znaczenie przypisane kryterium wpływu społecznego w procesie oceny jakości polskiej działalności naukowej, dążył do wzmocnienia znaczenia badań naukowych mających wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa i gospodarki oraz zwiększenia legitymizacji badań naukowych w staraniach nad podniesieniem wysokości publicznych nakładów na badania naukowe w relacyjnej strukturze wydatków publicznych. Istotne było także uchwycenie wartości istotnych badań naukowych, społecznych oraz humanistycznych, wykorzystując nieparametryczny sposób oceny ich wpływu. Naukowcy skłonieni zostali do wykorzystania wyników badań naukowych w społecznym dyskursie. Pierwsza

⁴⁸⁵ W instrumencie, przynajmniej w założeniu o potencjale jakościowo-twórczym, była przyjęta pragmatyka oceniania oparta na średniej arytmetycznej wszystkich ocen ekspertów przyznanych poszczególnym opisom. Zastrzeżono możliwość powoływania ekspertów zagranicznych, jednocześnie wymagając przesłania danych z angielskim opisem. Opisy wpływu oceniany był w skali od 0–100 z możliwością zwiększania liczby punktów o 20 przez każdego z ekspertów w przypadku interdyscyplinarnych badań naukowych lub prac rozwojowych o przełomowym znaczeniu dla rozwoju nauki. Uczelnia karana miała być za nieprzedłożenie opisów wpływu lub ich wymaganej liczby. Jednocześnie autorzy przewodnika przytaczali przykłady obchodzenia dotychczasowych regulacji, piętnując zjawiska patologiczne, które hamować miały rozwój nauki polskiej i służyły budowaniu zafałszowanych obrazów dorobków indywidualnych niemających odzwierciedlenia w krajowym znaczeniu i międzynarodowej rozpoznawalności.

parametryzacja uwzględniająca kryterium III miała mieć charakter pilotażowy, ułatwiający podmiotom przygotowanie się do kolejnych cykli ocen.

Nie bez znaczenia jest także definiowanie misji uczelni wyższych, zwłaszcza dofinansowywanych ze środków publicznych czy wypełniających zadania finansowane z takich źródeł w debacie publicznej. Jednocześnie podkreślić należy, że zaangażowanie instytucji akademickich w wymiarze cywilizacyjnym, kulturowym czy etycznym nie może kolidować z pozostałymi misjami uczelni⁴⁸⁶. Otwarcie na trzecią misję można postrzegać jako fazę kończą przejście od clarkowskiego uniwersytetu przedsiębiorczego (m.in. promowanie działań nastawionych na zysk, dywersyfikacja źródeł finansowego zasilania instytucji czy kreowanie struktur ukierunkowanych na transfery wiedzy) w stronę ukierunkowania na komercjalizację własności intelektualnej⁴⁸⁷. Uczelnia wyższa w tej trzeciej fazie staje się płaszczyzną komunikacji i wymiany między aktorem społecznym, publicznym i komercyjnym. W przeciwieństwie do zdefiniowanego uprzednio podstawowego wymiaru otwarcia instytucji na otoczenie społeczne, miernikiem sukcesu w ramach tego modelu nie jest wyłącznie zysk ekonomiczny. Obok niego istotnym kryterium ewaluacyjnym, użytecznym także w wymiarze społeczno-gospodarczym, mogą być również wskaźniki miękkie.

W dniu 13 listopada 2017 r. Dział Rozwoju Kadry Naukowej Narodowego Centrum Badań i Rozwoju otworzył konkurs dotyczący rozwoju oferty uczelni w zakresie realizacji trzeciej misji. Projekty służyć miały w szczególności podniesieniu kompetencji osób uczestniczących w edukacji na poziomie wyższym, odpowiadającym potrzebom gospodarki, rynku pracy i społeczeństwa. Działanie prowadzone było jawnie z zapewnieniem publicznego dostępu do informacji o zasadach jego przeprowadzania oraz do list projektów ocenionych w poszczególnych etapach oceny i listy projektów wybranych do dofinansowania. System obsługi wniosków aplikacyjnych SOWA dla tego działania zamknięto dla przesyłanych przedłożeń o godzinie 16:15 31 stycznia 2018 r. System ten był jedyną zgodną z regulaminem drogą skutecznego złożenia wniosku. Nie było wymogu uprzedniego podpisania propozycji kwalifikowanym certyfikatem czy profilem zaufanym. Do wniosku należało załączyć m.in. oświadczenie o kwalifikowalności

⁴⁸⁶ W literaturze tematu wskazuje także, że trzecia misja uczelni, jako przejaw poszukiwania nowej tożsamości instytucji edukacyjno-badawczych, może stanowić odpowiedź na kryzys demograficzny i ponadnarodową konkurencję na płaszczyźnie badawczej.

⁴⁸⁷ Por. H. Etzkowitz, *The entrepreneurial university as a technopole platform. A global phenomenon*, [w:] J.T. Miao, P. Benneworth, N.A. Phelps (red.), *Making 21st century knowledge complexes: Technopoles of the world revisited*, Routledge, New York 2015.

VAT. Kwota przeznaczona na konkurs wynosiła 20 000 000,00 PLN, w tym maksymalna kwota dofinansowania wynosi 19 400 000,00 PLN, bowiem maksymalny dopuszczalny poziom dofinansowania projektu (ze środków UE i środków budżetu państwa) wynosi 97%. Maksymalny poziom dofinansowania ze środków UE wynosi 84,28%. Po rozstrzygnięciu konkursu IOK mógł zwiększyć kwotę przeznaczoną na dofinansowanie projektów w konkursie, w szczególności z przeznaczeniem na dofinansowanie projektów zakwalifikowanych do dofinansowania w wyniku procedury odwoławczej⁴⁸⁸. W Rocznym Planie Działania określono wskaźnik rezultatu do osiągnięcia we wszystkich projektach, które zostały wybrane do dofinansowania, odnoszący się do liczby osób, które podniosły kompetencje w ramach działań uczelni wspartych z EFS. Wartość docelowa tego wskaźnika wynosiła 6000. Wskaźnik produktu ustalano na poziomie 8000 osób objętymi kursami edukacyjnymi w ramach realizacji trzeciej misji uczelni. W projekcie nie mogły być finansowane działania, które mogły być przedmiotem wsparcia w ramach innych Osi Priorytetowych PO WER lub Regionalnych Programów Operacyjnych. W konkursie dopuszczono konstrukcje projektu partnerskiego. Aplikowanie wymagało przywołania kryteriów dostępu dotyczących warunków, jakie powinien spełnić zarówno wniosek, jak i wnioskodawca w KZO zgodnie ze wskazaniem formalnym⁴⁸⁹. W KZO wnioskodawca wskazał drugie kryterium dostępu odnoszące się do jego formy organizacyjnej oraz kryterium trzecie mówiące o zakładanym okresie realizacji. Odnośnie kryterium szóstego, wskazującego na rozwój kompetencji kluczowych i umiejętności uniwersalnych, wybrano ICT, rozwiązywanie problemów, pracę zespołową oraz kreatywność.

W maju 2018 r. Komisja oceny projektów upubliczniła listę projektów, które spełniły wymogi formalne i podlegały ocenie merytorycznej, uszeregowane w kolejności malejącej liczby uzyskiwanych punktów. Ostateczny kształt wniosku uzgodniono po dwóch rundach negocjacji. Kryterium obrotowe odnoszące się do ostatniego zatwierdzonego roku obrotowego (Dz.U. 2013, poz. 330 ze zm.) lub ostatniego zamkniętego i zatwierdzonego roku kalendarzowego (obrót równy

⁴⁸⁸ KZO – Projekt „Kryminalne zagadki Olsztyna. Podniesienie kompetencji społecznych, poznawczych i komunikacyjnych dzieci szkół podstawowych województwa warmińsko-mazurskiego poprzez edurozrywkę/eduzabawę” POWR 03.01.00-00-U203/17.

⁴⁸⁹ W regulaminie projektu wskazano, że tam, gdzie jest to możliwe, wnioskodawca powinien zamieścić wytłuszczonym tekstem odniesienie do spełnianego kryterium. Istotną zasadą związaną z umiejętnością przygotowywania wniosków o dofinansowanie jest zmieszczenie dużej ilości istotnych dla oceniającego informacji, mieszcząc się w narzuconych limitach objętości tekstu. Ograniczenia te ułatwiają proces recenzji, ale jednocześnie przyczyniają się powstania specyficznego slangu projektowego, niespętanego zasadami gramatyki języka polskiego.

lub wyższy od łącznych rocznych wydatków w przedłożeniu i innych projektach realizowanych w ramach EFS) nie obejmowało sektora finansów publicznych. Wnioskodawca do oceny przedłożył 3 kryteria premiujące z listy 5 przedstawionych w regulaminie⁴⁹⁰. We wniosku zagwarantowano co najmniej 50% udział odbiorców zamieszkujących na terenach wiejskich. W ramach kompleksowego wsparcia rodziców przygotowano zajęcia służące rozwojowi kompetencji wychowawczych i społecznych. Wnioskodawca zapewnił także, że co najmniej 2% uczestników projektu będą stanowiły osoby z niepełnosprawnościami. Składający projekt mógł także powołać się na sformalizowaną i udokumentowaną współpracę z jednostkami samorządu terytorialnego czy organizacjami pozarządowymi w zakresie rozwijania trzeciej misji uczelni. Dodatkowo punktowane było także zobowiązanie do realizowania w takim samym rozmiarze przez okres minimum roku po zakończeniu projektu zajęć merytorycznych bez wsparcia środków europejskich. Przedłużenie trwałości rezultatów inicjatywy poza okres realizacji uzyskano poprzez uruchomienie portalu edukacyjnego „Klub Młodego Odkrywcy”, gdzie udostępniono m.in. obszerną bibliotekę kryminologiczną oraz udostępniono dodatkowe ścieżki rozwoju przeznaczone dla bezpośrednich odbiorców wydarzenia, jak i opiekunów prawnych takich osób.

Warto podkreślić, że KZO był pierwszą inicjatywą realizowaną przez olsztyńskich kryminologów, dla której Instytucją Pośredniczą było NCBiR. Kryminolodzy uzyskali także wyróżnienia indywidualne, m.in. od 2018 r. zespół znacznie rozbudował dorobek projektowy. Pozyskano m.in. dofinansowanie w ramach programu DIALOG. Osiągnięcia olsztyńskich kryminologów doceniła też Polsko-Niemiecka Fundacja na Rzecz Nauki. Dzięki tym osiągnięciom olsztyńska kryminologia umocniła swoją pozycję na arenie krajowej jako rozpoznawalny i liczący się ośrodek badawczy. Projekt KZO ułatwił budowanie regionalnej wyspy doskonałości naukowej. Doskonałość naukowa jest możliwa do osiągnięcia tylko w systemie otwartym, we współpracy międzynarodowej (skuteczne dążenie do doskonałości w badaniach i zdecydowanego zwiększenia rozpoznawalności w świecie osiągnięć polskiej nauki), w relacjach interdyscyplinarnych i międzypokoleniowych. Dążenie do doskonałości naukowej oznacza ambicję do przekraczania granic poznania naukowego. Jedynie powszechne spełnianie postulatu realizowanej przez projekt doskonałości naukowej może utrzymać naukę polską

⁴⁹⁰ Kryteria premiujące stanowią jeden z rodzajów kryteriów oceny merytorycznej i wskazują warunki, które muszą zostać spełnione przez projekt, aby uzyskać określoną liczbę dodatkowych punktów zwiększających szansę na przyznanie dofinansowania. Maksymalnie projekt mógł uzyskać 40 punktów z tytułu takiej premii.

w centrum dociekań europejskich i sprawić, że w oparciu o system międzynarodowych mierników, nie będzie się ona stopniowo przerosła na coraz odleglejsze europejskie peryferia. Dążenie do doskonałości naukowej wymaga porównywania się z wiodącymi instytucjami naukowymi. Prowadzenie badań we współczesnym świecie ma charakter kolektywny, a wyniki tych badań dzięki publikacjom w uznanych czasopismach trafiają do międzynarodowego środowiska naukowego. Międzywydziałowe i międzyuczelniane wyspy/centra/fora doskonałości naukowej, tworzone także na bazie ważnych projektów badawczych, mogą przeciwdziałać pułapce słabości instytucjonalnej. W październiku 2020 r. zainicjowano pierwszy rok studiów licencjackich na kierunku kryminologia na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, a w październiku 2023 r. otwarto na tym kierunku studia magisterskie.

Podsumowując, podkreślić należy, że realizacja działalności naukowej, edukacyjnej i formacyjnej w ramach trzeciej misji uczelni zarówno w kontekście rozwoju wiedzy oraz umiejętności, jak i w kształtowaniu postaw twórczych i innowacyjnych sprzyja wzmocnieniu optymalnego modelu kariery akademickiej, buduje atrakcyjność profesji akademickiej oraz stymuluje indywidualną produktywność.

EFS w kontekście realizacji działań badawczych w ramach projektów edukacyjno-formacyjnych – doświadczenia z realizacji projektu POWR.03.01.00-00-U203/17

Analiza interdyscyplinarnej literatury tematu, obejmującej zarówno założenia teoretyczne, jak i dorobek praktyki wskazuje, że wątpliwości interpretacyjne, podobnie jak ma to miejsce w przypadku licznych innych zagadnień, dotyczące metodyki zewnętrznie finansowanych i ocenianych zadań, pojawiają się już na poziomie definicyjnym. Na potrzebę niniejszego opracowania projekt zdefiniowano jako zbiór połączonych logicznie działań określonego aktora, zmierzających do osiągnięcia wyraźnie określonego celu/celów⁴⁹¹ w wyznaczonym przedziale czasowym i w oparciu o zaakceptowany kosztorys⁴⁹².

⁴⁹¹ W omawianym przykładzie wnioskodawca realizujący KZO zobowiązał się do osiągnięcia 5 wskaźników rezultatu, odnoszących się do podniesienia poszczególnych kompetencji szczegółowych i ich kumulatywnego wzrostu w ramach projektu. Umożliwiają one monitorowanie zmiany w ramach projektu poprzez konfrontację z wartością wyjściową. Udokumentowanie takiego wzrostu często utożsamiane jest z sukcesem inicjatywy. Osiągnięcie tych efektów zostało logicznie powiązane przez autora wniosku z 20 wskaźnikami produktu. Ponadto kierownik projektu wraz z zespołem może wyznaczyć sobie dodatkowe priorytety, niesprzeczne z założeniami inicjatywy i celami programu. Działanie takie może wzmocnić m.in. segment naukowy wydarzenia.

⁴⁹² Kryterium czasu i budżetu/kosztorysu coraz częściej przedstawiane jest w formie harmonogramu finansowo-rzeczowego. Produkty, zwłaszcza w przypadku badań podstawowych, stanowią głównie formę upowszechniania rezultatów inicjatywy. Mogą one być także istotnym nośnikiem trwałości projektu.

Ich zbiór tworzy program grantowy, w ramach którego przyjęto określone założenia⁴⁹³. Dotyczyć mogą one zarówno realizacji wskazanych zamierzeń (m.in. narzuconych/wypracowanych wskaźników), jak i odnosić się do przyjętych standardów ocennych (taki model absorpcyjny często towarzyszy badaniom podstawowym). Termin ten w ujęciu wąskim może być utożsamiany z działalnością analityczno-badawczą. W ujęciu szerszym o projekcie nie można mówić w oderwaniu od potencjału ludzkiego i organizacyjnego wnioskodawcy (projekt, jako metodyka realizacji zadania przez wskazany zespół). Z perspektywy prakseologicznej szczególny nacisk kładzie się na działanie zgodne z ustalonym planem (odpowiadającym złożoności działań z uwzględnieniem wewnętrznego podziału pracy i odpowiedzialności) oraz zastosowanie właściwych metod. Nacisk położyć można także na niepowtarzalność zadań i ich wyodrębnienie z działań rutynowych aktora⁴⁹⁴. Ponadto udokumentowany potencjał absorpcyjny, w świetle obserwowanych zmian w szkolnictwie wyższym i nauce, stanowi istotny element oceny indywidualnej i instytucjonalnej⁴⁹⁵. W literaturze tematu wskazuje się, że brak zdolności do pozyskiwania zewnętrznego, konkursowego finansowania dla prowadzonych badań stanowi istotny prognostyk dla dalszego rozwoju naukowego ze szczególnym uwzględnieniem publikowania wyników analiz w renomowanych czasopiśmie i wydawnictwach⁴⁹⁶. W Polsce rozwój kultury projektowej wiązać należy bezsprzecznie z procesem akcesyjnym do Unii Europejskiej. Polska otrzymała dostęp do wszystkich funduszy europejskich, począwszy od perspektywy 2000–2006, w ramach której dla dziesiątki nowych państw członkowskich

⁴⁹³ O projekcie można mówić w kontekście zadania inwestycyjnego, operacyjnego czy publicznego. Stanowić on może rozwiązanie racjonalizatorskie lub nowatorskie. Tak postrzegana inicjatywa może być definiowana jako założenie kompleksowe, na które składają się opracowania stadialne, modele, dokumentacja rozwiązań użytkowych czy efekty rzeczowe. Por. A. Stabryła, *Zarządzanie projektami ekonomicznymi i organizacyjnymi*, Warszawa 2006, s. 31.

⁴⁹⁴ W przypadku KZO mówimy o działaniach edukacyjno-formacyjnych skierowanych do niestandardowej dla wnioskodawcy grupy odbiorców w oparciu o dostosowaną do tego zamierzenia metodę eduzabawy. Por. M. Trocki, B. Grucza, K. Ogonek, *Zarządzanie projektami*, Warszawa 2003.

⁴⁹⁵ Jak wskazywało ministerstwo, nadrzędnym celem wprowadzanej reformy jest umacnianie znaczenia wyników badań prowadzonych w Polsce w światowej nauce. Zmiana taka jest trudna do osiągnięcia wyłącznie w oparciu o nawet najrozsądniej wydaną subwencję.

⁴⁹⁶ Projekt można przedstawić jako zbiór działań wyróżniających się złożonymi zależnościami, zmierzających do osiągnięcia określonego celu (rezultatu/produktu/usługi) w zaplanowanych ramach czasowych. Por. T. Hoffmann, *Komunikacja w projektach unijnych*, „Media i społeczeństwo” 2020, nr 12, s. 143–157.

przeznaczono 23 mld euro (z czego 12,8 mld euro dla Polski). W kolejnej perspektywie (pierwszym pełnym okresie programowania celów unijnych) dla Polski przeznaczono niebagatelne 67,9 mld euro z ogólnej puli wynoszącej 347 mld euro. Wielość ścieżek aplikacyjnych i charakterystyka procedur przyznawania środków z funduszy przedakcesyjnych i strukturalnych stały się czynnikami istotnie wpływającymi na aktywność poszczególnych grup beneficjentów⁴⁹⁷.

⁴⁹⁷ Podkreślić należy, że w szkolnictwo wyższe i nauka wcześniej wkroczyła na drogę budowania indywidualnych i instytucjonalnych projektowych kapitałów absorpcyjnych m.in. dzięki działalności Komitetu Badań Naukowych. Ten naczelny organ administracji rządowej, powołany do życia ustawą z 12 stycznia 1991 roku, nawet kilkadziesiąt procent środków budżetowych przyznawał w formie grantów. Niemalże znaczenie w wyborze tej formy dofinansowania działalności naukowej miały doświadczenia państw o wysokiej kulturze badawczej. Co do zasady system budowany ze świadomością punktów zapalnych, oparty o niezależne recenzje i jasno wyznaczone standardy oceny dorobku i doświadczenia, istotnie ułatwia przewyższanie barier dostępu i wyrównuje szanse. Obecnie wśród polskich instytucji grantowych ważną rolę odgrywa Narodowe Centrum Nauki (NCN) funkcjonujące od 2010 r. oraz Narodowe Centrum Badań i Rozwoju (NCBiR), ukierunkowane na wspieranie tworzenia nowoczesnych rozwiązań i technologii zwiększających innowacyjność, a tym samym konkurencyjność gospodarki krajowej. Zgodnie z wielowektorowymi danymi gromadzonymi udostępnianymi przez NCN w roku 2011 w województwie warmińsko-mazurskim zakwalifikowano do finansowania 43 wnioski na łączną kwotę 13 516 067 zł (bez podziału na grupy nauk, konkursy, panele, jednostki czy typy instytucji). Spadła ona istotnie w roku 2013 i 2014, wynosząc odpowiednio 8 290 613 zł i 7 935 887 zł (podkreślić należy, że spadek ten nastąpił bez istotnego zmniejszania liczby zakwalifikowanych do sfinansowania projektów). Najnowsze dane wskazują, że skumulowane finansowania dla projektów realizowanych w województwie wynosiło 20 862 180 zł (30 projektów) w 2021 r. i 33 423 882 zł (50 projektów) rok później (w chwili pozyskiwanych informacji magazyn udostępniony przez NCN agregował dane na dzień 31 marca 2022 r.). Cały omawiany okres to wsparcie dla wnioskodawców z województwa wynoszące 189 993 183 zł (450 projektów). Zgodnie z oczekiwaniami najwyższe dofinansowanie przyznano wnioskowi skierowanemu do panelu OPUS w kwocie 116 722 774 zł (156 projektów). W okresie od 2011 r. jedynie 646 728 zł stanowiło dofinansowanie projektów przynależących do panelu HS5 (13 zakwalifikowanych projektów), odnoszącego się do prawa, nauki o polityce oraz polityki publicznej (w ramach tego panelu najczęściej kierowane są do oceny projekty kryminologiczne, mieszczące się w podstawowych zainteresowaniach naukowych kierownika i członków zespołu realizującego projekt KZO). Jeszcze mniejsze wsparcie uzyskały wnioski (trzy zakwalifikowane do finansowania przez NCN projekty w latach 2011–2022) psychologiczne, pedagogiczne i socjologiczne skierowane do panelu HS6 (człowiek i życie społeczne). Nie wchodząc w niemieszczące się w tematyce rozdziału rozważania teoretyczne, przypomnieć należy, że kryminologia, zwłaszcza w ujęciu anglosaskim, definiowana jest jako nauka społeczna, niezwykle bliska silnie sprofilowanym rozważaniom socjologicznym. W tym samym okresie bezsprzecznie największe dofinansowanie uzyskały wnioski z panelu NZ9 (podstawy stosowanych nauk o życiu). Od 2011 r. zakwalifikowano do finansowania wnioski najmłodszych

Również dzisiaj, po blisko osiemnastoletnim okresie pełnego uczestnictwa w strukturach europejskich, na rynku koegzystują podmioty profesjonalnie pozyskujące/przygotowujące granty, takie o wyodrębnionych strukturach organizacyjnych wyspecjalizowanych w przygotowywaniu, realizacji i ewaluacji projektów oraz aktorzy pierwszy raz spotykający się z taką formą pozyskiwania dofinansowania. Podobnie wygląda kwestia świadomych grup odbiorców projektów europejskich⁴⁹⁸. Działania te wyodrębnić można, m.in. przywołując wspólne reguły i regulacje⁴⁹⁹. Niezależnie⁵⁰⁰ od tego, dającego przewagę, lecz

przedstawicieli nauki z województwa w kwocie 18 160 443 zł (138 projektów), niestety jedynie dwa z nich odnosiły się do panelu HS5. Bez wyróżnienia typów projektów od 2011 r. w województwie warmińsko-mazurskim zakwalifikowano do sfinansowania jedynie sześć projektów przynależących do panelu HS5 na łączną kwotę 526 320 zł (MINIATURA zgodnie z definicją NCN rozumiana jest jako środki na badania wstępne, które finalnie zaowocować mają przygotowaniem wniosku o dofinansowanie). Przedstawiona analiza jasno wskazuje, że nie rezygnując z klasycznych procedur konkursowych kryminologów, wykorzystując potencjał empiryczny nierozzerwalnie związany z tą nauką, powinni poszukiwać innych źródeł dofinansowania badań. Doskonałym przykładem tak ukierunkowanego budowania dorobku absorpcyjnego jest działalność projektowa olsztyńskich kryminologów.

⁴⁹⁸ Każda osoba znajdująca się na terytorium państwa członkowskiego, niezależnie od obywatelstwa czy innej przynależności, staje się niemal automatycznie chociażby nieświadomym odbiorcą bezpośrednim lub pośrednim pomocy ze środków strukturalnych.

⁴⁹⁹ W literaturze tematu przywołuje się także m.in. liczbę realizowanych inicjatyw, zaangażowane zasoby finansowe i ludzkie czy szerokie grono odbiorców wywodzących się z różnych środowisk, reprezentujących podmioty o odmiennych kulturach organizacyjnych. Podstawowym kryterium wyróżniającym pozostaje jednak źródło finansowania lub dofinansowania i zadanie szeroko rozumianego rozwoju państw członkowskich. Por. M. Trocki, B. Grucza (red.), *Zarządzanie projektami europejskimi*, Warszawa 2007.

⁵⁰⁰ Wśród nich wyróżnić można obowiązek informacyjny odnoszący się do odbiorców bezpośrednich i pośrednich oraz ogółu społeczeństwa. Obejmuje on także jednostkę kontrolującą i dotyczy kreowania dobrych praktyk w projekcie poprzez wymianę wiedzy między podmiotami uczestniczącymi w inicjatywie. Jak znakomicie obrazuje przykład KZO, to zadaniem beneficjenta jest pokierowanie działaniami partnerów w taki sposób, by terminowo realizować poszczególne zadania. Także w projektach, w których nie dochodzi do istotnych wewnętrznych transferów finansowych, na wnioskodawcy spoczywa obowiązek przekazania niezbędnej dokumentacji wszystkim podmiotom zaangażowanym. Zespół KZO przekazał Szkołom Współpracującym nie tylko niezbędne harmonogramy, ale także m.in. notatki o projekcie, wykorzystywane w ramach rekrutacji skierowane do Młodych Odkrywców i ich opiekunów prawnych, formatkę prasową czy plakaty i logotypy wraz ze szczegółowymi zasadami ich stosowania, jak i inne dokumenty systemu identyfikacji wizualnej wynikające z zaimplementowanego planu komunikacji. W ramach wnioskodawcy natomiast, mając na uwadze jego rozbudowaną strukturę organizacyjną, powołano do życia Grupę Sterującą, która włączyła w planowanie strategiczne władze rektorskie uczelni.

niezamykającego dostępu innym aktorom, przygotowania czy doświadczenia, wszystkie podmioty przygotowujące wnioski przestrzegać muszą wymogów formalnych i merytorycznych odnoszących się do wszystkich aspektów realizacji projektu (zawartych najczęściej w regulaminie programu grantowego) oraz ustaleń umownych. Beneficjent jest także istotnie limitowany własnymi założeniami i uzgodnieniami negocjacyjnymi zawartymi w ostatecznej, zatwierdzonej przez strony wersji wniosku. W ten sposób także treść wniosku stanowi płaszczyznę interpretacyjną w przypadku dialogu z Grantodawcą/Instytucją Pośredniczącą w trakcie realizacji zadań projektowych i po ich zakończeniu (ewaluacja i rozliczenie projektu oraz założenia dotyczące trwałości rezultatów).

Ustrojodawca europejski w art. 174 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) wskazał, że w celu wzmocnienia spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej dążyć należy do zmniejszenia zróżnicowania poziomów rozwoju poszczególnych regionów. Istotnym instrumentem ułatwiającym osiągnięcie tego celu były fundusze strukturalne i inwestycyjne na lata 2014–2020⁵⁰¹, których ogólny budżet wyniósł 454 mld euro (w tym 82,5 mld euro dla Polski, z czego 76,8 mld euro przeznaczono na realizację przedsięwzięć inwestycyjnych w ramach programów operacyjnych)⁵⁰². To najważniejsze wówczas narzędzie unijnej polityki inwestycyjnej przyczyniać się miało do osiągnięcia celów rozwojowych tej organizacji ponadnarodowej, w tym ułatwienia finansowania badań i innowacji⁵⁰³. Pogłębienie i wzmocnienie kooperacji w ramach rynku wewnętrznego oraz tworzenie innowacyjnej i konkurencyjnej bazy przemysłowej nie mogło się odbyć także bez inwestycji w zdolności badawcze instytucji szkolnictwa wyższego państw członkowskich. Tak rozumiana wieloletnia strategia inwestycyjna wynikała z celów rozwojowych UE określonych dla tej perspektywy w dokumencie Europa 2020, przekładanych na działania krajowe zgodnie z umowami partnerskimi. Umowy te wskazują m.in. zakres wsparcia ze środków europejskich w poszczególnych obszarach tematycznych, liczbę programów, sposób podziału wspieranych obszarów tematycznych pomiędzy programy krajowe

⁵⁰¹ Na zasadach ogólnych projekty z perspektywy 2014–2020 mogą być rozliczane do końca 2023 r. Ze względu na nadzwyczajną zmianę stosunków spowodowaną pandemią zakaźnej choroby COVID-19 wywoływanej przez koronawirusa SARS-CoV-2 okres realizacji projektu KZO był dwukrotnie wydłużany.

⁵⁰² Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Programowanie Perspektywy Finansowej 2014–2020 – Umowa Partnerstwa*, Warszawa 2013, s. 94.

⁵⁰³ W ramach inteligentnych celów rozwoju UE wskazywano także poprawę konkurencyjności małych i średnich przedsiębiorstw czy wzmocnienie jednolitego rynku cyfrowego.

i regionalne czy sposób uzupełniania się polityk europejskich. Nie można zapomnieć, że Strategia Europa 2020 projektowana była w okresie ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego na rynkach finansowych i bankowym, musiała stanowić odpowiedź również na te blokady rozwojowe i stymulować powrót poszczególnych państw członkowskich i całości współdzielonego rynku na ścieżkę wzrostu. Autorzy dokumentu, zauważając niekwestionowane wady europejskiego modelu wzrostu⁵⁰⁴, starali się uderzać w przyczyny różnych form wykluczenia, tym samym stymulując inkluzję społeczną. Jednocześnie tak stymulowany wzrost gospodarczy miał być nie tylko zrównoważony, sprzyjający włączeniu społecznemu, ograniczający ubóstwo i stymulujący zatrudnienie, ale także cechować miał się przymiotem inteligencji, czyli oparciu działań o efektywne inwestycje w edukację, badania naukowe i innowacje. Na tworzenie i wspieranie systemów sprzyjających rozwojowi, innowacjom, pracom badawczo-naukowym i przedsiębiorczości przeznaczono w ramach omawianej perspektywy 30% wszystkich środków. Poza pierwszy raz tak wyraźnie wskazanym celem związanym z rzeczywistym ograniczeniem emisyjności gospodarki, skoncentrowano się także na rozwoju ważnych m.in. z perspektywy wspierania konkurencyjności technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT)⁵⁰⁵. Wspierano nie tylko tworzenie jednolitego rynku cyfrowego, z którego potencjałem dodatkowego wzrostu wiązane są duże nadzieje, ale także inwestowano w rozwój produktów i usług⁵⁰⁶ z zakresu e-administracji, e-edukacji, e-kultury i e-zdrowia.

Nadrzędnym celem Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS) jest walka z bezrobociem, poprawa perspektyw zatrudniania ludzi i ich sytuacji w pracy.

⁵⁰⁴ Autorzy strategii wskazali 5 podstawowych, komplementarnych i jednocześnie ambitnych celów odnoszących się do zatrudnienia osób w wieku 20–64 lat ($\leq 75\%$), inwestycji w badania i rozwój ($\leq 3\%$ PKB Unii), ograniczenia emisji gazów cieplarnianych o min. 20% w stosunku do poziomu bazowego z 1990 r., wykorzystywania min. 20% energii ze źródeł odnawialnych, wzrostu efektywności energetycznej o 20% (stymulowania przejścia na gospodarkę niskoemisyjną), ograniczenia uczniów przedwcześnie kończących naukę do poziomu poniżej 10% czy wyższego wykształcenia u min. 40% osób w wieku 30–34 lata. Ostatni cel odnosił się do zmniejszenia liczby osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym o co najmniej 20 mln.

⁵⁰⁵ W projekcie KZO ICT było jedną z podnoszonych kompetencji kluczowych.

⁵⁰⁶ Działania takie wymagały od państw członkowskich przygotowania ram strategicznych polityki opartych o szybkie, wysokoprzepustowe sieci, magazyny dużej ilości szybkozmiennych danych i metody ich zautomatyzowanej, opartej o sieci neuronowe, analizy. Warto podkreślić, że rozwiązania zaimplementowane w Polsce, mimo trudnych do całkowitego wyeliminowania konfliktów i błędów, generalnie pozytywnie przeszły test wymuszony pandemią zakaźnej choroby COVID-19 wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2.

Środki przydzielane są za pośrednictwem państw członkowskich i regionów reprezentowanych przez Instytucje Zarządzające (IZ)⁵⁰⁷. Zgodnie z nadrzędnymi założeniami Polska przekierowuje fundusze przyznane w ramach EFS w szczególności do osób poszukujących pracy i grup społecznych zagrożonych ubóstwem czy wymagających zdobycia nowych umiejętności oraz osób wchodzących na rynek pracy⁵⁰⁸. W założeniach działania te wspierają wyrównywanie stopy życiowej poprzez inwestowanie w kapitał ludzki i tym samym przeciwdziałają skutkom niebezpiecznych zjawiska na rynku wspólnotowym i rynkach pracy państw członkowskich. Celem tych działań jest także wspieranie kształcenia odpowiadającego obecnym i prognozowanym wyzwaniom rynku pracy. Celem pośrednim jest także integracja społeczeństwa, dla której ogniskową mogą być szkoły wyższe i placówki rozwojowo-badawcze. Ten fundusz strukturalny wspiera działania adresowane do najbardziej wrażliwych grup (wykluczonych, niepełnosprawnych czy długotrwale bezrobotnych)⁵⁰⁹. W omawianej perspektywie na cele EFS przeznaczono ponad 80 mld euro (bliisko jedna czwartą wydatków na politykę rozwoju regionalnego), z czego dla Polski przypadło około 13,2 mld euro.

W ramach perspektywy alokacja środków następowała m.in. przy wykorzystaniu 6 krajowych programów operacyjnych, w tym jednego programu ponadregionalnego (obejmującego swoim zasięgiem 5 województw Polski wschodniej

⁵⁰⁷ W celu prawidłowego wydatkowania środków finansowych pochodzących z Europejskiego Funduszu Społecznego, zgodnie z Rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. (Dz.U. UE L 347/320 z 20.12.2013 r.), Instytucja Zarządzająca zobowiązana jest zapewnić wdrożenie sprawnego systemu kontroli, który zminimalizuje ryzyko certyfikowania do Komisji Europejskiej wydatków niekwalifikowanych. W tym celu IZ oraz IP, którym powierzono zadania związane z wdrożeniem Program Operacyjny Wiedza, Edukacja, Rozwój (PO WER), wyposażono w instrumenty kontrolne, takie jak weryfikacja wniosków o płatność, kontrola w siedzibie beneficjenta oraz wizyta monitoringowa realizowanej formy wsparcia. Ogólne założenia dotyczące realizacji wizyt monitoringowych zostały zawarte w Wytycznych w zakresie kontroli dla PO WER 2014–2020, opracowanych na podstawie art. 7 ust. 1 ustawy z dnia 11 lipca 2014 r. o zasadach realizacji programów w zakresie polityki spójności finansowanych w perspektywie finansowej 2014–2020 (Dz.U. 2016, poz. 217, t.j.). Instytucje nadzorujące projekty były zobowiązane do przeprowadzenia przynajmniej jednej wizyty monitoringowej w ramach każdego projektu wybranego do kontroli w danym roku obrachunkowym.

⁵⁰⁸ Polska w omawianej perspektywie podejmowała działania dążące do zmniejszenia dysproporcji w zakresie zamożności i szans zatrudnienia między poszczególnymi regionami.

⁵⁰⁹ Innowacje stanowiły dwufunduszowe programy regionalne umożliwiające wsparcie poszczególnych działań projektowych zgodnie z ich charakterystyką z EFS i Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

oraz 16 regionalnych programów operacyjnych)⁵¹⁰. PO WER (zastępujący dyskontynuowany Program Operacyjny Kapitał Ludzki/PO KL), jedyny krajowy program operacyjny funkcjonujący w ramach EFS, otrzymał 4,4 mld euro, czyli ok. 34% ogółu funduszy. Ich pozostała część została rozdzielona pomiędzy regionalne programy operacyjne. PO WER uwzględniał stojące przed Europą długofalowe wyzwania związane z globalizacją, rozwojem ekonomicznym, jakością polityk publicznych, zjawiskami demograficznymi czy inwestycjami w kapitał ludzki. Odnośnie edukacji rozumianej jako obszar wsparcia Programu wskazano, że wśród priorytetów należy wyróżnić zapewnienie równego dostępu do wysokiej jakości zindywidualizowanego kształcenia. Polska, w okresie przygotowania założeń perspektywy, charakteryzowała się wysokim poziomem uczestnictwa w edukacji na poziomie podstawowym i gimnazjalnym, wyzwaniem dla systemu oświaty pozostawało jednak zapewnienie jak najwyższej jakości systemu nauczania oraz wsparcie placówek i poszczególnych pedagogów oraz innych specjalistów w pracy z uczniem o specjalnych potrzebach edukacyjnych, w tym zapewnienie właściwej diagnozy potrzeb i deficytów u jak najmłodszych uczniów. Jednocześnie w tym kontekście przywołać można okresowe międzynarodowe badania PISA. Poza uchwyconą istotną poprawą jakości kształcenia (wyniki z lat 2000–2009), charakteryzowały się one rozłożeniem skupionym wokół wartości przeciętnych. Kolejny z priorytetów w omawianej perspektywie odnosił się do przygotowania uczniów do przyszłego zatrudnienia. W oparciu o analizy obejmujące osoby wchodzące bezpośrednio po zakończeniu edukacji na rynek pracy, jak i odnoszące się do oczekiwań pracodawców (m.in. badanie PISA 2009 i 2012, OBUT, TIMSS-2011, TEDS-M, IBE), podniesiono zagadnienie kształtowania kompetencji kluczowych. W tym kontekście przez kompetencje kluczowe niezbędne na rynku pracy należy rozumieć wskazane umiejętności spośród katalogu określonego Zaleceniach Parlamentu Europejskiego i Rady (2006/962/WE z dnia 18 grudnia 2006 r.) w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie. Są to: porozumiewanie się w językach obcych, kompetencje

⁵¹⁰ Wśród regionów unijnych zaliczanych w ramach perspektywy do najmniej rozwiniętych (poziom dochodu na mieszkańca niższych niż 75% unijnego PKB *per capita*) wskazano Estonię, Łotwę, Litwę, Polskę (bez województwa mazowieckiego), Czechy (bez Pragi), Słowację, Węgry (bez rejonu Kozep), Rumunię (bez Bukaresztu), Bułgarię, Grecję (z nielicznymi wyjątkami), południowe Włochy z Sycylią, Maltę, Portugalię (bez Lizbony i Algarve), Hiszpanię (bez Estremadury) oraz zachodnią część Wielkiej Brytanii. Warto zauważyć, że województwo mazowieckie, które jako pierwsze wyrwało się z grupy regionów najsłabiej rozwiniętych, samo wewnątrz jest również istotnie zróżnicowane pod względem poziomu rozwoju.

matematyczne i podstawowe kompetencje naukowo-techniczne, kompetencje informatyczne, umiejętność uczenia się, kompetencje społeczne, inicjatywność i przedsiębiorczość. W ramach tego priorytetu zwrócono także uwagę na nieefektywność systemu doradztwa edukacyjno-zawodowego. Kolejny obszar odnosił się wykorzystania przez wszystkich aktorów funkcjonujących w systemie edukacji innowacyjnych metod wspierania procesu nauczania⁵¹¹. Wyznaczając priorytety na okres 2014–2020, nacisk położono także na wzmocnienie współpracy z przedsiębiorcami, uczelniami i partnerami społecznymi. W tym kontekście za szczególnie istotne uznano wzmocnianie mechanizmów bezpośredniej współpracy szkół zawodowych i pracodawców oraz monitorowania losów absolwentów szkół zawodowych na rynku pracy (diagnozowanie przepływów między efektami kształcenia a rynkiem pracy). Pracodawcy mogą uczestniczyć i kształtować te procesy m.in. poprzez wzajemne rozpoznawanie potrzeb oczekiwania i możliwości w zakresie kształcenia umiejętności kwalifikacyjno-zawodowych, włączanie pracodawców i ich organizacji w modernizację oferty kształcenia, wspólne programy nauczania, opracowywanie nowych i modernizację istniejących kwalifikacji, doskonalenie systemu egzaminów zawodowych, wypracowanie mechanizmów zwiększających udział pracodawców w organizacji staży i praktyk dla uczniów oraz opracowywanie programów praktycznej nauki zawodu. Ostatni z priorytetów odnosił się do wyrównywania dostępu do uczenia się przez całe życie dla osób dorosłych, w tym osób o niskich kompetencjach. Niestety badania z tego okresu wyraźnie diagnozowały problem niskiego uczestnictwa dorosłych w efektywnej edukacji, zarówno tej formalnej, jak i nieformalnej. Ten brak aktywności może być szczególnie społecznie niebezpieczny w okresach załamania koniunktury rynkowej.

W obrębie obszaru szkolnictwa wyższego, równie istotnego z perspektywy realizacji projektu KZO co edukacja, wśród priorytetowych wyzwań wyróżniono wsparcie dla współpracy uczelni z biznesem i wzmocnianie prozatrudnieniowej roli szkolnictwa wyższego, zwiększenie jakości oferowanych usług edukacyjnych i rozwój kompetencji w obszarach kluczowych dla gospodarki, umiędzynarodowienie polskich szkół wyższych, zwiększenie jakości studiów doktoranckich oraz wsparcie zarządzania i rozwój kadr na uczelniach.

⁵¹¹ Zespół realizujący projekt KZO ukrył treści edukacyjne i zamaskował tradycyjne, akademickie formy przekazu wiedzy, wykorzystując dostosowaną do wieku bezpośrednich odbiorców metodykę eduzabawy.

Vis maior i klauzula *rebus sic stantibus* a realizacja projektu POWR – studium przypadku

Realizacja projektu finansowanego czy współfinansowanego (wymagającego zgromadzenia wkładu własnego w wymaganej wysokości i formie) ze środków unijnych to wieloetapowy cykl, którego końcowy sukces opiera się na silnie zmotywowanym, przekonanym o słuszności podejmowanych działań zespole. Rozpoczyna go etap utworzenia zespołu i przygotowania wniosku, po nim następuje opcjonalna, ale często wieloetapowa faza negocjacji. Uzgodniony przez strony projekt pozwala na sformułowanie umowy i przesłanie finansowania zgodnie z harmonogramem rzeczowo-finansowym. Wykonywaniu wszystkich działań powinien towarzyszyć stały monitoring. Inicjatywę kończy ewaluacja, obejmująca nie tylko dotrzymanie wskaźników produktu i rezultatu, ale także innych warunków objętych uzgodnionym wnioskiem oraz umową projektową. Właściwa archiwizacja materiałów grantowych przygotowuje wnioskodawcę na obowiązkowy czy fakultatywny audyt oraz ewentualną kontrolę Grantodawcy⁵¹².

⁵¹² W literaturze tematu wskazuje się, że w fazie przygotowania projektu wyodrębnić można etap rozpoznania stanu faktycznego (dla przykładu wnioski PO WER wymagają drobiazgowego opisu stwierdzonych deficytów) czy okres konceptualizacji. Autor stoi na stanowisku, że wydarzenia te są organicznie wpisane w fazę przygotowawczą, natomiast wyodrębnienie w ramach wnioskodawcy zespołu powołanego w celu przygotowania, realizacji i ewaluacji projektu oraz spełnienie wymogu partnerstwa, zwłaszcza w przypadku działań realizowanych przez uczelnie wyższe, jest wydarzeniem w perspektywie całej inicjatywy niebagatelnym. Stanowi tym samym *sui generis* fazę cyklu życia projektu. Kryterium wyróżniającym projekty unijne od innych może być nie tylko źródło finansowania, ale także reguły realizacji/wdrożenia, obowiązki ewaluacyjne czy szerzej

Proces otwarcia uczelni na interesariuszy może być zakłócony przez trudne do prognozowania, wyjątkowe, zazwyczaj niespotykane, całkowicie niezawinione przez podmiot wdrażający czynniki zewnętrzne. Można argumentować, że podczas realizacji projektu POWR 03.01.00-00-U203/17 doszło do wielopoziomowej nadzwyczajnej zmiany stosunków. Na drugi cykl zajęć projektowych wpływ miały nieomal wszystkie najistotniejsze obecnie procesy społeczne. Zaciążyła na nim pandemia, kryzys finansowy, drastyczny wzrost cen, jak i sytuacja geopolityczna w regionie.

7 kwietnia 2022 r. Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej w porozumieniu z Narodowym Centrum Badań i Rozwoju przygotowało wytyczne odnoszące się do realizacji wsparcia w ramach II Osi Po WER w obliczu konfliktu zbrojnego na Ukrainie (BZB-DWBS.4212.1.2022.JA). Wskazano w nich, że najszybszym i najbardziej efektywnym działaniem w tym zakresie będzie uruchomienie dodatkowych zadań/działań w już realizowanych projektach w obszarze szkolnictwa wyższego. Dotyczy to zarówno dofinansowania projektów obejmujących szkolenia językowe, doradztwo zawodowe, kursy, szkolenia, kontynuację kształcenia poprzez rozszerzenie grupy docelowej o obywateli Ukrainy, jak również dostosowanie projektów realizowanych w ramach Zintegrowanych Programów Uczelni oraz Uczelni dostępnej do potrzeb środowiska akademickiego z Ukrainy. Objęcie tych nowych grup interesariuszy⁵¹³ wsparciem wymagało przeznaczenia dodatkowych środków przez Instytucje Zarządzające PO WER. Umożliwiono także przeznaczenie na ten cel oszczędności wygenerowanych w realizowanych projektach. Jeszcze przed przekazaniem szczegółowych wytycznych przez IP władzom uczelni zalecono przegląd

unijna metodyka zarządzania cyklem projektu. A. Karvounis, *The insider. A Project Manager's Approach to the European Programmes 2014–2020*, CreateSpace Independent Publishing Platform 2015.

⁵¹³ Grupą docelową w ramach projektów wdrażanych w III Osi są: studenci, doktoranci, kadra dydaktyczna, zarządzająca, administracyjna, a także społeczność pozaakademicka (m.in. dzieci, osoby nieobjęte szkolnictwem wyższym) w zależności od rodzaju konkursu. W przypadku kiedy grupą docelową byli studenci/doktoranci, mogli to być zarówno studenci/doktoranci uczelni ukraińskich, którzy podjęli studia na uczelni Beneficjenta, jak również studenci/doktoranci uczelni ukraińskich, mający na uczelni Beneficjenta, np. jedynie status słuchacza. Podobnie w przypadku kadry/pracowników – mogli to być zarówno pracownicy uczelni ukraińskich zatrudnieni na uczelni Beneficjenta, jak również pracownicy uczelni ukraińskich współpracujący z uczelnią Beneficjenta. W przypadku kiedy kryterium dostępu w regulaminie konkursu określało grupą docelową jako studenta/doktoranta/pracownika danej uczelni, w celu objęcia wsparciem obywatela Ukrainy spoza uczelni Beneficjenta, konieczne było zastosowanie odstępstwa od kryterium dostępu.

realizowanych grantów po kątem ich dostosowania do możliwości udzielenia wsparcia dla obywateli Ukrainy z zachowaniem celów i założeń inicjatyw. Jednocześnie wskazano, że rozszerzenie zakresu projektu będzie wiązało się z obowiązkiem monitorowania wsparcia w zakresie uwzględnienia we wniosku o dofinansowanie wskaźnika finansowego (wartość wydatków kwalifikowanych przeznaczonych na działania mające na celu łagodzenie kryzysu wywołanego wojną w Ukrainie)⁵¹⁴ oraz wskaźnika wspólnego (liczba migrantów, osób obcego pochodzenia, mniejszości w tym społeczności zmarginalizowane, takie jak Romowie, objętych wsparciem w programie). Otworzono też dedykowany wątek w ramach korespondencji w systemie SL2014 zatytułowany „Pomoc Ukrainie w ramach projektów PO WER”. Wykonawcy projektu KZO już wcześniej zbierali informacje od Szkół Współpracujących o uchodźcach wojennych z Ukrainy włączonych do społeczności uczniowskiej tych jednostek. Opiekunom projektu wskazano, że wszystkie osoby spełniające warunki formalne uczestnictwa mogą stać się Młodymi Odkrywcami na zasadach ogólnych. Szkoły zaoferowały wsparcie w tłumaczeniu i rozstrzygnięciu wątpliwości związanych z dokumentacją rejestracyjną. Jednocześnie wykonawca poprosił o jak najszybszy udział w procedurze nadania numeru PESEL.

W kolejnej informacji z 28 kwietnia 2022 r. IP doprecyzowała, że w związku z atakiem Federacji Rosyjskiej na Ukrainę pula środków przeznaczonych na zwiększenie wartości realizowanych umów na rzecz wsparcia osób uciekających do Polski z terenu Ukrainy wyniosła łącznie 190,5 mln zł (BZB-DWBS.4211.1.2022). Na tym etapie wskazano, że wsparcie w projekcie mogli uzyskać obywatele Ukrainy, którzy przekroczyli polską granicę po 24 lutego. Argumentowano, że ta nadzwyczajna sytuacja stanowi wspólne wyzwanie i jest źródłem zbiorowej odpowiedzialności. By zainspirować i zaktywizować wykonawców, przekazano jednocześnie zestawienie działań projektowych dla obywateli Ukrainy oraz formularz ich zmian. W ramach projektu KZO, ze względu na nadzwyczajną sytuację, częste przemieszczanie się migrantów w obrębie kraju oraz mając na uwadze dobrostan uchodźców (wewnątrzszkolna dodatkowa stygmatyzacja, rozbijanie budowanych więzi społecznych, zakłócanie procesu integracji czy przeciwdziałanie patologiom okresu rozwojowego, o których wiele pisze się w tej monografii) zespół podjął decyzję o możliwości uczestnictwa w inicjatywie, tam gdzie nie powoduje to dodatkowych kosztów (np.: Moduł V – zajęcia odbywane w placówkach macierzystych Młodych Odkrywców),

⁵¹⁴ Zadanie to zostało zdefiniowane przez Grantodawcę jako kluczowy wskaźnik produktu.

na zasadach wolnego słuchacza. Warunkiem objęcia pełnym wsparciem obywatela Ukrainy było posiadanie numeru PESEL. Przystąpienie do projektu umożliwiało już jednak przedłożenie dokumentu potwierdzającego udział w procedurze jego nadania. Po jej zakończeniu objęty wsparciem był zobowiązany do dostarczenia danych umożliwiających uzupełnienie formularza monitorowania uczestników w systemie SL2014. Zgodnie z przesłaną interpretacją warunkiem wykazania wskaźnika wspólnego czy finansowego było objęcie obywatela Ukrainy wsparciem w projekcie niezależnie od zrealizowania przez niego pełnej ścieżki wsparcia. Nie trzeba było więc modyfikować pod tym kątem harmonogramu działań czy powtarzać zakończonych etapów projektu (udział *ad hoc*). Jednocześnie nie powinno się uwzględniać uchodźców w dotychczasowych wskaźnikach produktu czy rezultatu, wykazanych w złożonych/zatwierdzonych wnioskach o płatność. W przypadku projektu KZO zmiana stosunków nastąpiła w takim czasie, że istniała możliwość objęcia uchodźców wszystkimi rodzajami wsparcia przewidzianymi dla drugiego cyklu zajęć. Instytucja Pośrednicząca (IP) przesyłała także przykładowe zestawienie działań, o które mogły zostać rozszerzone realizowane już projekty. Katalog ten miał charakter otwarty, a wnioskodawca, poszerzając ofertę edukacyjną czy formacyjną, kierować się miał regulaminem konkursu, w szczególności jego nadrzędnym celem. W kontekście wojny toczącej na Ukrainie od końca maja 2022 r. IP przesyłała informacje dotyczące wykluczenia podmiotów i obywateli Federacji Rosyjskiej w postępowaniach o udzielenie zamówienia publicznego, finansowanych z funduszy europejskich, w tym ze środków PO WER. Podstawą prawną sankcji był art. 1 pkt 3 ustawy z dnia 13 kwietnia 2022 r. o szczególnych rozwiązaniach w zakresie przeciwdziałania wspieraniu agresji na Ukrainę oraz służących ochronie bezpieczeństwa narodowego (Dz.U. 2022, poz. 835). Przepis ten przewiduje wykluczenie z postępowania o udzielenie zamówienia publicznego lub konkursu prowadzonego na podstawie ustawy Prawo zamówień publicznych podmiotów z listy prowadzonej przez ministra właściwego do spraw wewnętrznych⁵¹⁵. Ponadto w art. 7 ust. 9 ustawodawca wskazał, że zakres wykluczenia obejmuje także zamówienia nieprzekraczające progu 130 tys. zł. Jednocześnie wskazano, że ze względu na szczególny charakter wprowadzonych regulacji o wszystkich przypadkach włączeń powinna być informowana IP. Ponadto w związku z trwającą agresją Rosji wobec Ukrainy oraz doniesieniami o okrucieństwach popełnianych przez siły okupacyjne w ramach piątego pakietu sankcji gospodarczych i indywidualnych wobec Rosji 8 kwietnia

⁵¹⁵ Lista publikowana była w Biuletynie Informacji Publicznej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji.

2022 r. Rada Unii Europejskiej przyjęła rozporządzenie 2022/576 (Dz.Urz. UE nr L 111 z 8.04.2022, s. 1) w sprawie zmiany rozporządzenia nr 833/2014 z 31 lipca 2014 r. dotyczącego środków ograniczających w związku z działaniami Rosji destabilizującymi sytuację na Ukrainie (Dz.Urz. UE nr L 229 z 31.07.2014, s. 1), które ustanawia ogólnounijny zakaz udziału rosyjskich wykonawców w zamówieniach publicznych i koncesjach udzielanych w państwach członkowskich UE⁵¹⁶. Regulacje te weszły w życie następnego dnia po publikacji. Przepis art. 51 zmienionego rozporządzenia wskazuje, że poza enumeratywnie wyliczonymi włączeniami⁵¹⁷ zakazano udzielania bezpośredniego lub pośredniego wsparcia, w tym udzielania finansowania i pomocy finansowej lub przyznawania jakichkolwiek innych korzyści w ramach programu Unii, Euratomu lub krajowego programu państwa członkowskiego oraz umów w rozumieniu rozporządzenia (UE, Euratom) 2018/1046 (Dz.U. L 193 z 30.7.2018, s. 1)⁵¹⁸, na rzecz jakichkolwiek osób prawnych, podmiotów lub organów z siedzibą w Rosji, które w ponad 50% są własnością publiczną lub są pod kontrolą publiczną. Oznacza to, że zakaz ten ma zastosowanie także do wszystkich postępowań o udzielenie zamówienia

⁵¹⁶ Zakaz udzielania lub dalszego wykonywania zamówień publicznych lub koncesji ustawodawca europejski zawarł w art. 5k rozporządzenia Rady (UE) 833/2014 na mocy art. 1 pkt 23 rozporządzenia Rady (UE) 2022/576. Zgodnie z przyjętymi ograniczeniami od 9 kwietnia 2022 r. zamówienia publiczne oraz koncesje o wartości równej lub przekraczającej progi unijne nie mogą być udzielane podmiotom rosyjskim w rozumieniu niepozbowionej wad definicji wprowadzonej rozporządzeniem 2022/576. Ponadto zakaz ten obejmuje także podwykonawców, dostawców oraz podmioty, na których zdolności wykonawca lub koncesjonariusz polega, gdy przypada na nich ponad 10% wartości zamówienia lub koncesji. W przypadku umów w sprawie zamówienia publicznego i umów koncesji zawartych przed dniem 9 kwietnia 2022 r. zakaz ten zacznie obowiązywać po upływie 6 miesięcy od dnia wejścia w życie rozporządzenia 2022/576, czyli 10 października.

⁵¹⁷ Zakaz wsparcia nie objął m.in. programów fitosanitarnych i weterynaryjnych, mobilności osób i kontaktów międzyludzkich, inicjatyw w dziedzinie klimatu i środowiska (z wyłączeniem wsparcia badań naukowych i innowacji), funkcjonowania przedstawicielstw dyplomatycznych i konsularnych Unii i państw członkowskich w Rosji czy współpracy międzyrządowej w ramach programów kosmicznych oraz w ramach umowy dotyczącej międzynarodowego eksperymentalnego reaktora termojądrowego. Oddzielną kategorię włączeń przypisano celom humanitarnym (np.: zapobieganie zdarzeniom nagłym, mogącym mieć poważy i znaczący wpływ na zdrowie i bezpieczeństwo ludzi lub środowisko) ze względu na ich uniwersalizm oraz potencjał budowania wspólnoty ponadnarodowej.

⁵¹⁸ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE, Euratom) 2018/1046 z dnia 18 lipca 2018 r. w sprawie zasad finansowych mających zastosowanie do budżetu ogólnego Unii, zmieniające rozporządzenia (UE) nr 1296/2013, (UE) nr 1301/2013, (UE) nr 1303/2013, (UE) nr 1304/2013, (UE) nr 1309/2013, (UE) nr 1316/2013, (UE) nr 223/2014 i (UE) nr 283/2014 oraz decyzję nr 541/2014/UE, a także uchylające rozporządzenie (UE, Euratom) nr 966/2012.

publicznego finansowanego ze środków UE, tj. zarówno do postępowań przeprowadzanych zgodnie z Wytycznymi w zakresie kwalifikowalności wydatków w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Funduszu Spójności, jak i do postępowań przeprowadzanych na podstawie ustawy z dnia 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych (Dz.U. 2019, poz. 1129 ze zm.)⁵¹⁹. Unijne pakiety sankcyjne uzupełniają rozwiązania przyjmowane przez poszczególne państwa członkowskie. Odpowiedzią ustawodawcy polskiego na rosyjską agresję była ustawa z dnia 13 kwietnia 2022 r. o szczególnych rozwiązaniach w zakresie przeciwdziałania wspieraniu agresji na Ukrainę oraz służących ochronie bezpieczeństwa narodowego (Dz.U. 2022, poz. 835). W tym kontekście warto przytoczyć również Rozporządzenie Rady (WE) nr 765/2006 z dnia 18 maja 2006 r. dotyczące środków ograniczających w związku z sytuacją na Białorusi i udziałem Białorusi w agresji Rosji wobec Ukrainy (Dz.U. UE L 134 z 20.05.2006, s. 1, ze zm.).

Pierwsze szkolenie, na które zaproszony został zespół⁵²⁰, dotyczące możliwości wsparcia obywateli Ukrainy w ramach III Osi Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój, ze szczególnym uwzględnieniem praktycznych aspektów modyfikacji realizowanych projektów, przygotowane przez IP, odbyło się 7 czerwca 2022 r. Działanie to powtórzono na platformie MS Teams także 8 i 9 czerwca. Podkreślić należy, że stosowane bezpośrednio⁵²¹ przytoczone powyżej akty prawa unijnego nałożyły na wykonawcę dodatkowy obowiązek weryfikacyjny. Nie można powoływać się na wypełnienia tak sformułowanego zakazu, nie dokonawszy uprzednio ustalenia, czy wnioskujący o wsparcie lub podmioty i osoby, z którymi jest powiązany, nie figurują na krajowych oraz unijnych listach sankcyjnych. W momencie udzielania wsparcia podmiot taki nie może być wymieniony na żadnym ze wskazanych wykazów, chyba że zaistniały przywołane wcześniej okoliczności wyłączające. Listy te stanowią załącznik do regulacji unijnych oraz są publikowane na stronie BIP MSWIA. Budzącą więcej wątpliwości weryfikację statusu oraz powiązań podmiotu wnioskującego o wsparcie ułatwia

⁵¹⁹ Taka wykładnia przepisów została przedstawiona wykonawcy przez IP m.in. w komunikacie nr 2, dotyczącym wykluczenia podmiotów i obywateli Federacji Rosyjskiej w postępowaniach o udzielenia zamówienia publicznego, finansowanych z funduszy europejskich, w tym ze środków PO WER z 22 czerwca 2022 r.

⁵²⁰ Do udziału w spotkaniach zaproszono przedstawicieli 100 uczelni wyższych.

⁵²¹ Stanowisko unijne wyrażone było także w dokumentach bezpośrednio powszechnie niewiążących. Tak należy odczytać komunikat Komisji zatytułowany „Tymczasowe kryzysowe ramy środków pomocy państwa w celu wsparcia gospodarki po agresji Rosji wobec Ukrainy” (Dz.U. UE C 131 z 24.03.2022 r., s. 1).

m.in. aplikacja SKANER. Podkreślić należy jednak, że wykonawcy nie byli strukturalnie przygotowani na bezpośrednio wprowadzenie w życie polityki sankcyjnej. Ponadto źródła powszechnie dostępne, biały wywiad gospodarczy, nie zawsze pozwalają na uchwycenie zależności relacyjnych. W przypadku wątpliwości wykonawca musi wykazać, że wykazał się należytą starannością, dokując weryfikacji, korzystając z dostępnego/dostępnych narzędzi. Ustawodawca nie wskazał bowiem jednej bazy czy metody kluczowej ze względu na dokonanie badania powiązania i statusu aktora. W takiej sytuacji istotnym narzędziem wspierającym proces weryfikacji może być wprowadzenie wymogu przedkładania w procedurach dodatkowego oświadczenia odnoszącego się do istnienia istotnych powiązań wykluczających, wyrażonych w regulacjach unijnych i przepisach krajowych.

11 marca 2020 r. IP przekazała beneficjentom II osi Po WER stanowisko Instytucji Zarządzającej (IZ) odnoszące się do zagrożenia epidemiologicznego. Już na tym etapie rozwoju zagrożenia wskazano, że ma ono charakter *vis maior*. Ta negatywna przesłanka odpowiedzialności nie została zdefiniowana w ustawie z dnia 23 kwietnia 1963 r. Kodeks cywilny (Dz.U. 2019, poz. 1145 ze zm.) (dalej jako „Kodeks cywilny”) ani żadnym innym akcie prawnym, choć ustawodawca wielokrotnie się do niej odwołuje⁵²². Orzecznictwo i doktryna wskazują, że za siłę wyższą może zostać uznane zdarzenie zewnętrzne, niemożliwe do przewidzenia, którego skutkom nie można było zapobiec⁵²³. Zdarzenie jest zewnętrzne wówczas, gdy jest niezależne od wykonawcy projektu⁵²⁴. Niemożliwość przewidzenia, że dane zdarzenie nastąpi, należy pojmować jako jego nadzwyczajność i nagłość. Natomiast niemożliwość zapobiegnięcia skutkom zdarzenia⁵²⁵ jest

⁵²² Niesformułowanie takiej definicji czy choćby przykładowego wyciszenia jest różnie oceniana w doktrynie. Część autorów wskazuje, że nadmierne nasycenie przepisów definicjami legalnymi jedynie pozornie ogranicza niepewność stron. Jednocześnie sytuacja taka istotnie pozbawia system czasami wręcz nieodzownej elastyczności. Jednocześnie nie można zaprzeczyć faktowi, że zarówno doktryna, jak orzecznictwo takie niepozbawione kontrowersji definicje proponuje i wykorzystuje. Por. M. Pilich, *Siła wyższa jako przesłanka nieodpowiedzialności przewoźnika za przesyłkę*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 4, s. 96.

⁵²³ Takie stanowisko odnaleźć można m.in. w wyroku z dnia 19 listopada 2017 r. (sygn. akt III APa 15/19).

⁵²⁴ W omawianym przykładzie zdarzeniem zewnętrznym nie będzie niespełnienie przez zespół wymogów procedury zewnętrznej wnioskodawcy (np.: przygotowanie, aneksowanie rocznego planu wydatków, właściwe opisywanie faktur, podpisanie dokumentów niezgodnie z przydzielonymi upoważnieniami czy złożenie harmonogramu zatrudniania).

⁵²⁵ W orzecznictwie wyraźnie odróżnia się niemożność zapobieżenia zdarzeniu anormalnemu od zdolności aktora odpowiedzialnego do zapobieżenia jego następstwom. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 13 marca 2018 r. (sygn. akt II GSK 922/16), LEX nr 2483439.

tłumaczona jako jego przemożność, a więc niezdolność do odparcia nadchodzącego niebezpieczeństwa⁵²⁶. Za przejawy siły wyższej uznaje się katastrofalne zjawiska⁵²⁷ wywołane działaniem sił natury, np. powodzie, huragany, trzęsienia ziemi, pożary lasów (*vis naturalis*). Jako siłę wyższą traktuje się także akty władzy publicznej (*vis imperii, fait du prince*) oraz zjawiska społeczne lub polityczne o skali katastrofalnej, czyli takie zaburzenia życia zbiorowego, jak operacje wojskowe, rewolucje, zamieszki czy działania wojenne (*vis armata*)⁵²⁸. Doktrynalna obiektywna koncepcja siły wyższej⁵²⁹ wskazuje, by rozumieć ją jako zdarzenie

⁵²⁶ W doktrynie wskazuje się, że w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości wyróżnić można element subiektywny siły wyższej, wymagający przeprowadzenia testu należytej staranności odnośnie pomiotu zobowiązanego dotyczącego zapobieżeniu zderzeniu oraz co równie istotne – jego skutkom. Ta autonomiczna koncepcja uwidacznia istotne różnice interpretacyjne w obrębie pokrewnych porządków prawnych. J. Maliszewska-Nienartowicz, *Siła wyższa w prawie wspólnotowym – orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości oraz regulacje prawa wtórnego*, „Studia Prawnicze” 2008, nr 4, s. 9–10.

⁵²⁷ Przytoczony katalog ma charakter otwarty. Autor stoi na stanowisku, że podobnie należy interpretować zapisy umowne odnoszące się do wyliczenia sytuacji nadzwyczajnych, których skutkom nie można było zapobiec przy zachowaniu zwyczajnych środków ostrożności. Treść taka ma jedynie charakter przykładowy, niewykluczający ochrony na mocy zasad ogólnych. Sam brak ustaleń umownych odnoszących się do zamachu terrorystycznego czy sytuacji pandemicznej nie osłabia istotnie stanowiska aktora zobowiązanego. Oznacza to także, że brak klauzuli siły wyższej w umowie lub nieprzywołanie konkretnego rodzaju zdarzenia anormalnego nie niweczy możliwości uchylenia się od odpowiedzialności ze względu na okoliczności związane z pandemią zakaźnej choroby COVID-19 wywoływanej przez koronawirusa SARS-CoV-2. Niezbędne jest wykazanie wpływu globalnej/regionalnej sytuacji epidemicznej na realizację zobowiązań umownych. Niejednoznaczność jest jednak źródłem toksycznej niepewności, a kwantyfikatory podjętych środków ostrożności i ich wymagalności w konkretnych okolicznościach powinien podlegać indywidualnej ocenie. Ponadto odpowiedzialność kontraktowa opiera się na zasadzie domniemania winy, a ciężar dowodu spoczywa na tej stronie, która powołując się na *vis maior*, nie wykonuje swojego zobowiązania w całości lub w części. Niezbędne jest także wskazanie związku przyczynowego między niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem zobowiązania a stanem pandemii. W nieuchronnych sytuacjach spornych sąd rozstrzyga, czy aktor zobowiązany ponosi odpowiedzialność za ewentualną szkodę, badając rodzaj i natężenie zdarzenia wyjątkowego, rzeczywistą niemożność wykonania obowiązków umownych przy zachowaniu środków ostrożności oraz związek przyczynowo-skutkowy między tymi okolicznościami. W tym kontekście tym istotniejsze jest stanowisko IZ i wytyczne dotyczące kwalifikowalności kosztów.

⁵²⁸ Por. W. Warkało, *Siła wyższa jako zasada nieodpowiedzialności i domniemanie przypadkowości szkody*, „Państwo i Prawo” 1949, nr 9–10, s. 100–101.

⁵²⁹ Zgodnie z tym spojrzeniem ocena wpływu zdarzenia na działanie lub zaniechanie powinna nastąpić w kontekście obiektywnie zaistniałego, niezawinionego zdarzenia zewnętrznego o niskim prawdopodobieństwie zaistnienia, ale z uwzględnieniem okoliczności ocenianych

zewnętrzne o charakterze nadzwyczajnym, przejawiającym się w nieznacznym stopniu prawdopodobieństwa jego wystąpienia oraz o charakterze przemożnym, polegającym na niemożności jego odparcia⁵³⁰ i zapobieżenia jego skutkom na istniejącym w danej chwili poziomie rozwoju wiedzy i techniki⁵³¹. Siłą wyższą jest zdarzenie zewnętrzne, którego nie można przewidzieć bądź mu zapobiec (obiektywny, niezależny, uwarunkowany przyczynami o powszechnym zasięgu oddziaływania stan). Kumulatywne spełnienie tych przesłanek następowało m.in. w przypadku odwoływania objętych wsparciem konferencji, szkoleń, spotkań i wyjazdów czy niemożności uczestniczenia w takowych ze względu na zakazy i ograniczenia wyjazdowe. Koszty poniesione w takich okolicznościach, w tym niepodlegające zwrotowi opłaty, mają przymiot kwalifikowalności⁵³². IZ wskazała jednocześnie, że na beneficjentach spoczywa obowiązek zminimalizowania wpływu takich zadań na budżet projektu. Postulat ten powinien być osiągnięty zarówno poprzez podjęcie próby odzyskania przynajmniej części poniesionych opłat, jak i ograniczenie zaciągania kolejnych zobowiązań w warunkach zdefiniowanego, globalnego zagrożenia epidemiologicznego.

Dynamika oraz wyjątkowość zdarzenia sprawiła, że kolejny komunikat został przekazany wnioskodawcy już 25 marca. Wskazano w nim dodatkowe wytyczne, dotyczące m.in. realizacji projektów zgodnie z harmonogramem oraz z zachowaniem terminów w nim wskazanych. Mimo bezspornego wystąpienia zdarzenia wyjątkowego podniesiono, że każdy przypadek naruszenia zobowiązania umownego należy udokumentować i uzasadnić. Przykładowo konieczne było przedstawienie właściwego zarządzenia rektora o wstrzymaniu działalności

indywidualnie dla danego przypadku. Wyłącznie miarodajne nie jest zarówno zaistnienie zjawiska nadzwyczajnego (anormalnego, wyjątkowego), któremu można przypisać cechy siły wyższej, jak i subiektywna ocena własnego położenia przywołana przez podmiot na nie się powołujący.

⁵³⁰ W exnerowskiej teorii obiektywnej niemożność odparcia zdarzenia nie stanowi jej cechy konstytutywnej. Kluczowym w tym ujęciu jest rodzaj i gwałtowność zdarzenia przewyższająca w sposób oczywisty cykl codziennych wypadków. Taka koncepcja wyklucza właściwie możliwość przypisania winy aktorowi zobowiązanemu bez przeprowadzenia goldschmidtowskiego testu przedsięwzięcia nadzwyczajnych środków ostrożności. Por. M. Sobczak, „Klasyczne” teorie siły wyższej w ich współczesnym zastosowaniu, „Przegląd Prawa Prywatnego” 2010, z. 3, s. 758–776.

⁵³¹ Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 31 maja 2019 r. (sygn. akt IV CSK 129/18).

⁵³² Wnioskodawca powinien wykazać, że zobowiązanie zostało zaciągnięte przed 11 marca 2020 r., udokumentowano brak możliwości odzyskania chociażby w części poniesionych kosztów, a określona forma wsparcia musiała zostać odwołana. Wszystkie przypadki wydatków na działania projektowe niezrealizowane w związku z zdarzeniem nadzwyczajnym były indywidualnie rozpatrywane przez IP.

uczelni, informacji o brakach kadrowych powstałych w wyniku zwolnień chorobowych lub sprawowania przez pracowników w danym podmiocie opieki nad dziećmi do lat 8 w związku z zamknięciem żłobków, przedszkoli i szkół czy też informacji od podwykonawców/dostawców o niezależnych od nich opóźnieniach w dostawach towarów lub usług, które wpłynęły na wykonywanie przez beneficjentów obowiązków umownych. IP zapewniła także o kontynuowaniu własnej działalności weryfikacyjnej. Zauważyć należy, że zdarzenie nadzwyczajne zakłócać może także formalną obsługę projektów. Opóźnienia w przekazywaniu czy opisywaniu dokumentacji wywołać może już samo utrudnienie dostępu do zarchiwizowanego zbioru danych projektowych wywołane pracą zdalną. Co było szczególnie istotne z perspektywy realizacji projektu KZO, już w marcu 2022 r. NCBiR zalecał tam, gdzie jest to możliwe, zmianę formy prowadzenia wsparcia na zdalną⁵³³. Jednocześnie poinformowano, że Komitet Monitorujący PO WER w zgodzie z rekomendacjami i komunikatami IZ pracował nad uchwałą, która wprowadzi elastyczne podejście w sytuacji, gdy realizacja projektu została wstrzymana lub spowolniona z powodu epidemii COVID-19.

Przyjęta w polskim prawie cywilnym koncepcja siły wyższej nie pozwala bezpośrednio na odstąpienie od umowy, rozwiązanie umowy czy wstrzymanie jej wykonania ze względu na wystąpienie zdarzenia wyjątkowego. Strona może jednak otrzymać taką ochronę w wyniku skutecznego zastosowania klauzuli *rebus sic stantibus* (nadzwyczajnej zmiany stosunków). Ustawodawca w art. 357¹ k.c. wskazał, że gdy spełnienie świadczenia z powodu nadzwyczajnej zmiany stosunków byłoby połączone z nadmiernymi trudnościami albo groziłoby jednej ze stron rażąca stratą, czego strony nie przewidywały przy zawarciu umowy, sąd może po rozważeniu interesów stron, zgodnie z zasadami współżycia społecznego, oznaczyć sposób wykonania zobowiązania, wysokość świadczenia lub nawet orzec o rozwiązaniu umowy. Powołanie się na tę klauzulę w przypadku zobowiązania, którego źródłem jest umowa, wymaga więc wykazania, że zmiana stosunków pomiędzy stronami o wyjątkowym charakterze powoduje nadmierną

⁵³³ Warto podkreślić, że NCBiR zauważył, że zmiana taka, wymagając modyfikacji metodyki zajęć czy przygotowania materiałów interaktywnych, może rodzić dodatkowe, niezaplanowane w harmonogramie finansowo-rzeczowym koszty. Oddzielną kwestię stanowi dostęp do odpowiedniej infrastruktury i oprogramowania niewymaganych na etapie składania wniosku. Działania takie uwidaczniają jedną z istotnych wad projektów III osi PO WER, związaną z niespójną interpretacją określania kosztów wynagrodzeń osobowych i nieosobowych. Doświadczenie wykonawców projektu KZO, jak i literatura tematu wskazują, że na każdą godzinę pracy z bezpośrednim odbiorcą przypadają 3 godziny konieczne na przygotowanie wsparcia i 2 poświęcone na archiwizację i ewaluację materiałów. Zmiany formy prowadzenia zajęć jedynie multiplikują takie sporne koszty.

trudność w spełnieniu danego świadczenia lub grozi jednej ze stron rażąca strata, czego strony nie przewidywały przy zawarciu umowy. Należy także wykazać związek przyczynowy między nadzwyczajną zmianą stosunków a taką nadmierną trudnością czy rażąca strata. Ciężar dowodu spoczywa na stronie, która powołuje się na klauzulę nadzwyczajnej zmiany stosunków. Nadzwyczajną zmianę stosunków realizują zdarzenia wykraczające poza granice ryzyka kontraktowego, zmiana stosunków społecznych wpisane jest bowiem immanentnie w funkcjonowanie gospodarki⁵³⁴. Ponownie zespół KZO stanął na stanowisku, że pandemia zakaźnej choroby COVID-19 wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2 z perspektywy realizacji projektu, zwłaszcza w przypadku jego komponentu edukacyjno-formacyjnego⁵³⁵, stanowi zdarzenie nadzwyczajne, umożliwiające powołanie się na klauzulę *rebus sic stantibus*. Wykazano, że realizacja projektu zgodnie z podpisaną umową i zatwierdzonym wnioskiem w warunkach rygorystycznej izolacji społecznej, zwłaszcza realizacji nauki w trybie zdalnym, skutkowałaby nadmierną trudnością. Za taką interpretacją przemawiały zarówno rozwiązania powszechne, ograniczenia resortowe, jak i zarządzenia Rektora UWM w Olsztynie⁵³⁶.

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 (Dz.U. 2020, poz. 410) zawiesiło funkcjonowanie szkół podstawowych i średnich. Ponadto na podstawie Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 23 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania niektórych podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 (Dz.U. 2020, poz. 511) zawieszono działalność edukacyjną szkół wyższych. Na podstawie Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. 2020, poz. 491) wprowadzono istotne ograniczenia

⁵³⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Rzeszowie z dnia 7 lutego 2018 r. (sygn. akt I AGa 34/18).

⁵³⁵ Podkreślić należy, że zespół wzbogacił projekt KZO już na etapie conceptualnym o komponent badawczy, zgodny z wymogami reformy szkolnictwa wyższego, czego namacalnym świadectwem jest przekazana w ręce odbiorców niniejsza monografia.

⁵³⁶ Z perspektywy projektu, na tym etapie realizacji, szczególnie istotne było zarządzenie nr 32 i 33/2020 z 11 marca 2020 r. Zawieszało one wszystkie zajęcia dydaktyczne oraz odwoływało wszelkie wydarzenia naukowe, sportowe i artystyczne. Wstrzymano także wszelkie wyjazdy służbowe oraz przyjazdy zagranicznych gości. Zarządzenie nr 35/2020 z 16 marca 2020 r. ustalało zasady pracy zadanej. Zarządzenie nr 37/2020 z 26 marca 2020 r. precyzowało wszystkie powyższe kwestie.

w przemieszczaniu się i organizowaniu zgromadzeń ludności. To ekstraordynaryjne zdarzenie uniemożliwiło realizację modułów przewidzianych w ramach drugiego roku realizacji projektu KZO zgodnie z zaakceptowanym harmonogramem. Podkreślić należy, iż sytuacja ta miała charakter globalny, była obiektywna, całkowicie niezależna od wykonawcy projektu i w żadnym stopniu przez niego niezawiniona. Powołując się na te okoliczności, beneficjent wystąpił do IP 5 kwietnia 2022 r. z wnioskiem o przedłużenie okresu realizacji projektu i tym samym okresu kwalifikowalności wydatków do 31 marca 2021 r. Warto wskazać, że do przejścia na wyłącznie zdalną formę prowadzenia zajęć w tym czasie nie były przygotowane zarówno Szkoły Współpracujące, jak i Młodzi Odkrywczy. Zgodę IP otrzymano następnego dnia⁵³⁷. Na zwyczajną zmianę stosunków zespół KZO powołał się także we wniosku z 22 stycznia 2021 r., wnosząc o przedłużenie realizacji projektu do 31 lipca 2022 r. Zmiana ta została zaakceptowana przez IP 12 lutego, 21 października 2021 r. na posiedzeniu Grupy Sterującej przyjęto 3 warianty kontynuowania działań edukacyjno-formacyjnych wraz z odpowiadającymi harmonogramami. Poza zajęciami prowadzonymi na warunkach umownych, rozpatrywano wykorzystanie nauki zdalnej oraz ostatecznie zrealizowany tryb hybrydowy, łączący zajęcia prowadzone we wskazanej wcześniej formie stacjonarnej i zdalnej⁵³⁸. 27 stycznia IP została poinformowana o zakresie zmian

⁵³⁷ Zaznaczyć należy, iż do ostatnich dni przed wstrzymaniem zajęć dydaktycznych w szkołach i na uczelniach wykonawcy projektu prowadzili intensywne przygotowania do realizacji kolejnych modułów. We współpracy z Instytucjami Współpracującymi wytypowano Szkoły Współpracujące, odbyła się rekrutacja uczniów i uczennic spełniających kryteria formalne, zgromadzona została dokumentacja uczniów i uczennic (dane osobowe, ankiety kompetencyjne, oświadczenia RODO), odbyły się spotkania promocyjne z rodzicami uczniów, zrealizowana została procedura zamówień publicznych na usługi niezbędne do realizacji projektu (transport, wyżywienie, materiały promocyjne, druk akcydensów), przygotowane zostały konspekty zajęć, zarezerwowano uniwersyteckie sale wykładowe i laboratoria, uzgodnione Instytucjami Współpracującymi zostały terminy realizacji wszystkich dalszych modułów przewidzianych w projekcie. Na przeszkodzie zaplanowanych działań projektowych stanął dosłownie w przeddzień ich realizacji wprowadzony na podstawie rozporządzenia Ministra Zdrowia stan zagrożenia epidemiologicznego, a później stan epidemii. W okresie zmiany pierwotnego terminu realizacji projektu istotne okno możliwości przeprowadzenia zajęć w trybie stacjonarnym pojawiło się wyłącznie w okresie przerwy międzyrocznej.

⁵³⁸ Podkreślić należy, że Szkoły Współpracujące w październiku 2021 r. były znacznie lepiej przygotowane do prowadzenia nauki zdalnej, ale jednocześnie miały już bogaty bagaż doświadczeń z tą formą przekazywania treści edukacyjnych i formacyjnych. Mimo wcześniej przedstawionych oświadczeń dyrektorzy tych placówek wnioskowali o odejście od trybu całkowicie zdalnego.

wprowadzanych zmian⁵³⁹. Mimo wymuszonej okolicznościami zewnętrznymi trzykrotnej zmiany formy prowadzenia zajęć, zaproponowany sylabus objął zadania zachowujące przewidzianą jakość merytoryczną i nieograniczające rezultatów wsparcia w zgodzie z kryteriami konkursowymi, podtrzymujące spójność i adekwatność z celami i założeniami merytorycznymi projektu.

Niezależnie od wymienionych zdarzeń nadzwyczajnych, realizacja projektu wieloletniego wiąże się z określonymi zagrożeniami. Kosztorys przygotowany w roku 2018, oparty na ścisłej kalkulacji poszczególnych pozycji w oparciu ceny rynkowe, zarządzenia wewnętrzne i obowiązujące wnioskodawcę w chwili składania propozycji grantowej umowy sukcesywne, nawet bez historycznie wysokiej inflacji może po czterech latach utrudniać pełną realizację projektu. Doskonale obrazuje to przykład kosztu kilometra usługi transportowej. W kalkulacji projektowej zakładano cenę 4,2 zł/km. Rzeczywisty koszt takiego działania w pierwszym roku realizacji wyniósł 4,5 zł/km. W drugim roku realizacji projektu wnioskodawcę obliżowała umowa sukcesywna przewidująca koszt o 89% wyższy niż pierwotne założenia, rzeczywista cena takiej usługi przekraczała często jednak czteroletnią estymację o 137%. Wnioskodawca musiał bowiem poszukiwać firm na wolnym rynku w związku z dwukrotną odmową świadczenia przez podmiot zobowiązany zgodnie z obowiązującą umową transportową. Autor stoi na stanowisku, że zwiększenie na etapie przygotowywania wniosku wnioskowanej kwoty o współczynnik inflacyjny nie powinno być interpretowane jako nieuzasadnione zawyżenie kosztów. Istotne jest jednak dokonanie takiego zabiegu w oparciu o ogłoszone, istotne dla gospodarki krajowej i unijnej prognozy. Ważna jest w tym przypadku niesprawdzalność takiej predykcja, bo ta zawsze jest dyskusyjna, a renoma źródła. W takim przypadku kalkulacja oparta zostaje na możliwie racjonalnych podstawach. Także sam Grantodawca może wskazać konkretne, uznawane przez niego źródło danych. W przypadku niedokonania takiego zabiegu i istotnym wzroście projektowych kategorii kosztów Grantodawca na uzasadniony wniosek beneficjenta, nie decydując się na proporcjonalne zwiększenie wsparcia, powinien rozważyć zwolnienie go z części wynikających z umowy obowiązków, bez odwoływania się do rozstrzygnięć sądowych wtedy, gdy wykonanie ich w całości wiązałoby się

⁵³⁹ Z pięciu modułów, podczas których zgodnie z umową i zatwierdzonym wnioskiem Młody Odkrywca miał mieć bezpośredni kontakt z trenerami, dwa prowadzone były w formie stacjonarnej. Każdy uczeń i uczennica mieli możliwość odwiedzenia siedziby wnioskodawcy, uczestnicząc w ośmiogodzinnym dniu (wliczając w to wymagane przerwy, w tym przerwę obiadową) interaktywnych, angażujących do udziału zajęć.

z nadmierną trudnością lub groźbą rażącej straty. Ze względu na szczególną rolę badań naukowych i oddziaływania na otoczenie społeczno-gospodarczo-kulturalne uczelni podobnie powinna zachować się także instytucja poznająca dofinansowanie w sytuacji podpisania umowy w niekorzystnej, znanej wnioskodawcy sytuacji inflacyjnej. Postawa taka jest szczególnie wskazana w przypadku podmiotów redystrybuujących środki budżetowe, zarówno krajowe, jak i unijne. Podkreślić należy jednocześnie, że badacze, wykonawcy czy trenerzy powinni wspierać realizację projektu przede wszystkim pracą na jego rzecz. Nawet najprężniej funkcjonujące polskie uczelnie wyższe strukturalnie rozbite są na niewielkie zespoły dysponujące stosunkowo niewielkimi budżetami. Tym bardziej kontrowersyjne wydają się wszelkie próby nadmiernego ograniczenia zakresu dysponowania środkami pośrednimi przez zespół, wykraczające poza pulę niezbędną związaną z wewnątrzuczelnianą obsługą projektu (od $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{2}$ całości kosztów pośrednich). Taką politykę uczelni ograniczyć mogą jednoznacznie w tej materii regulaminy wydatkowania środków przygotowane przez podmiot przyznający dofinansowanie. Pozbawienie kierownika uprawnień do dysponowania pulą środków pośrednich powinno być jednocześnie jednoznaczne ze zwolnieniem go z obowiązku formalnej obsługi inicjatywy i przesunięciem tego zadania na wyspecjalizowane wyodrębnione biura aktora.

Bibliografia

1. Adamski A., *Botnety jako zagadnienie prawno-kryminologiczne na tle doświadczeń amerykańskich*, „Prokuratura i Prawo” 2013, nr 1.
2. Antonowicz D., Kohoutek J., Pinheiro R., Hladchenko R., *The roads of ‘excellence’ in Central and Eastern Europe*, „European Educational Research Journal” 2017, vol. 16, iss. 5.
3. Arnold A., *Słownik języka polskiego*, Warszawa–Bielsko-Biała 2009.
4. Aronson E., *Człowiek – istota społeczna*, Warszawa 2012.
5. Assange J. et al., *Cyberpunks. Wolność i przyszłość Internetu*, Gliwice 2013.
6. Bagińska E., *Odpowiedzialność prywatnoprawna. System prawa medycznego*, Warszawa 2021.
7. Bal E., Białonoga-Gosik M., *Agresja w sieci – cyberbullying: zagrożenie dla młodego pokolenia*, „Biuletyn Edukacji Medialnej” 2014, nr 1.
8. Ball S.J., *Education, governance and the tyranny of numbers*, „Journal of Education Policy” 2015, vol. 30.
9. Bałandynowicz A., *Rodzina, sąsiedztwo i dewiacja młodzieży*, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Kraków 2001.
10. Bałandynowicz A., *Uczeń, szkoła i przestępczość nieletnich*, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Kraków 2001.
11. Baran L., Misiewicz M., *Cyberprzestrzeń: nowe miejsce spotkań: teoretyczna i psychologiczna analiza wirtualnych społeczności*, [w:] M. Wysocka-Pleczuk, K. Tucholska (red.), *Człowiek zalogowany*, Kraków 2014.
12. Barlińska J., Szuster A., *Cyberprzemoc. O zagrożeniach i szansach na ograniczenie zjawiska wśród adolescentów*, Warszawa 2014.
13. Batko K., Billewicz G., *E-usługi w biznesie i administracji publicznej*, „Studia Ekonomiczne” 2013, nr 136.
14. Bavcon L., *Ogólne problemy patologii społecznej*, [w:] B. Hołyst (red.), *Kryminologia w krajach socjalistycznych*, Warszawa 1976.
15. Bąbik A., Olejniczak D., *Uwarunkowania i profilaktyka samobójstwa wśród dzieci i młodzieży w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka” 2014, vol. 13, nr 2.

16. Bednarek J, *Przestępstwa teleinformatyczne dzieci i młodzieży w cyberprzestrzeni*, [w:] A. Massalski, K. Wiatr (red.), *Zagrożenia wychowawcze XXI wieku*, Warszawa 2009.
17. Beirne P., *The Chicago School Criminology 1914–1945. Vol. III. The Gang: Frederic Thrasher*, Routledge 2006.
18. Bek D., Popiołek M., *Patostreaming – charakterystyka i prawne konteksty zjawiska*, „Zarządzanie Mediami” 2019, t. 7(4).
19. Bienkowska E., Walczak-Żochowska A., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2003.
20. Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, *Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej 2015*, Warszawa 2015.
21. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999.
22. Böhme G., *Cywilizacja naukowo-techniczna*, „Filozofia i Nauka. Studia Filozoficzne i Interdyscyplinarne” 2014, t. 2.
23. Bojarski T., Mozgawa M., *Prawo i jego instytucje wobec demoralizacji i przestępczości nieletnich*, [w:] A. Krukowski (red.), *Dewiacje społeczne i ich kontrola w Polsce*, Warszawa 1992.
24. Boyle E.A., Hainey T., Connolly T.M., Gray G., Earp J., Ott M., Pereira J., *An update to the systematic literature review of empirical evidence of the impacts and outcomes of computer games and serious games*, „Computers and Education” 2016, vol. 94.
25. Brooks H.L., Rushton K., Lovell K., Bee P., Walker L., Grant L., Rogers A., *The power of support from companion animals for people living with mental health problems. A systematic review and narrative synthesis of the evidence*, „BMC Psychiatry” 2018, vol. 18.
26. Brown R., *The March of the Market*, [w:] M. Molesworth, R. Scullion, E. Nixon (red.), *The Marketisation of Higher Education*, New York 2011.
27. Bułat K., Czarniak P., Gorzelak A., Grabowski K., Iwański M., Jakubek P., Jodłowski J., Małek M., Młodawska-Mąsior S., Papież A., Stożek M., *Kryminologia. Repetytorium*, Warszawa 2013.
28. Chaładyniak D., *Wybrane zagadnienia bezpieczeństwa danych w sieciach komputerowych*, „Zeszyty Naukowe WWSI”, t. 9, nr 13.
29. Cichy A., Szyjko C., *Nieletni jako przestępca w XXI wieku: studium uwarunkowań społeczno-prawnych*, Warszawa 2014.
30. Clark B., *The higher education system. Academic Organization in Cross-National Perspective*, University of California Press, Berkeley 1983.
31. Cohen A.K., *Delinquent Boys. The Culture of the Gang*, Free Press, London 1955.
32. Cooper A., *Cybersex and sexual compulsivity: The dark side of the force*, „Sexual Addiction & Compulsivity” 2000, t. 7, nr 1–2.
33. Cyprian T., *Prawo karne a postęp techniczny*, „Prawo i Życie” 1960.
34. Czyżak M., *Wybrane aspekty zjawiska cyberterroryzmu*, „Telekomunikacja i Techniki Informacyjne” 2010, nr 1–2.
35. Dajnowicz-Piesiecka D., *Porwania rodzicielskie w ujęciu prawnym i kryminologicznym*, Toruń 2017.

36. Deci E.L., Koestner R., Ryan R.M., *Extrinsic Rewards and Intrinsic Motivation in Education: Reconsidered Once Again*, „Review of Educational Research” 2001, vol. 71(1).
37. Depko A., [w:] K. Eichstaedt, P. Gałeczki, A. Depko (red.), *Metodyka pracy biegłego psychiatry, psychologa oraz seksuologa w sprawach karnych, nieletnich oraz wykroczeń*, Warszawa 2017.
38. Dieter M., Gauthier D., *On the Politics of Chrono-Design: Capture, Time and the Interface*, „Theory, Culture & Society” 2019, t. 36, nr 2.
39. Dobrzycka M., *Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich zastąpi ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „n. ius” z 25.10.2021 r.
40. Drembkowski D., Kowalski G., *Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2023.
41. DuBravac S., *Game mechanics for classroom engagement*, „Cutting-Edge Technologies in Higher Education” 2012, 6 Part C.
42. Duda M., Buczyński Sz. (red.), *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony dziedzictwa kultury pogranicza*, Warszawa 2021.
43. Dunning D., *The Dunning-Kruger Effect*, [w:] J.M. Olson, M.P. Zanna (red.), *Advances in Experimental Social Psychology*, t. 44, Elsevier 2011.
44. Durkheim E., *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa 2000.
45. Dyoniziak R., *Spółeczeństwo w procesie zmian. Zarys socjologii ogólnej*, Zielona Góra 1995.
46. Ellul J., *The Technological System*, New York 1980.
47. Etzkowitz H., Leydesdorff L., *The dynamics of innovation: from National Systems and „Mode 2” to a Triple Helix of university-industry-government relations*, „Research Policy” 2000, vol. 29.
48. Etzkowitz H., *The entrepreneurial university as a technopole platform. A global phenomenon*, [w:] J.T. Miao, P. Benneworth, N.A. Phelps (red.), *Making 21st century knowledge complexes: Technopoles of the world revisited*, Routledge, New York 2015.
49. Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii, *Europejski raport narkotykowy. Tendencje i osiągnięcia*, Luksemburg 2022.
50. Fiebig J., Pływaczewski W., Tyburska A., *Policyjne strategie działań zapobiegawczych*, Szczytno 2004.
51. Filipkowski W., Guzik-Makaruk E.M., *Zagadnienia podstawowe kryminologii jako nauki*, [w:] E.W. Pływaczewski et al., *Kryminologia. Stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2019.
52. Filipowska E., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2003.
53. Gaberle A., Korcyl-Wolska M., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002.
54. Gaberle A., *Patologia społeczna*, Warszawa 1993.
55. Gadecki B. (red.), *Kodeks karny. Art. 1–316. Komentarz (Komentarz do art. 10 k.k.)*, Warszawa 2023.
56. Gadecki B., *Karne prawo – odpowiedzialność karna za zabór w celu przywłaszczenia środków odurzających lub substancji psychotropowych. Glosa do wyroku s.apel. z dnia 4 listopada 2015 r., II AKa 275/15*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2017, nr 3.

57. Galewski T., *Spoleczna luka informacyjna jako bariera rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2014, nr 34.
58. Garot R., *Who You Claim: Performing Gang Identity in School and on the Streets, Alternative Criminology*, New York 2010.
59. Garwol K., *Hejt w internecie – analiza zjawiska*, „Edukacja–Technika–Informatyka” 2016, nr 4.
60. Gawkowski K., *Bezpieczeństwo Cyberprzestrzeni w Regulacjach UE*, „Teki Komisji Politolgii i Stosunków Międzynarodowych” 2018, t. 13, nr 2.
61. Gawliński A., Zero D., *Namowa lub pomoc w samobójstwie – aspekty prawnokarne, porównawcze i kryminalistyczne*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 52.
62. Gąsowski M., *Cyberprzemoc wśród młodzieży szkolnej – analiza kryminologiczna na podstawie badań ankietowych*, [w:] D. Dajnowicz-Piesiecka, E. Jurgielewicz-Delegacz, E.W. Pływaczewski (red.), *Przestępczość XXI wieku. Szanse i wyzwania dla kryminologii*, Warszawa 2020.
63. Gierowski J.K., Jaśkiewicz-Obydzińska T., Najda M., *Psychologia w postępowaniu karnym*, Warszawa 2010.
64. Gierowski J.K., *Psychologiczne wyznaczniki przestępczości*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Gdańsk 2000.
65. Główny Urząd Statystyczny, *Spółczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r.*, Warszawa 2021.
66. Goldsmith A., Wall D.S., *The seductions of cybercrime: Adolescence and the thrills of digital transgression*, „European Journal of Criminology” 2022, t. 19, nr 1.
67. Golusińska K., Kruczek J., *Prawne aspekty uzależnienia dzieci*, „Studia Prawnicze KUL” 2018, nr 4(76).
68. Górecki P., Konarska-Wrzosek V., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz, wyd. II*, Warszawa 2019.
69. Górski A., Michalak K., Klonowski M., *Groźba bezprawna jako znamię przestępstwa z art. 245 k.k. Rozważana na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2018, nr 27.
70. Greczuk M., Kośmider J., *Edukacja przyrodniczo-leśna – odpowiedzialność leśników oraz nauczycieli wobec kształtowania postaw uczniów szkół podstawowych i średnich*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie” 2013, z. 34(1).
71. Gromek K., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004.
72. Gromek K., *Kuratorzy sądowi. Komentarz do ustawy z 27 lipca 2001*, Warszawa 2002.
73. Gromek K., *Probacja czy kuratela albo środki alternatywne – próba optymalizacji systemu w ujęciu ewolucyjnym*, [w:] J. Zagórski (red.), *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2001 r.*, Warszawa 2001.
74. Gruza E., *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2017.
75. Gruza E., Sołtyszewski I. (red.), *Poszukiwania osób zaginionych*, Warszawa 2022.

76. Grzeszyk Cz., *Taktyka wykorzystania wyników ekspertyz kryminalistycznych w postępowaniu karnym ze szczególnym uwzględnieniem ekspertyzy daktyloskopijnej*, [w:] J. Widacki (red.), *Problematyka etyczna w kryminalistyce. Materiały V Sympozjum Metodologii Kryminalistyki i Nauk Pokrewnych*, Katowice 1984.
77. Grzybowski A., *Spółczeństwa informacyjne w regionie Morza Bałtyckiego*, „Ekonomiczne Problemy Usług” 2011, nr 67.
78. Guba E.G., Lincoln Y.S., *Fourth Generation Evaluation*, London 1989.
79. Haak-Trzuskawska A., Haak H., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015.
80. Hanausek T., Hanausek W., *Studium kryminologiczne*, Warszawa 1976.
81. Hanausek T., *Kryminalistyka w Polsce przed przełomem wieków*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2001, t. IV.
82. Helios J., Jedlecka W., *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2017.
83. Hoffmann T., *Komunikacja w projektach unijnych*, „Media i Społeczeństwo” 2020, nr 12.
84. Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2016.
85. Hołyst B., *Motywacja nieletnich sprawców czynów karalnych*, [w:] T. Grzegorzczak (red.), *Polski proces karny i materialne prawo karne w świetle nowelizacji z 2013 roku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Tyłmanowi z okazji Jego 90. Urodzin*, Warszawa 2014.
86. Hołyst B., *Wiktymologia*, Warszawa 1997.
87. Hryniewicz E., *Część II. Przestępstwa gospodarcze. Rozdział 8. Przestępstwa prowadzenia nieuprawnionej działalności gospodarczej*, [w:] R. Zawłocki (red.), *Prawo karne gospodarcze. Tom 10, System Prawa Handlowego*, Warszawa 2012.
88. Jackson R.W.A., Jackson J.M., *Forensic Science*, Ashford Color Press Ltd., Harlow-Essex 2004.
89. Jagodzińska M., Przybyszewska K., Strumińska-Doktór A., *Patologie społeczne. Rys terminologiczny, teoretyczny i praktyczny*, Płock 2014.
90. Jakubiak M., Kowalewski M., *Cyberprzemoc szczególnym zagrożeniem społeczeństwa informacyjnego*, Warszawa 2021.
91. Janicki B., Rzepecki M., *Substancje uzależniające i podstawy ich działania*, Bydgoszcz 2009.
92. Janowski J., *Cybernetyzacja prawa*, [w:] E. Galewska, S. Kotecka (red.), *X-lecie CBKE. Księga pamiątkowa z okazji 10-lecia Centrum Badań Problemów Prawnych i Ekonomicznych Komunikacji Elektronicznej i Studenckiego Koła Naukowego*, Warszawa 2012.
93. Jasiński J., *Patologia społeczna w Polsce (Zarys koncepcji)*, „Państwo i Prawo” 1987, nr 8.
94. Jędrzejowska R., *Psychiatra, psycholog i seksuolog jako biegły w świetle przepisów prawa polskiego*, [w:] J.K. Gierowski, A. Szymusik (red.), *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej*, Kraków 1996.
95. Jongbloed B., *Marketisation in Higher Education, Clark's Triangle and the Essential Ingredients of Markets*, „Higher Education Quarterly” 2003, vol. 57, no. 2.

96. Jurgielewicz-Delegacz E., *Przestępczość nieletnich*, [w:] E.W. Pływaczewski et al., *Kryminologia. Stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2019.
97. Juszczyk S., *Rewolucja informacyjna a zmiana społeczna*, [w:] E. Syrek (red.), *Czas społeczny akademickiego uczestnictwa w rozwoju i doskonaleniu civil society. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Andrzejowi Radziejewiczowi-Winnickiemu w 65. rocznicę urodzin*, Katowice 2010.
98. Kałdon B., *Cyberprzestrzeń jako zagrożenie dla człowieka XXI wieku*, „Seminare” 2016, t. 37, nr 2.
99. Karvounis A., *The insider. A Project Manager's Approach to the European Programmes 2014–2020*, CreateSpace Independent Publishing Platform 2015.
100. Kasperkiewicz J., *Sztuczna inteligencja w służbie wymiaru sprawiedliwości. Problematyka prawna*, [w:] J. Kosiński (red.), *Przestępczość teleinformatyczna*, Szczytno 2017.
101. Kasprzak J., Młodziejowski B., Kasprzak W., *Kryminalistyka. Zarys systemu*, Warszawa 2015.
102. Kasprzak J., *Problem tożsamości współczesnej kryminalistyki*, [w:] V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, M. Zubańska (red.), *Współczesna kryminalistyka – wyzwania i zagrożenia*, Szczytno 2015.
103. Kegel Z., Kegel Z., *Przepisy o biegłych sądowych, tłumaczach i specjalistach*, Kraków 2004.
104. Kędzierska G., Pływaczewski W. (red.), *Kryminologia wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjnych*, Olsztyn 2010.
105. Kisilowska H., Zieliński Z., *Administracyjne kary pieniężne – funkcja prewencyjna i represyjna*, „Prawo w działaniu. Sprawy karne” 2020, nr 43.
106. Klaus W., *Działalność wychowawcza sądu rodzinnego wobec nieletnich – pomiędzy ideaми a praktyką*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. XXIX–XXX.
107. Klaus W., *Relacje między biedą i wykluczeniem społecznym a przestępczością*, [w:] K. Buczkowski, W. Klaus, A. Kossowska, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, D. Wójcik, *Spółeczno-polityczne konteksty współczesnej przestępczości w Polsce*, Warszawa 2013.
108. Kłak C., *Nowa definicja środka zastępczego w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii – czy jest potrzebna*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 96.
109. Kmieciak R., *O prawdzie i prawdziwości ustaleń faktycznych (z rozważań o roli kryminalistyki w przyszłym procesie karnym)*, [w:] B. Sygit (red.), *Złota księga jubileuszowa prof. zw. dr. honoris causa Brunona Hobysta: ... ale prawdy szukaj w czynie*, Łódź 2015.
110. Kołakowska W., *Uciezki z domów rodzicielskich jako forma nieprzystosowania społeczne-go dzieci i młodzieży*, „Przegląd Policyjny” 1991, nr 2.
111. Kołakowska-Przełomiec H., *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, Wrocław 1977.
112. Kołodziejczyk R., *Nowa odłona terroryzmu – cyberterroryzm*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2017, t. 11, nr 2.
113. Konarska-Wrzosek V. (red.), *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz (Komentarz do art. 9)*, Warszawa 2023.

114. Konieczny J., *Kryminalistyczny leksykon śledztwa*, Opole 2020.
115. Kopeć M., *Zagadnienia pracy resocjalizacyjnej kuratorów sądowych dla nieletnich*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1979, nr 9.
116. Kopka J., *Patologie współczesnego społeczeństwa w perspektywie socjologicznych koncepcji etiologii dewiacji społecznych*, [w:] G. Ignatowski, Ł. Sułkowski, Z. Dobrowolski (red.), *Oblicza patologii zawodowych i społecznych*, Warszawa 2015.
117. Koszowski M., *Przeciwdziałanie uzależnieniom. Regulacje prawne*, Warszawa 2019.
118. Kotowska M., „Sponsoring” – forma prostytucji czy patologii społecznej? Próba oceny zjawiska, „Białostockie Studia Prawnicze” 2009, nr 6.
119. Kotowska M., Pływaczewski W. (red.), *Kryminologia wobec współczesnych zagrożeń ekologicznych*, Olsztyn 2011.
120. Kotowska M., *Pojęcie przestępczości nieletnich. Aspekty prawne i kryminologiczne*, [w:] W. Pływaczewski (red.), *Wybrane zagadnienia kryminologii*, Olsztyn 2007.
121. Kotowska M., *Zjawisko patologii społecznej w ujęciu kryminologicznym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 9.
122. Kotowski W., Kurzępa B., Ważny A., *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii. Komentarz (Komentarz do art. 53)*, Warszawa 2022.
123. Kowalczyk S., *Wzrost turbulencji na rynku globalnym a bezpieczeństwo i jakość żywności*, [w:] R. Sobiecki (red.), *Przeciwdziałanie turbulencjom w gospodarce*, Warszawa 2015.
124. Kowalska-Ehrlich E., *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*, Warszawa 1988.
125. Kozioł T., „Małoletni” jako znamię przestępstw narkotykowych, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 6.
126. Kozioł T., Znamię „znaczna ilość” a konstytucyjne zasady odpowiedzialności karnej. Glosa do wyroku TK z dnia 14 lutego 2012 r., „Państwo i Prawo” 2013, nr 5.
127. Krajewski K., *Sens i bezsens prohibicji. Prawo karne wobec narkotyków i narkomanii*, Kraków 2001.
128. Krajewski K., *Używanie narkotyków i uzależnienie od nich a przestępczość. Implikacje dla prawa karnego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 64–65.
129. Kuć M., *Kryminologia*, Warszawa 2020.
130. Kuć M., *Leksykon kryminologii. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2015.
131. Kuć M., *Wiktymologia*, Warszawa 2010.
132. Kulczycki E., Korzeń M., Korytkowski P., *Toward an excellence-based research funding system: Evidence from Poland*, „Journal of Infometrics” 2017, no. 11.
133. Kulik M., *Komentarz do niektórych przepisów ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko zdrowiu. Komentarz*, Warszawa 2017.
134. Kurzępa B., *Glosa do wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Krakowie z dnia 29 maja 2018 r., sygn. III SA/Kr 7/18*, „Prokuratura i Prawo” 2018, nr 9.
135. Kwaśniewski Z., *Tak zwana patologia społeczna a społeczne oceny*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 8.

136. Łakomy M., *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar rywalizacji i współpracy państw*, Katowice 2015.
137. Laskowska K., *Patologie społeczne związane z przestępczością*, [w:] E.W. Pływaczewski et al., *Kryminologia. Stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2019.
138. Laskowska K., *Rola prawa karnego w ograniczaniu patologii jako poważnego zagrożenia dla społeczeństwa XXI wieku*, „Archiwum Kryminologii” 2009, nr 31.
139. Laskowski A., Rejzner A., Tokarczyk E., *Demoralizacja i przestępczość dzieci i młodzieży. Atlas*, Warszawa 1996.
140. Latzer M., Buchi M., Festic N., *Internet Use in Switzerland 2011–2019: Trends, Attitudes and Effects. Summary Report from the World Internet Project – Switzerland*, Univeristy of Zurich, Zurich 2020.
141. Leleń S., Maliszewska H., *Zakres orzekania środków przewidzianych przez ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich*, [w:] T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001.
142. Lieberman, N., *Playfulness: Its Relationship to Imagination and Creativity*, New York 1977.
143. Limoges C., Scott P., Schwartzman S., Nowotny H., Gibbons M., *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*, Sage Publications 1994.
144. Łuczak K., Muszyńska A., *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii. Komentarz*, t. 3, Warszawa 2008.
145. Łyżwa A., *Handel ludźmi. Studium prawnokryminologiczne*, Olsztyn 2019.
146. Malczewski A., „Dopalacze” A.D. 2014 – nowe otwarcie, „Remedium” 2015, nr 1.
147. Maliszewska-Nienartowicz J., *Sila wyższa w prawie wspólnotowym – orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości oraz regulacje prawa wtórnego*, „Studia Prawnicze” 2008, nr 4.
148. Małecki M., *Komentarz do wybranych przepisów ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, [w:] W. Górowski, D. Zając (red.), *Przestępstwa narkotykowe i dopalacze. Komentarz*, Warszawa 2019.
149. Marczyk M., *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar aktywności człowieka – analiza pojęcia wa obszaru*, „Przegląd Teleinformatyczny” 2018, nr 1–2.
150. Marszałek-Kawa J., Plecka D. (red.), *Leksykon wiedzy patologicznej*, Toruń 2018.
151. Mayer I., Warmelink H., Bekebrede G., *Learning in a game-based virtual environment: a comparative evaluation in higher education*, „European Journal of Engineering Education” 2013, vol. 38.
152. Melosik Z., *Techologizacja życia i tożsamości w kulturze współczesnej*, „Studia edukacyjne” 2016, nr 38.
153. Michalska-Warias A., *Struktura środków wychowawczych i poprawczych orzekanych wobec nieletnich w latach 90. XX wieku*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2004, nr 3.
154. Międzybrodzki B., *Problematyka przestępczości seksualnej w latach 40. i 50. XX w. Trudności badawcze*, „Sensus Historiae” 2013, nr 10.
155. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Programowanie Perspektywy Finansowej 2014–2020 – Umowa Partnerstwa*, Warszawa 2013.

156. Moyer-Gusé E., Nabi L.R., *Explaining the Effects of Narrative in an Entertainment Television Program: Overcoming Resistance to Persuasion*, „Human Communication Research” 2010, vol. 36.
157. Mozgawa M., *Art. 202*, [w:] M. Mozgawa et al., *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2018.
158. Mróz K., *Threats to the individual’s right to privacy in relation to processing of personal data in order to prevent and combat crime*, „Ius Novum” 2020, t. 14, nr 1.
159. Naess A., *Długofalowy ruch ekologii głębokiej i ruch ekologii płytkiej. Podsumowanie*, „Dzikie Życie” 2010, nr 9.
160. Najwyższa Izba Kontroli, *Zapobieganie i przeciwdziałanie cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży*, Warszawa 2017.
161. Narodowska J., Duda M., *Dopalacze – nowa forma patologii społecznej*, „Przegląd Policyjny” 2012, nr 4(108).
162. Niezgoda Z., *Společno-prawne aspekty zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, „Nowe Prawo” 1987, nr 3.
163. Nørgård R.T., Smedegaard S., Bengtsen E., *Academic citizenship beyond the campus: a call for the placeful university*, „Higher Education Research & Development” 2016, vol. 35(1).
164. Nowak M., *Cybernetyczne przestępstwa – definicje i przepisy prawne*, „Cyberkłopoty i pułapki sieci” 2010, nr 4(113).
165. Nowina-Konopka M., *Istota i rozwój społeczeństwa informacyjnego*, [w:] M. Witkowska, K. Cholawo-Sosnowska (red.), *Společzeństwo informacyjne. Istota. Rozwój. Wyzwania*, Warszawa 2006.
166. Olber P., *Kryminalistyka – status quo i perspektywy w dobie rozwoju nauki o danych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2022, nr 57.
167. Ordorika I., Lloyd M., *International rankings and the contest for university hegemony*, „Journal of Education Policy” 2015, vol. 30(3).
168. Ornacka E., *Tajemnice zbrodni*, Warszawa 2011.
169. Ożóg M., *Zakaz marketingu tzw. dopalaczy. Uwagi na tle ostatnich zmian legislacyjnych*, [w:] M. Namysłowska (red.), *Reklama. Aspekty prawne*, Warszawa 2012.
170. Paprocki M., *Uzależnienie wśród młodzieży gimnazjalnej w świetle wybranych regulacji prawnokarnych oraz ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, „Probacja” 2015, nr 2.
171. Paprzycki L.K. (red.), *Środki zabezpieczające. System Prawa Karnego. Tom 7 (Komentarz do art. 4)*, Warszawa 2015.
172. Paszkiewicz A., *Dozór kuratora sądowego nad młodocianymi warunkowo zwolnionymi*, „Szkoła Specjalna” 1997, nr 1.
173. Patulski W., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Nowe Prawo” 1983, nr 1.
174. Perrins Ch.M. (red.), *Encyclopedia of Birds*, Oxford 2003.
175. Piaczyńska A., *Odpowiedzialność karna za posiadanie nowych substancji psychoaktywnych*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 1.
176. Piaczyńska A., *Przestępstwo udzielania środków odurzających lub substancji psychotropowych*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 11.

177. Pilich M., *Siła wyższa jako przestępstwo nieodpowiedzialności przewoźnika za przesyłkę*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 4.
178. Piotrowska M., *Działania profilaktyczne prowadzone przez Policję śląską w zakresie zapobiegania zachowaniom ryzykownym młodzieży szkolnej na przykładzie wybranych powiatów przygranicznych – studium porównawcze*, Cieszyn 2019.
179. Piotrowski A., *Zaburzenia psychiczne spowodowane używaniem środków psychoaktywnych*, [w:] A. Bilikiewicz (red.), *Psychiatria dla studentów medycyny. Podręcznik*, Warszawa 1998.
180. Pływaczewski W., Duda M., *Dlaczego zginęła Dian Fossey? Prawne oraz wiktymologiczne aspekty zwalczania przestępczości wymierzonej w obrońców przyrody*, [w:] M. Adamczyk, J. Karaźniewicz, K. Pruszkiewicz-Słowińska (red.), *Karnoprawne aspekty ochrony środowiska – wyzwania dla teorii i praktyki*, Olsztyn 2017.
181. Pływaczewski W., *Kulturowe uwarunkowania nielegalnego handlu ptakami śpiewającymi*, [w:] M. Ickiewicz-Sawicka (red.) *Kultura a medycyna ludowa. Społeczne, prawne i ekonomiczne uwarunkowania medycyny alternatywnej*, Czeremcha 2019.
182. Pływaczewski W., Narodowska J., Duda M., *Assessing the Viability of Environmental Projects for a Crime Prevention-Inspired Culture of Lawfulness*, [w:] H. Kury, S. Redo (red.), *Crime Prevention and Justice in 2030. The UN and the Universal Declaration of Human Rights*, Springer, Cham 2021.
183. Pływaczewski W., Narodowska J., Duda M., *Analiza kryminologiczna i wiktymologiczna aspektów zaginięć*, [w:] E. Gruza, I. Sołtyśzewski (red.), *Poszukiwania osób zaginionych*, Warszawa 2022.
184. Pływaczewski W., Narodowska J., *Ornitologia kryminalna wobec zjawiska masowego zabijania i chwywania ptaków*, [w:] R. Górecki (red.), *Człowiek a środowisko*, Olsztyn 2020.
185. Pływaczewski W., *Ornitologia kryminalna*, Warszawa 2019.
186. Pływaczewski W., Wrześniowski W., *Czynniki wpływające na stan przestępczości porachunkowej*, [w:] M. Kulicki, W. Pływaczewski, M. Zajder (red.), *Przestępczość porachunkowa jako przejaw przestępczości zorganizowanej*, Szczytno 2000.
187. Pływaczewski W., *Zarządzanie jakością w Polskiej Policji*, [w:] A. Letkiewicz, W. Pływaczewski (red.), *Policja Europy XXI wieku – w kierunku jakości*, Szczytno 2003.
188. Pływaczewski W., Zębek E., Narodowska J., *Odpowiedzialność za środowisko z perspektywy prawa, kryminologii i nauk przyrodniczych*, Warszawa 2020.
189. Podgórecki A., *Patologia życia społecznego*, Warszawa 1969.
190. Pospiszyl I., *Patologie społeczne*, Warszawa 2008.
191. Potapowicz M., *Statystyczne rozmiary zaginięć osób oraz ich poszukiwań w Polsce w latach 1992–2001*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2003, nr 6.
192. Pruszkiewicz-Słowińska K., *Porwania dla okupu – analiza roli pokrzywdzonego*, Olsztyn 2014.
193. Przegalińska A., Oksanowicz P., *Sztuczna inteligencja. Nieludzka, arcyłudzka*, Kraków 2020.
194. Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2005.

195. Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków 2012.
196. Rieber L., *Seriously considering play: Designing interactive learning environments based on the blending of microworlds, simulations, and games*, „Educational Technology Research and Development” 1996, vol. 44.
197. Robbins J., *Zadziwiający świat ptaków*, Łódź 2018.
198. Rode D., Dukąła K., Kabzińska J., Zalewska-Łunkiewicz K., *Kliniczna psychologia sądowa*, Warszawa 2020.
199. Rogoża E., Drzewiecka K., Knut P., *Nanodak – Ujawnianie śladów linii papilarnych nanocząsteczkami wytwarzanymi przy użyciu technologii wysokich ciśnień*, „Horyzonty Kryminalistyki” 2020, nr 4.
200. Rojszczak M., *Nieograniczone programy inwigilacji elektronicznej a koncepcja państwa autorytarnego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, nr 4.
201. Rojszczak M., *Prawne podstawy prowadzenia masowej inwigilacji obywateli opartej na hurtowym i nieukierunkowanym przechwytywaniu danych w UE z uwzględnieniem dobroku orzeczniczego TSUE i ETPC*, „Studia Prawa Publicznego” 2017, t. 18, nr 2.
202. Rudnik M., *Badania nad skutecznością środków wychowawczych i poprawczych*, „Zeszyty Naukowe UJ – Prace Prawnicze” 1973, nr 58.
203. Rzecznik Praw Obywatelskich, *Patrości w Internecie. Raport o problemie*, Warszawa 2019.
204. Rzeplińska I., *Obraz przestępczości nieletnich w Polsce w badaniach kryminologicznych – przed i po transformacji*, „Archiwum Kryminologii” 2006, nr XXVIII.
205. Sarkowicz R., *Etyka prawnicza w obliczu wyzwań*, [w:] J. Hołówka, B. Dziobkowski (red.), *Filozofia prawa. Normy i fakty*, Warszawa 2020.
206. Sawicka K., *Probacyjne środki w profilaktyce i resocjalizacji nieletnich*, [w:] J. Zagórski (red.), *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2000 r.*, Warszawa 2001.
207. Sehgal V.N., *Question Answers Criminology and Forensic Science*, Selective and Scientific Books 2016.
208. Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993.
209. Sienkiewicz P., *Teoria rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, [w:] L.H. Haber (red.), *Polskie doświadczenia w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego. Dylematy cywilizacyjno-kulturowe*, Kraków 2002.
210. Sienkiewicz Z., *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989.
211. Simonienko K., Wilczyńska K., Kułak-Bejda A., Konarzewska B., Kwiatkowski M., Rogowska A., Stankiewicz M., Wojtulewska-Supron A., Szajda S.D., Dąbrowska-Wójcik J., Waszkiewicz N., *Dostęp do substancji psychoaktywnych. Uregulowania prawne w Polsce, Unii Europejskiej i wybranych krajach świata*, [w:] E.M. Guzik-Makaruk, N. Waszkiewicz, S. Chojnowska, S.D. Szajda (red.), *Wybrane prawne i medyczne aspekty zaburzeń psychicznych i ich profilaktyki*, Białystok 2019.

212. Siwek K., *środki odurzające posiadane nielegalnie jako przedmiot wykonawczy rozboju*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 7–8.
213. Skubała P., *Mamy cudowny lek na wyciągnięcie ręki*, „Dziki Życie” 2018, nr 9(291).
214. Sławik K., *Kryminalistyczne problemy poszukiwania osób zaginionych*, Warszawa 1978.
215. Słomczyńska M.I., *Patologie społeczne w kontekście kryzysu współczesnej rodziny*, „Polish Journal of Social Rehabilitation” 2014, nr 8.
216. Snowden E., *Pamięć nieulotna*, Kraków 2019.
217. Sobczak M., *„Klasyczne” teorie siły wyższej w ich współczesnym zastosowaniu*, „Przegląd Prawa Prywatnego” 2010, z. 3.
218. Srogosz T., *Kilka uwag na temat polskiej „wojny z narkotykami”*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2018, nr 12.
219. Srogosz T., *Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii. Komentarz*, Warszawa 2008.
220. Stabryła A., *Zarządzanie projektami ekonomicznymi i organizacyjnymi*, Warszawa 2006.
221. Stępnik P., *Kierunki zmian w statusie kuratora i próba ich oceny*, „Nowe Prawo” 1988, nr 10–12.
222. Stępnik P., *Z badań nad młodocianymi objętymi dozorami kuratorów sądowych oraz wykonywaniem tych dozorów*, „Nowe Prawo” 1990, nr 7–9.
223. Strzembosz S., *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985.
224. Szczepaniak S., *Kryminalistyczne i ogólnospołeczne aspekty zaginięcia kilkuletnich dzieci*, „Problemy Kryminalistyki” 1975, nr 115–116.
225. Szczyrba-Maróń B., Bąk-Sosnowska M., *Dopalacze – charakterystyka zjawiska*, „Forum Zaburzeń Metabolicznych” 2013, t. 4, nr 3.
226. Szostak M., *Sekty destrukcyjne. Studium metodologiczno-kryminalistyczne*, Warszawa 2001.
227. Szpyra R., Otwinowski W., *Współczesne formy prowadzenia ataków informatycznych*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla bezpieczeństwa” 2010, nr 3.
228. Sztumski J., *Wybrane zagadnienia socjologii dewiacji*, [w:] S. Kawula, H. Machel (red.), *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne*, Toruń 2001.
229. Szumiec M., *Zagrożenia w środowisku szkolnym i działania ukierunkowane na poprawę stanu bezpieczeństwa*, „Annales Universitatis Paedagogiae Cracoviensis – Studia de Securitate” 2018, nr 8, folia 257.
230. Szymanowski T., *Ustawa o kuratorach sądowych na tle pozostałych przepisów normujących ich zadania i obowiązki*, [w:] T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001.
231. Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1979.
232. Świeczyński J., *Współczesna technika a przestępczość kryminalna*, „Problemy Kryminalistyki” 1983, nr 159.
233. Świerkosz K., Lubaczewska S., *Strażnicy „Natury 2000”*, „Salamandra. Magazyn Przyrodniczy” 2010, nr 1(29).
234. Świętochowska U., *Systemowe rozwiązania w zakresie zapobiegania i ograniczania patologii społecznej*, Gdańsk 1995.

235. Thomas W.I., Znaniński F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976.
236. Tomaszewski T., *Dowód z opinii biegłego w procesie karnym*, Kraków 1998.
237. Trocki M., Grucza B. (red.), *Zarządzanie projektami europejskimi*, Warszawa 2007.
238. Trocki M., Grucza B., Ogonek K., *Zarządzanie projektami*, Warszawa 2003.
239. Tronina E., *Przestępczość jako rodzaj patologii społecznej*, „Prace Naukowe. Akademia Ekonomiczna” 2007.
240. Tyrväinen L. (red.), *The influence of urban green environments on stress relief measures: A field experiment*, „Journal of Environmental Psychology” 2014, no. 38.
241. Tyszka Z., *Rola kuratora sądowego w resocjalizacji nieletnich przestępców*, Poznań 1963.
242. Tyszkiewicz L., *Kryminologia. Zarys systemu*, Katowice 1983.
243. Urban A., *Bezpieczeństwo społeczności lokalnych*, Warszawa 2011.
244. Valkenburg P.M., Piotrowski J.T., *Plugged in: how media attract and affect youth*, New Haven, London 2017.
245. van de Weijer S.G.A., Leukfeldt R., Bernasco W., *Determinants of reporting cybercrime: A comparison between identity theft, consumer fraud, and hacking*, „European Journal of Criminology” 2019, t. 16, nr 4.
246. Warchoł A., *Pojęcie cyberprzestrzeni w strategiach bezpieczeństwa państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate” 2019, nr 9(4).
247. Warecki K., *Dopalacze*, Radom 2010.
248. Warkalło W., *Siła wyższa jako zasada nieodpowiedzialności i domniemanie przypadkowości szkody*, „Państwo i Prawo” 1949, nr 9–10.
249. Weisberg D.S., Hirsh-Pasek K., Golinkoff R.M., *Guided Play: Where Curricular Goals Meet a Playful Pedagogy*, „Mind, Brain, and Education” 2013, vol. 7(2).
250. Wentkowska A., *Poszukiwania osób zaginionych. System i metody działania w procedurach służb*, Warszawa 2016.
251. Węderska K., *Cybernetyczny Pearl Harbour – mit czy rzeczywistość?*, [w:] M. Górka (red.), *Cyberbezpieczeństwo jako podstawa bezpiecznego państwa i społeczeństwa XXI wieku*, Warszawa 2014.
252. Wiczorek L., *Przestępczość i demoralizacja nieletnich w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*, Katowice 2006.
253. Wierzbicki P., *Skuteczność środków wychowawczych i poprawczych, stosowanych przez sądy w postępowaniu karnym do nieletnich z terenu Warszawy*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego” 1974, nr 1.
254. Williams J., *Stand out of our Light: Freedom and Resistance in the Attention Economy*, Cambridge University Press 2018.
255. Włodarczyk-Madejska J., *Znaczenie wywiadu środowiskowego dla postępowania w sprawach nieletnich*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2020, nr 3.
256. Wojcieszek K.A., *Dostępność jako podstawowy powód używania substancji psychoaktywnych*, [w:] M. Jędrzejko (red.), *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, Warszawa 2009.

257. Wójcikiewicz J., *Scientia auxilium iustitiae (Edmonda Locarda L'enquete criminelle et les methodes scientifique 85 lat później)*, [w:] R. Jaworski, M. Szostak (red.), *Nauka wobec prawdy sądowej*, Wrocław 2005.
258. Wójcikiewicz J., *Temida nad mikroskopem. Judykatura wobec dowodu naukowego 1993–2008*, Toruń 2009.
259. Zając D., *Zagadnienia ogólne*, [w:] W. Górowski, D. Zając (red.), *Przestępstwa narkotykowe i dopalacze*, Kraków 2019.
260. Zellma A., *Współpraca policji z rodziną w przeciwdziałaniu cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży – możliwość czy utopia?*, „Studia Warmińskie” 2014, nr 51.
261. Znaniecki F., *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 2001.
262. Zubańska M., *Kryminalistyka w dobie przyspieszenia naukowo-technicznego i technologicznych nadużyć – przytłaczająca wizja zmian czy inspiracja do rozwoju?* „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 52.
263. Zubańska M., *Nowe technologie w kryminalistyce. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, Olsztyn 2019.
264. Zubik M., *Nowe technologie jako wyzwanie i zagrożenie dla prawa, statusu jednostek i państwa*, [w:] P. Girdwoyń (red.), *Prawo wobec nowoczesnych technologii*, Warszawa 2008.
265. Zuckerman C., *This Scientist Fights Crimes Against Birds*, „National Geographic” 2018, no. 1.

Prof. dr hab. Wiesław Pływaczewski – profesor zwyczajny nauk prawnych. Kierownik Katedry Kryminologii i Kryminalistyki na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Założyciel Olsztyńskiej Szkoły Ekokryminologii (OSE). Członek European Society of Criminology, American Society of Criminology, International Police Executive Symposium, Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego i Polskiego Towarzystwa Kryminalistycznego. Autor ponad 300 publikacji z zakresu kryminologii, wiktymologii, polityki kryminalnej i prawa karnego.

ORCID: 0000-0001-6172-5644

Dr Joanna Narodowska – doktor nauk prawnych. Adiunkt w Katedrze Kryminologii i Kryminalistyki na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Członek European Society of Criminology, Green Criminology Working Group oraz Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego. Ekspert International Union for Conservation of Nature, European Crime Prevention Network oraz Institute for European Environmental Policy. Kierownik jednego i wykonawca sześciu grantów badawczych. Autorka ponad 60 publikacji z zakresu kryminologii, wiktymologii, polityki kryminalnej i prawa karnego.

ORCID: 0000-0003-1154-5041

Dr Maciej Duda – doktor nauk prawnych. Adiunkt w Katedrze Kryminologii i Kryminalistyki na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Członek European Society of Criminology, Green Criminology Working Group oraz Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego. Ekspert International Union for Conservation of Nature, European Crime Prevention Network, Institute for European Environmental Policy oraz Frontex. Kierownik dwóch i wykonawca ośmiu grantów badawczych. Autor ponad 80 publikacji z zakresu kryminologii, wiktymologii, polityki kryminalnej i prawa karnego.

ORCID: 0000-0002-8206-3819

Fundusze Europejskie
Wiedza Edukacja Rozwój

**Rzeczpospolita
Polska**

Unia Europejska
Europejski Fundusz Społeczny

Difin

Difin Sp. z o.o.
ul. F. Kostrzewskiego 1
00-768 Warszawa
tel. 22 851 04 86
e-mail: redakcja@difin.pl

Księgarnia internetowa
www.difin.pl
e-mail: handlowy@difin.pl

Zamówienia telefoniczne
tel. kom. 533 329 406
tel. 22 851 45 61, 22 851 45 62

ISBN 978-83-8270-273-6

9 788382 702736